

Анатолій Гальчинський

ЛІБЕРАЛІЗМ

УРОКИ
ДЛЯ
УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО "ЛІБІДЬ"

*Двадцятій
річниці
незалежності
України
присвячується*

Перш усього ви мусите тільки учитись,
щоб стати серйозними європейськими поступовцями,
щоб піднімати українську науку, літературу
і політику з теперішнього упадку донкіхотів...
Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу
хоч на частині своєї землі,
зверне на нас увагу і Європа.

Михайло Драгоманов

Анатолій Гальчинський

ЛІБЕРАЛІЗМ

УРОКИ
ДЛЯ
УКРАЇНИ

Науково-популярне есе

Київ
“Либідь”
2011

УДК 329.12:316.32

ББК 66.1(0)

Г17

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор

Світлана Головка

Редактор

Юрій Медюк

**Автор висловлює щиру подяку
депутатові Київської міської ради
Володимиру Петровичу Дейнезі
за спонсорську підтримку
видання**

Вступ

Добре знаю, наскільки неоднозначним, а у багатьох випадках і відверто упередженим є ставлення не лише науковців, а й значно ширших верств суспільства до всього того, що пов'язано з ліберальною перспективою України та її економіки зокрема. Не очікую оплесків і з приводу цієї книги, яка має за мету не просто обґрунтувати об'єктивну зумовленість ліберального процесу, а й активно сприяти його інтенсифікації, свідомому втіленню в життя.

Акцентую саме на об'єктивності української ліберальної перспективи, на тому, що відповідні трансформації не нав'язуються кимось іззовні, а відбуваються у контексті Світової ліберальної революції, яка з падінням Берлінської стіни та історичною поразкою комунізму стала незаперечною реальністю. Такою самою реальністю вже давно стали і пострадянський (як і в цілому пост-соціалістичний) лібералізм чи, скажімо, "денсяопінівський" лібералізм, або, як його ще називають, «лібералізм із китайським обличчям».

Україна не могла залишатися осторонь цих процесів і, хвалити Господа, не залишається і нині. Інша річ, що від перших днів і по сьогодні розгортаються вони без належного науково-теоретичного супроводу, на суто інтуїтивній, стихійно-емпіричній основі. Чимало помилок, яких ми припустилися у попередні роки реформ і яких, поза сумнівом, можна було б у багатьох аспектах уникнути, значною мірою пояснюються певною стихійністю цих надскладних — системних за своїм змістом — суспільних перетворень.

Однак у цьому немає жодної провини лібералізму. Не лібералізм винний у тому, що залишки комунізму, зорієнтованого на дискредитацію свого світоглядного опонента, виявилися в нас, як і в інших пострадянських країнах, надзвичайно живучими. Ось як визначалося поняття "лібералізм" в одному з політичних словників, виданих за часів СРСР: "В епоху імперіалізму і пролетарської революції лібералізм стає глибоко реакційним явищем, переходить у табір відвертої контрреволюції і виступає єдиним фронтом проти робітничого класу і трудящих мас. Лібералізм — ярий ворог соціалістичної революції та диктатури пролетаріату".

Глибоко помиляються ті, хто вважає, що подібні суто політичні оцінки залишилися у минулому. Це не так. Усупереч здоровому глуздові лібералізм і сьогодні залишається у свідомості широкого загалу чимось чужорідним, таким, що не лише не вписується в логіку української перспективи, а й суперечить нашим історичним традиціям, нашій ментальності, українським ідеалам загалом.

Тож пропонована книга має розставити у цьому питанні належні акценти. Ми інтегруємося в Європу, і це не просто наша стратегічна мета, а значно більше — це відтворення нашої ідентичності, повернення до власного "Я", це, врешті-решт, основа нашої суверенності, та велика мета, якої прагнуло не одне покоління наших співвітчизників, мета, заради якої здійснювалася революція 1991 року.

Впродовж усіх років нашої незалежності ми весь час наголошуємо на однозначній пріоритетності економічних завдань: у Європу потрібно йти з конкурентоспроможною і високотехнологічною економікою. Це правда, тисячу разів правда. Однак інтеграційний процес (як процес об'єднання в одне ціле) — то не лише економічні зміни, не лише інституційні перетворення, адаптація нашого законодавчого поля до відповідних стандартів ЄС, не тільки глибока демократизація всіх сфер суспільного життя. За всієї значущості зазначених чинників існує й системне начало, що їх об'єднує, начало, якому належить першість. Це духовні підвалини, світоглядні цінності, які освячують загальну логіку всього того, що ми вже зробили і будемо обов'язково робити.

Мова йде про світоглядну логіку лібералізму, яка перебирає на себе функцію рефлексивного начала усіх перетворень в країні. Ми й далі долатимемо з чималими утрудненнями кожний крок євроінтеграційного транзиту, якщо не спробуємо заповнити небезпечний вакуум, який утворився у зв'язку із крахом комунізму, — виразною конструктивністю ліберального світобачення. Прямувати у Європу із заплученими очима (свідомо чи ні, не має значення) — це не просто глузувати із себе, а й піддавати себе найжорстокішим морально-психологічним тортурам. Я хочу, щоб ця істина стала очевидною не лише українському політикуму, а й широкому загалові, до душі й свідомості якого я прагну достукатися.

Ми не можемо не враховувати того, що саме лібералізм упродовж всієї нової історії Європи, з її сучасним етапом включно, визначає фундамент світоглядних засад європейської цивілізації, великої епохи Просвітництва у широкому сенсі. Його цінності притаманні й українській нації, нашій етнопсихології, духовності, моралі. Зазначимо насамперед український індивідуалізм, почуття особистої гідності й честі, волелюбність та віковичну боротьбу українського народу за свободу і незалежність. "Убий, не здамся!" — ці слова Лесі Українки

передають високий пафос та героїку цієї боротьби. Усе це міцно пов'язує нас із європейською ментальністю, у якій принципи індивідуальної свободи й вільного розвитку стають системоутворюючими.

Важливо зрозуміти й таке. Лібералізм як система світоглядних цінностей зазвичай не розглядається його прихильниками як безпосередня мета соціально-економічних і політичних перетворень. Це насамперед — “масштаб моральних оцінок” (Ф. Гаєк), які виступають у системі суспільних відносин як “регульовальна ідея”, що визначає межі можливого і неможливого в економіці, політиці, духовній та соціальній сферах. Для країни, яка робить лише перші кроки у пошуку самої себе, своєї ідентичності, свого самоутвердження, таке розуміння вартує надзвичайно багато.

Слід також наголосити на функціональній еластичності принципів лібералізму. Лібералізм — не різновид сектантської доктрини. У ліберальній традиції, пише один з ідеологів лібералізму Д. Доннелі, немає ні Корану, ні шариату. Сила лібералізму в протилежному — у гнучкості його постулатів і форм, у відсутності стандартних матриць, у можливості узгодженості на його платформі суперечливих ба навіть полярних політичних поглядів.

Примітно, що лібералізм ніколи не розглядався як монополія окремих політичних партій, зокрема тих, що іменують себе ліберальними. Ф. Рузвельт очолював у США демократичну партію, а М. Тетчер у повоєнній Великій Британії — консервативну. Однак це не завадило американському президентові стати визнаним фундатором соціальної форми лібералізму, а англійському прем'єрові — ліберально-консервативної. Зближення соціал-демократичних ідей і світоглядних цінностей соціального лібералізму стало основою їх Великого синтезу, на підвалинах якого у роки після Великої депресії та після війни здійснювалися системні перетворення у країнах Заходу.

Історичний досвід такої практики (враховуючи пост-соціалістичну специфіку нашого розвитку) для нас є украй значущим. Перекоаний у тому, що саме ідеї синтезу соціал-демократизму і лібералізму могли б стати реальною світоглядною платформою консолідації провідних політичних сил нашої держави. На жаль, цього не сталося. Однак тут немає якоїсь трагедії. На початкових етапах нашої незалежності, мабуть, інакше й бути не могло. Кожна політична сила має спочатку знайти саму себе, а потім уже вивчати можливості зближення, якщо це зміцнюватиме обопільний потенціал його фігурантів. Тож ідеться про певні об'єктивні недоліки, про, так би мовити, природні втрати зростання, втрати самоутвердження.

Я б не привертав увагу до цього, якби вважав, що окреслена проблема вже втратила свою перспективність. Я так не думаю. Для мене очевидним є те, що найвищі цінності лібералізму — віра у достоїнства людини, у те, що держава має слугувати, а не панувати, віра у непорушне право приватної власності й свободи вибору, у визначальні цінності демократії та громадянського суспільства, у толерантність і взаємність — це ті основи конструктивізму, політичного діалогу і злагоди, котрі несуть у собі найпотужніший об'єднувальний потенціал, який ніколи не здевальвується, не втрачить своєї актуальності.

Виступаючи у 1806 р. перед студентами Берлінського університету, Г. Гегель промовив фразу, що стала відтоді крилатою: "На часі нова фаза духу". На моє глибоке переконання, лібералізм і є тією фазою духу, який може стати консолідуючою силою, що надасть нашому державотворному процесові нової, якісно скоригованої динаміки. Я щиро вірю в це. В іншому випадку в мене просто не було б морального права розраховувати на увагу шанованого читача.

Вище йшлося про те, що лібералізм — це насамперед світоглядна ідея, система моральних цінностей,

які мають заповнити наявний в нашому суспільстві світоглядний вакуум. Однак це жодним чином не означає відокремленості лібералізму від економічних і соціальних перетворень, від здійснюваної державою політики розвитку та зростання. Навпаки: креативна сила свободи кожного індивіда, творчий потенціал особистості, на примноження яких спрямовані усі системні визначення лібералізму, зумовлюють природний перебіг економічного процесу, його дійсно гуманістичну спрямованість. Це не розвиток в ім'я розвитку, не прискорення виробництва в ім'я виробництва, як то було за тоталітарного соціалізму. Маю на увазі нову якість економічного розвитку, у структурі якого кожна окрема особа перетворюється в системну самоціль, у справжню мотивувальну силу суспільного прогресу. У подальшому аналізі я спробую відстежити цю взаємозалежність.

Водночас слід бачити і певні суперечності лібералізму. Зокрема, при визначенні стратегії українського ліберального поступу маємо враховувати те, що у своєму природному прагненні встигнути за динамічними змінами суспільної реальності лібералізм перманентно змінюється і сам. Обов'язково треба брати до уваги й інколи досить принципові розбіжності між різними школами й течіями лібералізму, насамперед між його консервативною і соціальною парадигмами. Тож я прагнув зорієнтувати читача і у цих питаннях.

Не виключаю, більше того — вважаю надзвичайно конструктивною ситуацію, за якої представлені у книзі узагальнення матимуть інше прочитання, сприйматимуться інакше, ніж їх бачить автор. У цьому сенсі я не хотів би виступати у ролі вчителя. Хоча книга задумана як уроки або може навіть як абетка лібералізму, я жодною мірою не претендую на цю роль. Я сам постійно вчуся, прагну пізнавати і добре розумію, що будь-який процес освоєння суті розпочинається із сумнівів. Кожен із нас має опановувати мистецтво дивитися на світ власними очима. Сприймати його реалії зусиллями власного

розуму й особистого інтелекту. Це, до речі, також неодмінний принцип лібералізму — принцип свободи кожного.

Цього року незалежній Україні виповнюється 20, а це вік, у якому логіка самооцінки є чи не визначальною рукою конструктивізму, основа так необхідного нам, вистражданого всіма нами поступального руху. “Для того щоб прийшла свобода, — зазначає М. Тетчер, — необхідна критична маса людей, які дійсно розуміють, що це таке. Подібне розуміння не може постати само по собі. Лише звичаї та світогляд роблять свободу стійкою. Інакше кажучи, спочатку з’являються вільні люди, а вже потім — заснований на принципах свободи політичний, економічний і соціальний порядок”^{*}.

Якою Україна буде завтра, яку Україну ми хочемо, яким є ідеал українського майбутнього, України-XXI — роздуми автора з приводу цих питань і представлено у книзі.

---

^{*} Тетчер М.

Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира. Москва, 2003. С. 500.

Лібералізм — це, по суті,
інтелектуальний рух,
який надає особливого значення
свободі як головній меті
та особі як головній сутності
у суспільстві.

М. Фрідман

Глава 1

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Зазначаючи принципову значущість пріоритетності ліберально-демократичного курсу модернізації України, важливо сформулювати чіткі уявлення щодо принципів лібералізму, його засадничих начал, еволюційної логіки. Якою взагалі є історична доля лібералізму? Що говорить нам про це криза 2008—2009, яка цілком коректно визначається як криза системних перетворень? Як у цьому зв'язку оцінювати перспективу: криза — це кінець чи новий початок лібералізму?

Ці питання є далеко не абстрактними. Після публікації ще у 1989 р. відомої праці Ф. Фукуями “Кінець історії?”, у якій ідеться про всесвітню ліберальну революцію, що утверджує “абсолютну домінантність” ідеології лібералізму, побачила світ книга одного з фундаторів американської соціології І. Валлерстайна “Після лібералізму” (1995), де цей висновок ставиться під сумнів. “Ми живемо у світі, — зазначає іменитий вчений, — де ліберальні цінності більше не є панівними... Час ліберальної ідеології відійшов у минуле”*.

---

* Валлерстайн І.
После либерализма. Москва, 2003. С. 11.

У наступній праці І. Валлерстайна “Кінець знайомого світу. Соціологія ХХІ століття” (2003) взагалі йдеться про “крах лібералізму як визначальної геокультури нашої світосистеми”. На думку вченого, нинішня ліберальна за своїм змістом світосистема вступила у завершальну стадію розпаду і “навіть чи існуватиме через п’ятдесят років”*.

Протилежної позиції дотримуються відомі російські вчені Л. Євстигнєєва і Р. Євстигнєєв, які у фундаментальному дослідженні “Економічне зростання — ліберальна альтернатива” (2005) ведуть мову не про кінець, а, навпаки, про початок епохи дійсного лібералізму. “Лібералізм як самостійна історична епоха, біля витоків якої ми всі стоїмо, — зазначають вони, — являє собою новий історичний етап розвитку людства (передусім Заходу)”**. Спробуємо розібратися у цих непростих проблемах.

Спочатку — про сутнісне визначення лібералізму. Прийнято вважати, що каркас лібералізму демонструє системну єдність трьох складових: свободи особистості, вільного ринку та “обмеженого” уряду. Що є визначальним у цій взаємозалежності? Я ставив це питання перед студентською аудиторією. Відповідь типова: базовою конструкцією лібералізму є конкурентний ринок. Однак це помилкове твердження. Лібералізм (лат. *liberalis* — вільний) — це насамперед природна рівність та свобода особистості, це право кожного з нас бути самим собою. Звісно, мова йде про свободу людини у взаємозалежності, по-перше, з її особистою відповідальністю, по-друге, із верховенством права, рівністю всіх перед законом. Проте ці застереження лише уточнюють базові цінності лібералізму, його гуманістичну спрямованість. Сутність лібералізму, зазначає одна із чи не найавторитетніших ідеологів лібералізму другої половини ХХ ст. американська вчена і письменниця Айн Ренд, полягає в тому, що “індивіди творять себе самі” (виділено мною. — А. Г.). Лібера-

---

* Валлерстайн І.

Конец знакомого мира. Социология XXI века. Москва, 2003. С. 5.

** Евстигнеева Л., Евстигнеев Р.

Экономический рост — либеральная альтернатива. Москва, 2005. С. 10.

лізм — це власна “відповідальність за своє життя та можливість робити з ним усе, що може індивід”*.

Що стосується ринку і держави, то їм у теоретичній конструкції лібералізму відведено інструментальну функцію. Свобода — це мета, а ринок і держава — взаємопов’язані механізми утвердження ліберальних цінностей. Залежно від конкретноісторичної специфіки цього співвідношення їхні функції можуть змінюватися. Однак це не змінює суті проблеми: і в структурі класичного лібералізму, і в системі неолібералізму чи соціального лібералізму **ринок та держава залишаються інституціями, підпорядкованими вільному розвитку людини**. У цьому сенсі логіка лібералізму органічно вписується в логіку загальноцивілізаційного процесу, у якій розвиток людської особистості, забезпечення її реальної свободи є мірилом суспільного прогресу, його основним критерієм.

Оцінюючи перспективи лібералізму, обов’язково маємо враховувати зазначену взаємозалежність. Нинішнє утвердження лібералізму як самостійної історичної епохи системно кореспондується із новим циклом глобально-цивілізаційних трансформацій, пов’язаним зі зміною стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції. Його домінантним началом дедалі більшою мірою стає прогресуючий процес суверенізації особистості, посилення її самодостатності, творчого потенціалу, креативної функції. Ідеться про перетворення людини в дієвого — вільного й свідомого — суб’єкта цивілізаційного розвитку. Саме ці тенденції глобальних перетворень суттєвим чином змінюють архітектуру сучасного ліберального процесу, його світоглядну та функціональну логіку. Тобто чинна модель обмеженого національними границями лібералізму заперечується і на цій основі формуються якісно нові, ще достатньою мірою не визначені механізми глобального лібералізму. *“Лібералізм, — оцінюючи відповідні трансформації, пише американський філософ Дж. Кекес, — виходить поза межі національних кордонів та історичних періодів, здобуваючи прихильників серед людей різних мов, релігій і класів та подаючи надію на краще майбутнє не тільки мешканцям західних країн, а й багатьом людям в усьому світі. Економічні, інтелектуальні, політичні та суспільні чинники повинні*

* Цит. за: Лібералізм: Антологія. Київ, 2009. С. 126.

поєднуватися, щоб забезпечити зростання його впливу”* (виділено мною. — А. Г.).

Важко переоцінити ці узагальнення з точки зору визначення домінуючої траєкторії суспільних перетворень і в Україні. Їх підпорядкування логіці лібералізму — це не лише настійна вимога нашої євроінтеграції, як про це йшлося вище, — це водночас і об’єктивна умова успішної адаптації до сучасних загальносвітових процесів, нашого входження у світовий (політичний, духовний та економічний) простір. Реальна відкритість нашого суспільства, якої ми прагнемо, наша не лише світоглядна, а й функціональна готовність до цього можливі лише на відповідній основі. “Після занепаду марксизму, — наголошує Дж. Кекес, — лібералізм став (точніше, стає. — А. Г.) панівною ідеологією нашого часу”**. При визначенні стратегічних основ нашого суспільного поступу, нашого державотворення ми зобов’язані бути свідомими цих процесів та всіляко враховувати їх.

Сторінки історії

Осмислюючи засадничі основи та перспективи лібералізму, важливо опанувати логіку його історизму, цілком природні злети й падіння, цикли та форми розвитку, принципи історичної еволюції. Дуже часто у наших судженнях про переваги чи обмеженості лібералізму ми оперуємо характеристиками, які відбивають специфіку давно минулих історичних етапів і не мають нічого спільного із сучасними визначеннями. Типовою у цьому сенсі є критика лібералізму з позицій доктрини *laissez-faire* (природного, спонтанного порядку), яка віддає пальму першості саморегулюванню ринку і фактично виключає можливість державного втручання в економіку.

* Кекес Дж.

Засадничі цінності лібералізму // Лібералізм. С. 112.

** Там само.

Річ у тім, що названа доктрина була домінуючою лише на початкових етапах індустріальної економіки — в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Починаючи з останньої чверті XIX ст. і особливо від часів Великої депресії 1930-х років доктрина природного порядку втратила цю свою роль у системі економічних поглядів лібералізму. Як пише англійський вчений М. Фріден, наприкінці 1880-х років про пріоритетність доктрини *laissez-faire* можна було почути переважно від опонентів лібералізму — консерваторів. Що ж стосується новітнього лібералізму, то він значною мірою відмежувався від неї. Ми ще повернемося до цих узагальнень у наступних главах, де розглядатимуться конкретноісторичні форми лібералізму та його сучасні визначення, у яких співвідношення системи природного розвитку і державного регулювання економіки наповнюється специфічним змістом.

Загалом хочу ще раз привернути увагу до того, що прикладів, коли основоположні догми лібералізму піддаються критиці з позицій теоретичних узагальнень, які відбивають вже давно відпрацьовані механізми, можна навести безліч. Напевне, цієї помилки припускається й І. Валлерстайн, коли, говорячи про крах лібералізму, не вважає за необхідне зацентрувати на тому, що йдеться, радше за все, про завершення каденції лише однієї з конкретноісторичних форм лібералізму — неолібералізму.

В аналізі потенціалу української ліберальної перспективи нам слід уникати подібних колізій, ураховуючи високий динамізм історичних форм лібералізму, його гнучкість, те, що лібералізм за своєю природою (ми спробуємо показати це далі) ніколи не був і не може у принципі бути стисло інтегрованою, строго уніфікованою доктриною. Здатність до змін, висока адаптивність та відкритість — справжні переваги лібералізму. Переконливе свідчення цього — якнайширше розмаїття поглядів, представлених у світовій літературі з теорії та практики лібералізму. Саме цим він суттєво відрізняється від своїх основних ідеологічних конкурентів — консерватизму (справа) і соціалізму (зліва).

Люди старшого покоління, які виховувалися на жорстких догматах марксистсько-ленінської теорії, добре розуміють значимість сказаного. Лібералізм — це рішуче заперечення названих догматів. Він, як зазначає один із авторитетних ідеологів лібералізму Л. Мізес, “не є завершеною доктриною або сталою догмою. Навпаки, він є засто-

суванням наукових теорій до суспільного життя людини. І подібно до того, як економіка, соціологія та філософія не стояли на місці від часів Девіда Г'юма, Адама Сміта, Девіда Рікардо, Джеремі Бентама та Вільгельма Гумбольдта, так і доктрина лібералізму є сьогодні відмінною від тієї, якою вона була у їхні дні, хоча її фундаментальні принципи лишилися незмінними”*. “Віра, — міркує у цьому самому річищі відомий британський філософ І. Берлін, — згідно з якою у принципі можна знайти якусь одну формулу й гармонійно здійснити розмаїті цілі людей, є хибною”*. Формуючи світоглядну конструкцію української перспективи, ми не повинні припускатися такої помилки.

Періодизація лібералізму

Відсутність жорстких обмежень, які визначають специфічні риси лібералізму, ускладнює ідентифікацію його історичних періодів. У науковій літературі представлено неоднозначні (часто такі, що суперечать одна одній) оцінки лібералізаційних процесів. Аби розібратися у цьому, слід виходити з того, що нас цікавить етапність розвитку лібералізму як цілісної системи світоглядних засад, яка відчутно впливає на логіку історичного процесу, світових трансформацій. І. Валлерстайн виділяє у цьому зв'язку поняття “*епоха лібералізму*”, якій притаманна “глобальність геокультури сучасної світосистеми”. Ми не ведемо у даному разі мову про світоглядні передтечі цієї епохи. Вони конче значущі, і ми акцентували на цьому. Нам доцільніше з'ясувати безпосередньо саму логіку історизму лібералізму як вже системно сформованої структури, лібералізму як геокультури, як світоглядної епохи.

І. Валлерстайн визначає історичні межі відповідної епохи періодом 1789 — 1989 років та називає її “*епохою тріумфу і панування ліберальної ідеології*”. Вчений вважає, що події, пов'язані з крахом комунізму, водночас знаменують собою і закінчення епохи лібералізму (як світоглядної контрверсії комунізму), вступ світу в епоху “після лібералізму”. Читач уже знає, що я не поділяю цих поглядів. Власне,

* Мізес Л.

Лібералізм у класичній традиції // Лібералізм. С. 3.

** Берлін І.

Два концепти свободи // Там само. С. 581.

весь сенс цього дослідження полягає в тому, щоб довести українському загалові протилежне: сучасні процеси світового розвитку формують передумови не загасання, а, навпаки, більш системного втілення базових цінностей лібералізму. Ми говоримо про українську ліберальну перспективу, спираючись саме на ці узагальнення.

Наразі ж нас цікавить проблема початку лібералізму. 1789-й — це рік Французької революції, рік прийняття 26 серпня Національними зборами “Декларації прав людини і громадянина”, яка разом із “Декларацією незалежності Сполучених Штатів Америки” (4 липня 1776 р.), Конституцією США (1787 р.) та прийнятими до неї у 1791 р. десятима принципової ваги (з огляду логіки лібералізму) поправками по суті сформували **інституційний фундамент** ліберальної ідеології, представленої у якості геокультури епохи ХІХ—ХХ століть. Говорячи про Французьку революцію як початок практичного лібералізму, слід урахувати й те, що вона не була ізольованою подією. Революція і все з нею пов’язане розвивалися під гаслом “Свобода, рівність, братерство”, що найбільш концентровано втілювало високі ідеали ліберальної епохи, що народжувалася. Саме тому ми оцінюємо Французьку революцію як подію глобальноісторичного значення, яка, серед іншого, виявилася епіцентром постання нової епохи.

Схвалення французької та американської “Декларацій” вважається завершенням попереднього етапу — тривалого процесу самовизначення ліберальної ідеології, яка почала формуватися ще за часів Ренесансу як **реакція на релігійну ортодоксію, альтернатива авторитаризмові та абсолютним (феодалним) монархіям**. Територіальними осередками цього процесу стали середньовічні міста, які функціонували фактично як незалежні держави і які можна по праву вважати своєрідними ембріонами лібералізму. Лише в Італії на межі ХІІІ—ХІV ст. налічувалося близько 300 таких міст-держав.

Унікальна неповторність кожного із цих міст — в їхньому самоврядуванні, архітектурі та способі життєдіяльності мешканців. Саме тут формувалися невід’ємні якості лібералізму — відчуття людиною свободи, її індивідуалізм, які поєднувалися з високим рівнем самоорганізації, раціоналізму і прагматизму, духом підприємництва і практичного розрахунку. Саме тут чи не вперше у світовій історії реальними суб’єктами суспільних процесів стали представники

середнього класу — носії буржуазного світогляду. Саме тут індивід, як зазначає відомий український вчений Ю. Павленко, виступав одночасно як власник, громадянин і воїн, повноцінний і вільний суб'єкт економічних, суспільно-політичних та культурних відносин*. Сформовані та системно визначені вже у XVIII ст. світоглядні принципи лібералізму, втілені у французькій та американській “Деклараціях” та Конституції США, органічно кореспондуються з відповідними цінностями культури середньовічного міста. Французька революція, як і війна за незалежність у Північній Америці (1775—1783 рр.), надали цим цінностям, звісно, у їхньому осучаснені, геокультурної визначеності.

Така визначеність проявилась і у взаємозалежності світоглядних цінностей лібералізму і Просвітництва, лібералізму і принципів Великого модерну, логіки європейської цивілізації загалом. Конче значущим у цьому є і те, що ідеї лібералізму, його ідеологія утверджувалися в гострому суперництві з консерватизмом. Їхнім носієм була молода прогресивна буржуазія — середні верстви населення, що виборювали своє місце у суспільно-історичному процесі епохи індустріалізму, яка народжувалася.

Слід окремо з'ясувати кореляцію, взаємозалежність принципів лібералізму і капіталізму. Легко помітити, що як в історичному, так і в сутнісному контексті вона є цілком очевидною: зародження основ лібералізму збігається у часі з утвердженням основ капіталізму. Один із фундаторів теорії лібералізму Дж. Локк захищав не лише природне право особистості на власну свободу, а й право на революцію, яка могла б утвердити, гарантувати свободу. Констатуючи цю специфіку, Дж. Доннелі зазначає: “Лібералізм XVII—XVIII століть справді був здебільшого спрямований на повалення традиційного аристократичного ладу й заміну його буржуазним ладом. Буржуазія, що правила за головну опору раннього лібералізму, вимагала (просто як люди) рівності... Вона наголошувала на своїх правах, на індивідуальності, на праці, нагромадженні, на власності”**. Йдеться

* Павленко Ю.

История мировой цивилизации: Философский анализ. Киев, 2004. С. 493.

** Доннелі Дж.

Права людини і західний лібералізм // Лібералізм. С. 960.

про цінності, які визначають нерозривний зв'язок ідей лібералізму і капіталізму. Якби когось переконали відмовитися від капіталізму, зазначає американський вчений Р. Дворкін, він більше не був би лібералом.

Водночас зв'язок світоглядних ідей лібералізму і капіталізму має певний аспект, який далеко не завжди береться до уваги. Тобто маємо дати відповідь на те, чи розглядається капіталізм фундаментальною цінністю лібералізму, його базовою інституційною визначеністю, чи йдеться про інше — про те, що відповідна система суспільних відносин оцінюється як найбільш адекватний (звісно, для умов індустріальної епохи) спосіб досягнення засадничих цілей ліберальної ідеології.

Відповідь на це непросте питання лежить, як на мене, у площині суспільноісторичних трансформацій. Думаю, що не знадобляться спеціальні докази того, що в умовах епохи індустріалізму капіталізм дійсно був (і залишається тепер) тим суспільним устроєм, який найбільшою мірою гарантує максимально можливу реалізацію прав і свобод особистості. Що ж стосується сучасної епохи, епохи початку (і в цьому сенсі перехідної) постіндустріалізму, епохи постмодерну, то стосовно неї визначеність зазначеної взаємозалежності залишається відкритою.

При осмисленні цього убачаються два підходи. Один із них: завершення історичної каденції капіталізму водночас означає і вичерпаність історичних цінностей лібералізму. Лібералізм як ідеологія самозаперечується разом із капіталізмом.

Інший підхід: постіндустріалізм оцінюється як соціальна система, що долає формаційні визначення капіталізму і в цьому сенсі виступає як епоха, котра не лише не заперечує, а навпаки — розширює поле та можливості реалізації гуманістичних цінностей лібералізму, збагачує їх, наповнює новим, можливо ще достатньо не осмисленим нами функціональним змістом. У цьому сенсі епоха постіндустріалізму, котра, як і епоха посткапіталізму, лише утверджується, розглядається мною як епоха дійсного лібералізму*. Права ж читача — визначитись і у поставленій дилемі.

---

* Про специфіку посткапіталістичної епохи див.:
Гальчинський А. Кризи і цикли світового розвитку. Київ, 2009. С. 225—232.

Повернімося до проблеми історизму лібералізму. Ми вже акцентували на тому, що XVIII століття започатковує епоху лібералізму — **етап класичного лібералізму**. Лібералізм попереднього етапу, який лише визначав свої світоглядні цінності, належить до періоду раннього лібералізму. У деяких виданнях його ще називають лібералізмом феодальної епохи, що не позбавлене свого сенсу. Особливістю ідеології раннього лібералізму була його переважно негативна (стосовно чинної системи суспільних відносин) спрямованість.

На противагу цьому класичний лібералізм уже на початкових етапах свого становлення набув ознак **позитивної** гуманістично спрямованої доктрини. Саме позитивна (що дуже важливо) визначеність, акцентованість на перспективі виявилися основною перевагою лібералізму у його суперництві з консерватизмом.

Дуже важливою є і функціональна гнучкість лібералізму, яка зумовлює **багатоформатність його еволюційних історичних форм**. Аналіз цього питання подається в одній із наступних глав нашої книги. В ній ідеться про класичний лібералізм (лібералізм консервативного змісту), про соціально-демократичну (соціалізовану) форму лібералізму, а також — у перспективі — про глобальний лібералізм, лібералізм постіндустріальної епохи, що утверджується.

Читач має орієнтуватися і в тому, що існують й інші системотворні чинники класифікації функціональних форм лібералізму. З огляду формаційних змін можна вести мову про феодальну (початкову), капіталістичну і посткапіталістичну фази лібералізму. У представленому аналізі я виділяю також постсоціалістичну, або, точніше, пострадянську (перехідну) форму лібералізму.

Звісно, кожна із цих форм має широкий діапазон внутрішніх варіацій, зокрема пов'язаних зі специфікою окремих країн, у яких імплементуються відповідні процеси. У цьому сенсі виділяються британський (англосаксонський), французький (континентальний), німецький (рейнський), американський, японський та інші види лібералізму.

Примноження варіацій лібералізму — це ознака нашого часу, ознака постіндустріальної епохи, що утверджується, епохи постмодерну. І все ж, коли ми ведемо мову про базові цінності лібералізму, то мусимо завжди пам'ятати, що їхнім функціональним

утіленням був класичний британський (англосаксонський) лібералізм XVIII—XIX ст.

Теоретичні витоки

На завершення цього дискурсу лише торкнемося питання, що стосується теоретичних витоків лібералізму. Коли ми ведемо мову про уроки лібералізму для України, нам конче важливо мати хоча б загальні уявлення і з цього питання: фундаментальність лібералізму визначається насамперед глибиною його теоретичних обґрунтувань.

Ідеї лібералізму сягають глибокої давнини. Його першопочатки можна бачити в Давньому Китаї, Греції, на Близькому Сході. Д. Боуз у книзі “Лібертаріанство: Історія. Принципи. Політика” (2004) відстежує зв’язок теоретичних засад лібералізму з думками китайського філософа Лао Цзи (VI ст. до н. е.), відомого як автора книги “Дао де Цзін”, а також з ідеями Софокла (V ст. до н. е.) та з основоположними догматами юдейсько-християнського світогляду. До числа засадничих документів, які кореспондуються з принципами лібералізму, американський вчений відносить і прийняту в 1215 р. Велику хартію вольностей, яка, за визначенням М. Тетчер, стала “найвищим і вічним символом свобод Англії”, а також опрацьований приблизно 1222 р. звід законів, відомий як Магдебурзьке право*.

І все ж при всьому цьому є прізвища вчених, які по праву вважаються фундаторами теоретичної палітри лібералізму. Це вчені XVII та особливо XVIII ст., яке вважається великим століттям системного утвердження ліберальної думки. На чолі тут стоїть видатний британський мислитель Дж. Локк, якого називають батьком лібералізму. Йдеться насамперед про його книгу “Два трактати про врядування” (1689), яку Дж. Доннелі оцінює як “основоположну, майже канонічну працю для ліберальної традиції”**.

У нашому аналізі ми будемо постійно звертатися до теоретичних узагальнень цієї і донині актуальної праці.

---

* Боуз Д.

Либертарианство: История. Принципы. Политика. Москва, 2004. С. 31—65.

** Доннелі Дж.

Права людини і західний лібералізм. С. 946.

Поряд із Дж. Локком другим батьком лібералізму виступає фундатор класичної політичної економії видатний британський вчений А. Сміт. Виняткову роль у формуванні світоглядної конструкції лібералізму відіграли його класичні праці “Теорія моральних почуттів” (1759) та “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776). Прийнято вважати, що найбільш значущим доробком “шотландського мудреця” було обґрунтування принципів *laissez-faire* — природного порядку та внутрішньої гармонії людського суспільства, узгодженої із законами моралі, — принципів, які й нині формують фундамент економічного лібералізму.

До плеяди вчених, що зробили вагомий внесок у формування теоретичних засад лібералізму, слід віднести і такі відомі імена, як Д. Г'юм, І. Кант, Дж. Ст. Мілль, А. де Токвіль, А. Ренд, Л. Мізес, Ф. Гаск, М. Фрідман та інші.

Я б припустився помилки, якби не згадав і вітчизняних учених — вихідців з України. Ми не говоримо про українську наукову школу лібералізму. Ми маємо на увазі тих діячів, у чиїх працях обґрунтовуються окремі науково значущі проблеми, які формують його теоретичний фундамент. Це насамперед наша національна гордість — видатний філософ і поет XVIII ст. Григорій Савич Сковорода; це М. Костомаров і В. Липинський; це сузір'я видатних учених-економістів XIX — початку XX ст. — І. Вернадський, М. Бунге, М. Зібер, Є. Слуцький, М. Туган-Барановський, С. Булгаков. Кожному, хто переймається проблемами лібералізму, я б особливо порадив ознайомитися з доробком видатного філософа, вченого зі світовим ім'ям, вихідця з України М. Бердяєва. Як на мене, його праці “Зміст творчості” та “Про призначення людини” є чи не найбільш глибокими дослідженнями ролі творчої особистості в історичному процесі.

Нарешті, розглядаючи теоретичні витоки лібералізму, маємо враховувати і вплив на них ідей Просвітництва, про що вже йшлося. Вже на ранніх етапах лібералізм набував статусу позитивної доктрини суспільного розвитку в межах світоглядних цінностей Просвітництва і став однією з найвпливовіших течій суспільної думки тих часів. У своїх теоретичних визначеннях лібералізм не ототожнюється із Просвітництвом: у деяких принципових аспектах це різні світоглядні конструкції. Водночас у своїх фундаментальних постулатах, зокрема тих, що стосуються свободи й рівності людини, високих гуманних цінностей, ідеї Просвітництва та ідеї лібералізму не лише

тісно переплітаються, а й багато в чому є спільними. У цьому сенсі цілком природним є те, що доробок таких велетнів науково-політичної думки, як Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Гердер, Гете, Ковельський та інші, які стоять біля джерел ідеології Просвітництва та Великого модерну, розглядається як такий, що суттєво сприяв муруванню теоретичного фундаменту лібералізму. Все це, повторюю, дуже важомі чинники, які засвідчують непересічну значущість ліберального вибору перспективи України.

Гуманістичні цінності лібералізму

Коли ми замислюємося над витоками життєствердного потенціалу лібералізму, його історичної дієздатності, то тут, без сумнівів, на передньому плані постає його людиноцентристська визначеність, чітка й послідовна гуманістична спрямованість. Гуманізм, який бере свій початок у християнстві, органічно кореспондується з лібералізмом. Упродовж всієї своєї історії лібералізм утверджував свої цінності в межах великої традиції гуманістичної етики, що розглядає людину, її достоїнства як найвищу цінність суспільного процесу. Людина завжди має бути лише метою і жодною мірою не засобом — саме цей відомий ще з давніх часів принцип виступає об'єднувальним началом гуманізму й лібералізму. “Людська особистість, — зазначав Папа Іоанн Павло II, — не може слугувати лише засобом чи лише знаряддям ні для виду, ні для суспільства; вона має цінність сама собою. Людина є особистість”^{*}.

І. Кант, поряд із Дж. Локком, виявився одним із найвпливовіших ідеологів лібералізму саме тому, що протагорівська формула “Людина — мірило всіх речей” посідає стрижневу позицію у його наукових дослідженнях. Положення про те, що “людина існує лише як мета”, розглядалося вченим як “моральний закон” суспільного розвитку, “поняття обов’язку”, яке “має передувати всякому стосунку”.

^{*} Цит. за: Фукуяма Ф.

Наше постчеловеческое будущее. Москва, 2008. С. 214.

“Моральний закон лише тому мислиться як об’єктивно необхідний, що він повинен бути чинним для кожного, хто має розум і волю”. Звідси висновок: “В порядку цілей людина (...) є мета сама по собі, себто ніколи ніким (навіть Богом) не може використовуватися тільки як засіб, не будучи при цьому водночас і метою”^{*}.

Нова епоха лібералізму, яка у наші дні лише формує свої начала, — це водночас епоха відродження високих ідеалів гуманізму. Людство повертається до повномасштабного втілення цих ідеалів, мусить повертатися. Альтернативи щодо іншої моделі розвитку сьогодні просто не існує. В цьому сенсі нова епоха формується як епоха ренесансу ідеалів і принципів гуманізму. Маємо обов’язково зрозуміти цю взаємозалежність. Вона конче значуща для заповнення світоглядного вакууму і в нашій країні, для глибоко осмисленого визначення української перспективи. Уроки лібералізму потрібно розпочинати з найголовнішого — з нашого усвідомлення гуманістичної спрямованості ліберального світосприйняття, його життєствердної місії.

Ідеали свободи

У світоглядній конструкції лібералізму свобода — це не дарунок людині, не засіб і не мета розвитку. Поняття “свобода” трактується набагато ширше. Вона оцінюється лібералізмом як **природна даність особистості**. Прагнення свободи — це та визначеність, яка органічно притаманна природі людини, те, що визначає її сутність, формує креативний потенціал. “Людина, — зазначає Дж. Локк, — за природою вільна”. “Кожна людина, — акцентує вчений, — народжується... з правом свободи особистості, над якою жодна інша людина не має влади і вільно розпоряджатися якою може лише вона сама”^{**}. Вчитуючись у ці рядки, маємо не забувати, що вони датовані 1689 роком. До яких вершин гуманістичних передбачень потрібно було піднятись авторові, щоб дійти таких світоглядних узагальнень!

Для мене особливо значущою у цьому є така обставина. У 1948 р. Генеральна Асамблея ООН за підтримки практично всіх держав

^{*} Кант І.

Критика практичного розуму. Київ, 2004. С. 45, 42, 146.

^{**} Локк Дж.

Сочинения: В 3 т. Москва, 1988. Т. 3. С. 374.

світу прийняла Загальну декларацію прав людини, у якій проголошено цю саму ідею. Стаття I документа починається із твердження: “Усі люди народжені вільними й рівними у гідності та правах”. Ці права визначаються “природою людської особистості”. Йдеться, таким чином, про фактичне визнання основоположного у світоглядній конструкції лібералізму локківського принципу свободи як природної даності особистості, котрий став міжнародною правовою нормою. У наступні роки це знайшло підтвердження у багатьох міжнародних правових актах, зокрема у Віденській декларації 1993 р., де проголошується та сама ідея: “Усі права людини випливають з гідності та цінностей, властивих людській особистості”. І далі: “Права людини та основні свободи є правом від народження всіх людей; їх захист та забезпечення є найпершим обов’язком урядів”.

На жаль, людство у своєму практицизмі, необмеженій економізації суспільних відносин часто відхиляється від цієї траєкторії. Особлива провина тут покладається на суспільні науки, які, зосереджуючись на обслуговуванні пріоритетів суто “практичного розуму”, дедалі більше втрачають відчуття гуманістичної перспективи. Девальвується світоглядна функція науки. Це стосується і вітчизняного суспільствознавства. Така обмеженість обов’язково має бути подолана.

Ідеали свободи в обґрунтуваннях лібералізму взаємопов’язані з визначеннями особистості як найвищої цінності, як утілення Божої ідеї, Божого образу. Людська особистість, зазначає М. Бердяєв, є верховною цінністю тому, що вона є Божою ідеєю, Божим образом, носієм божественного начала життя. Саме на цій основі індивідуальна свобода розглядається лібералізмом як свобода вибору людини, право людини бути “абсолютним володарем своєї власної особистості” (Дж. Локк), право відрізнятися від інших, за своїми уявленнями і переконаннями формувати образ свого щастя, домінанти способу свого життя. За відсутності права людини бути самою собою свобода вибору позбавляється будь-якого сенсу.

Йдеться про реалізацію **принципу вільного розвитку особи**. Я хочу, щоб моє життя, мої рішення залежали від мене, а не від зовнішніх сил; я хочу бути знаряддям власної волі, а не волі іншої людини, бути суб’єктом, а не об’єктом, хочу діяти, керуючись власними міркуваннями, особистими мотивами, і я готовий особисто відповідати

за це. Такими є глибоко гуманістичні підвалини принципу свободи і вільного розвитку особистості, якого від часу свого утвердження послідовно дотримується лібералізм.

Визначення свободи не як засобу чи мети, а як невід'ємної природної даності людини — це не лише основоположне світоглядне кредо лібералізму, а й базовий постулат (стрижнева ідея) його інституційних преференцій. Ідеологи британського лібералізму пов'язують відповідні ідеї з підписанням ще у 1215 р. Великої хартії вольностей, яка вже тоді, у сиву давнину, проголосила гарантії свободи кожної людини, захисту її особистості чи майна, справедливості для кожного найвищим пріоритетом королівської влади.

Те саме можна сказати й про звід законів, відомий як Магдебурзьке право й опрацьований приблизно тоді ж — у 1220 р. Ми не поступимося істиною, коли нарівні із цими документами світової значущості поставимо “Конституцію прав і вольностей Війська Запорізького”, знану як “Конституція Пилипа Орлика”, яка була проголошена триста років тому — у 1710 році — й отримала у науковій літературі назву “Маніфест свободи”. Конституція Пилипа Орлика стала чи не першою в Європі моделлю ліберальної конституції, в якій проголошувався принцип розподілу влад*. Звісно, маємо враховувати історичні обмеженості цього документа як конституції передусім українського козацтва. Однак це жодною мірою не знецінює її світоглядні достоїнства.

Водночас ми розуміємо й те, що чи не найбільш значущим в історичному контексті документом ліберального інституціоналізму по праву вважається Декларація незалежності США, схвалена у 1776 р. У ній чітко сформульовано три базові інституційні принципи реалізації свободи особистості: людина має природне право на свободу; завдання уряду — захищати це право; якщо уряд виходить за межі наданих йому повноважень, люди мають право замінити його. “Ми виходимо з тієї очевидної істини, — зазначав автор проекту Декларації видатний ідеолог лібералізму, третій президент США (1801—1809) Т. Джефферсон, — що всі люди є рівними і наділені Творцем

* Див.: Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: Особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Київ, 2010. С. 389.

певними невід'ємними правами, до числа яких належать право на життя, свободу і прагнення до щастя”*

Зрозуміло, що інституційне наповнення поняття “свобода” не є константою. Воно змінюється залежно від об'єктивних умов життєдіяльності людини і — що конче важливо — від ступеня усвідомлення особою самої себе як незалежної істоти. Також слід зазначити те, що **вимоги свободи не є безумовними**. Свобода як інституційна цінність реалізується в кожному випадку в системі реальних суспільно-історичних відносин між людьми. У цьому сенсі цілком природними є певні суспільні обмеження свободи людини — її утвердження не повинно зіштовхуватися зі свободою інших індивідів. Не зашкодити іншому — такою є незаперечна умова реалізації свободи кожного з нас. Ідеться про принцип **упорядкованої чинним законодавством свободи, свободи, що реалізується в межах визначеного правового поля**. Свобода твориться правовими обмеженнями. “Там, де немає закону, немає й свободи”, — ці слова належать знову ж таки Дж. Локкові. Свобода — природна даність, і водночас свобода неможлива без закону — ось та двополюсна визначеність свободи, яку обстоював видатний мислитель. “Свобода — це покора, але покора законові, який ми самі собі накидаємо, а жодна людина не може поневолити сама себе”, — пише з цього приводу І. Берлін**.

І все ж, за всієї значимості правових меж свободи, визначальними у цій сфері, за логікою лібералізму, є **моральні обмеження** — обмеження неписаних законів. Примус має бути передусім внутрішнім, а не зовнішнім. Свобода як цінність невід'ємна від свідомої особистої відповідальності людини. Її відповідальність як перед самою собою, так і перед суспільством визначає фундамент свободи. Рівень свободи, що гарантується суспільством, і здатність кожного з нас користуватися свободою — це та базова взаємозалежність, що декларується лібералізмом і, врешті-решт, визначає логіку вільного розвитку людини.

Особиста відповідальність у зазначеній взаємозалежності органічно кореспондується зі світоглядними цінностями людини, її

---

* Цит. за: Боуз Д.
Либертарианство. С. 49.

** Берлін І.
Два концепти свободи. С. 566.

моральними та етичними пріоритетами; вона утверджується в контексті дилеми “добро і зло”. Люди вільні лише в межах тієї культури й тих моральних цінностей, які формують їхню ідентичність. Свобода без відповідних морально-етичних обмежень (як і правових) не лише неможлива, а й безглузда. І це також жодною мірою не суперечить основоположній тезі лібералізму щодо природного права людини на свободу її волевиявлення. Люди у своїй генетиці відбивають розум і гармонію природи і суспільства. Вони мають вроджені характеристики та обов'язки стосовно взаємин між собою. Ці характеристики визначаються соціальною природою особистості й у цьому сенсі органічно поєднуються із природною даністю її свободи.

Маємо бути свідомі й іншого. В теорії лібералізму існує поняття “**вартість свободи**”. Свобода означає, що індивід має не лише можливість, а й тягар вільного вибору. Свобода не завжди є гарантом щастя, вона може приносити більше страждань, ніж радості. Свобода — це опора на власний креативний потенціал, насамперед — на особистий ресурс. Не кожен із нас готовий діяти на цій основі. Маємо враховувати й таку реальну суперечність: людям не завжди до вподоби бути вільними. До того ж треба розрізняти об'єктивне і суб'єктивне визначення свободи — свободу, що гарантується де-юре, і свободу, яка утверджується де-факто. Чи може відчувати себе людина вільною в умовах адміністративної системи, в тенетах тоталітарного соціалізму чи, скажімо, російської сільської общини, яка силоміць насаджувалася і в Україні? У пошуках відповіді на це питання слід бути вельми виваженими. У видатного американського вченого-психолога Е. Фромма є книга, що має символічну в цьому сенсі назву — “Втеча від свободи” (1941).

Торкаючись ситуації з утвердженням фашизму в Німеччині, Е. Фромм пише: “Нам доводиться визнати, що у цій країні мільйони людей відмовилися від власної свободи із таким же запалом, з яким їхні батьки боролися за неї, що вони не прагнули свободи, а шукали шляхів позбутися неї; що інші мільйони були при цьому байдужими й не вважали, що за свободу варто боротися й вмирати”*. Я звертаюся до читача з проханням вдуматися у ці рядки, ще раз осмислити

* Фромм Э.

Бегство от свободы. Москва, 2009. С. 9.

трагічні сторінки історії ХХ століття, які попереджають нас, що може значити для суспільного прогресу ситуація, за якої “мільйони людей відмовляються від власної свободи”. Для нас ці рядки наповнені особливою значимістю. Ми далі ще повернемося до цієї проблеми.

І дійсно, що таке свобода: благо чи прокляття — прокляття, замасковане під благо, котрого бояться як прокляття? Ці питання є далеко не риторичними. Вони, як пише відомий американський вчений-соціолог З. Бауман, не давали спокою мислячим людям упродовж більшої частини сучасної епохи, що поставила перед собою завдання визволення людини в основу порядку денного політичної реформи, а свободу — на перше місце у списку її цінностей*.

Як одиниця виміру суспільно-історичного прогресу, свобода самодостатня й неподільна. Той, хто шукає у свободі щось інше, крім її самої, зазначав відомий французький вчений і політичний діяч А. де Токвіль, той створений для рабства. У цьому сенсі свобода розглядається лібералізмом як абсолютна цінність, нею не можна поступитися в ім'я чогось більш значущого.

З цієї ж позиції оцінюється взаємозалежність понять “свобода” і “економіка”. У цьому співвідношенні свобода в усіх випадках визнається лібералізмом як домінуюче начало, як “аршин економічного прогресу”. Некоректною є постановка питання про можливості згортання свободи заради економіки. З точки зору світоглядних принципів лібералізму це — нонсенс. Свобода, ще раз акцентую, — абсолютна і неподільна. У такій якості вона співвідноситься з економікою, котра за суттю є суспільним полем утвердження й реалізації свободи.

До цієї проблеми привертає увагу Ф. Гаєк. Визначення самого поняття “економічна свобода”, наголошує він, «виростає із помилкового твердження, що існують певні “чисті” економічні завдання, ізольовані від інших життєвих завдань особи. Однак, за винятком, можливо, випадків патологічної жадоби і здирництва, таких завдань просто немає. *Кінцеві цілі діяльності розумних істот завжди лежать поза економічною сферою* (виділено мною. — А. Г.). Строго

* Бауман З.

Текущая современность. Москва, 2008. С. 25.

кажучи, не існує жодних “економічних мотивів”, бо економіка — це лише сукупність чинників, що впливають на наше просування до інших цілей. А те, що називається “економічними мотивами”, у буденній мові означає лише прагнення до отримання потенційних можливостей, засобів для досягнення інших цілей»*.

Важко переоцінити актуальність і цих слів. Їхня логіка зрозуміла: так звана економічна свобода, наголошує Ф. Гаск, без свободи у її системній цілісності, без завоювання політичної свободи, без “розквіту культури і духовної свободи”, без подолання “примусової організації”, “деспотизму фізичної необхідності”, “кайданів економічної системи” — нічого не варта.

Я свідомо акцентую на цих питаннях, аби показати складність та багатоаспектність проблеми, що розглядається. Лібералізм не лише у своїх теоретичних узагальненнях, а й у суто прикладних визначеннях не спрощує її. Для України, яка лише відшукує своє місце у відповідній системі координат, зазначені акценти є дуже важливими. Не існує і не може існувати якоїсь окремої економічної свободи. Ті, хто думає по-іншому, припускаються принципової помилки. Виокремлена економічна свобода — це нонсенс. Про реалізацію економічної свободи можна вести мову лише у контексті загальної (духовної, психологічної, політичної тощо) свободи, в якій живе та діє людина.

Для нас конче значущим є і усвідомлення **креативної функції свободи**, розуміння того, що в системі теоретичних поглядів лібералізму свобода розглядається як один із визначальних атрибутів розвитку, як “першодвигун інтелектуального прогресу” (Ф. Гаск). Енергетика ліберального суспільства в цілому, як і енергетика економіки, ринку зокрема, енергетика їхньої інноваційності забезпечуються через механізми утвердження та реалізації свободи вибору людини.

Зрештою, мова йде про те, що у свободі особистості лібералізм убачає не лише синтезуючий показник розвитку самої людини, а й мірило загальноцивілізаційного прогресу, його основний критерій. Цікаво, що фактично на цій позиції стояв і К. Маркс, який визначав логіку історичного процесу як динаміку від царства природної необ-

---

* Хайек Ф.

Дорога к рабству. Москва, 1994. С. 121.

хідності до “царства свободи”. М. Бердяєв суттєво уточнює цю добре знану читачеві формулу. Він акцентує на тому, що “царство свободи” — це, за своєю суттю, післяцивілізаційний стан розвитку суспільства. “Цивілізація, — зазначає видатний вітчизняний вчений, до творчого доробку якого ми будемо постійно звертатись і у подальшому, — лежить між царством природи і царством свободи”. У цьому сенсі вся суть історії полягає в тому, щоб “прямувати від цивілізації до свободи”^{*}.

У контексті нашої проблематики постання у перспективі “царства свободи” оцінюються нами як така фаза в розвитку ліберального суспільства, коли лібералізм отримує можливість розвиватися виключно на власній, цілком адекватній своїм цінностям основі, коли його функціональні (в тому числі інституційні) механізми уповні залежатимуть від нього самого. В цьому сенсі епоха (“царство”) свободи, яка згідно з принципами загальноцивілізаційного процесу крок за кроком утверджується суспільноісторичною практикою, і епоха реального лібералізму можуть вважатися взаємодоповнювальними визначеннями.

Хотілося б, щоб шановний читач сприймав подібні узагальнення не лише суто академічно. Їхня значимість для українського загалу, поряд з іншим, полягає в тому, що вони дозволяють нам бути свідомими принципів західної моделі облаштування суспільства, до системних цінностей якої ми прагнемо приєднатися. І домінанта свободи є визначальною у цій моделі. Це стосується Європи, це стосується Північної Америки, багатьох інших країн демократичного світу. М. Тетчер у своїй мемуарній книзі “Мистецтво управляти державою. Стратегії для світу, що змінюється” (2002) особливо виділяє у цьому сенсі США. Ця держава, зазначає колишній прем’єр-міністр Великої Британії, являє собою “оплот боротьби за свободу у світі насамперед через те, що у збереженні цінностей свободи полягає смисл самого її існування”^{**}. Надзвичайно значуща оцінка: у збереженні цінностей свободи — смисл існування держави. Такого рівня

---

^{*} Бердяев Н.

О назначении человека. Москва, 2006. С. 116.

^{**} Тэтчер М.

Искусство управления государством. С. 47.

усвідомлення принципів розбудови демократичного суспільства нам просто необхідно досягти — і якнайскорше.

**Рівність,
толерантність,
справедливість**

У системній мережі під назвою “свобода” існує ще один аспект, який при осмисленні теорії та практики лібералізму маємо враховувати.

Йдеться про взаємозалежність понять “свобода” та “рівність”. Бог створив усіх людей рівними, а звідси реальна свобода, реальна індивідуальність та реальна рівність людини і є тими високими принципами гуманізму, які також належать до основоположних канонів не лише ліберального світогляду, а й ліберальної практики. Один із значних ідеологів лібералізму американський вчений Р. Дворкін називає концепцію рівності “нервом лібералізму”. “Я визначаю ліберала як такого, — наголошує він, — хто вимагає рівності”^{*}.

Тож яким чином розв’язуються колізії компромісу рівності та індивідуальності, про яку рівність іде мова, якою є специфічна визначеність цього поняття?

Говорячи про співвідношення свободи, рівності та індивідуальності особи, ми, звісно, як вихідну позицію розглядаємо останнє. Кожна людина унікальна передусім за своїми природними даними. Люди різняться між собою за своїми здібностями, за своїми ідеалами, характером участі у суспільному житті, за оцінками буденних подій, баченням перспективи тощо. Це очевидно. Навіть два брати-близнюки у своєму мисленні та ставленні до життя, у своїх оцінках добра і зла, у своїх діях не схожі один на одного. Природа, писав Л. Мізес, ніколи не повторюється у своїх творіннях; вони не відповідають єдиному стандарту. Кожна людина, яка виходить з її майстерні, несе відбиток індивідуального. І це не помилка Творця. Навпаки — унікальність світоустрою, безмежність його багатства, його вічність і нескінченність визначаються саме унікальністю кожної особистості, кожного з нас. Світ розвивався, розвивається і розвиватиметься доти, доки зберігатиметься людська унікальність.

Ми ще повернемося до проблеми індивідуальності та індивідуалізму. Тут же зацентруємо свою увагу на тому, що у визначеннях

^{*} Дворкін Р.

Ліберальна концепція рівності // Лібералізм. С. 826, 837.

лібералізму індивідуальність і рівність не лише не суперечать, а, навпаки, передбачають одне одне. Вимога рівності розглядається лібералізмом як забезпечення насамперед **моральної рівності**, рівності як атрибута гуманності, як виявлення поваги до різноманітності у схильностях людини, до її соціального походження та громадського статусу, як таврування будь-яких “кастових” форм у ставленні до неї. Саме на цій світоглядній основі базуються принципи інституційної та політичної рівності людей, які обстоює лібералізм. Ідеться передусім про рівність кожної (без будь-яких винятків) особи перед законом, про базові засади правового суспільства та правової держави, які покликані забезпечити таку рівність.

Мається на увазі й **соціальна рівність**, яка тлумачиться лібералізмом, з одного боку, як рівність стартових можливостей для кожної особи, з іншого — як вияв соціальної захищеності людини. Свобода без економічної захищеності, наголошує у своїй праці “Шлях до рабства” Ф. Гаєк, нічого не варта. Свобода, індивідуальність, рівність та соціальна захищеність людини у їхній органічній цілісності та взаємопоєднанні — це не лише світоглядні пріоритети, а й прикладні визначення, спираючись на які починаючи з XVIII ст. лібералізм крок за кроком утверджує свої цінності.

З огляду на це ми акцентуємо на взаємопов’язаності свободи, рівності, толерантності й плюралізму, на визнанні того, що в суспільстві завжди існують поряд індивідуальні та загальні (суспільні) цінності. Кожна людина має власну шкалу цінностей, яку ми повинні поважати, навіть якщо не схвалюємо її, — такою є базова формула толерантності, обстоювана лібералізмом. Я не можу відокремити свою індивідуальну сутність від толерантних взаємин з іншими людьми — ось основний підтекст цієї формули.

Як писав відомий британський теоретик лібералізму І. Берлін, ідеться про складності “соціальної мережі свободи”, про толерантне поєднання у ній свободи моєї та свободи групи людей, у якій я живу. Лібералізм не має нічого спільного з формулою “Вільний лише я, інші — раби”. З цього випливає, наголошує вчений, що віра у свободу означає, що ми не вважаємо себе остаточними суддями цінностей іншої людини й не маємо права заважати їй досягати цілей, яких самі не схвалюємо.

Визнання того, що існують різні цінності, яких вільна дотримуватися особа, формує політичний простір толерантності суспільства.

Суспільство, котре не визнає, що кожен індивід може мати й обстоювати власні цінності, котре не виявляє поваги до гідності особистості, не може знати дійсної свободи, гарантувати її цінності. У цьому сенсі важливе й інше: толерантна взаємодія індивідів, які володіють різними знаннями і дотримуються різних поглядів, зокрема щодо логіки перспективи, є основою оптимізації (раціоналізації) енергетичних витрат, що забезпечують динамічний поступ суспільства, його системну інтелектуалізацію.

У системі світоглядних цінностей лібералізму особливе місце займають питання справедливості. Реалізація високих цінностей свободи і рівності органічно пов'язується із системним утвердженням принципів справедливості. Американський філософ Дж. Роулз, який по праву вважається провідним теоретиком лібералізму ХХ ст., у книзі “Теорія справедливості” акцентує увагу насамперед на моральних аспектах цього поняття. Справедливість як чесність (*justice as fairness*), вважає він, виступає “всеосяжною моральною доктриною лібералізму”*.

Justice as fairness, пише Дж. Роулз, — це не просто “трактат про добре життя”. Дана концепція визначає універсальні принципи (що є конче значущим) політичної та економічної організації суспільства. Мова йде про визначення не лише базисних основ конституційної демократії, а й фундаменту суспільної (у вузькому і широкому розумінні) кооперації, суспільства загалом. Суспільство у ліберальному контексті цього поняття являє собою, за визначеннями вченого, справедливу й чесну систему кооперації. Така система може бути виключно кооперацією вільних і рівних людей. Її основний принцип: правила суспільного статусу громадян однакові для всіх. Це означає, що “кожна особа має рівне право на повну належну схему рівних базових прав і свобод, і вона має бути сумісною зі схожою схемою, розрахованою на всіх”**.

З урахуванням цих узагальнень Дж. Роулз сформулював три універсальні (як він вважає) правила особистого сприйняття громадянами моральної справедливості суспільства, у якому відбувається їхня життєдіяльність.

* Роулз Дж.

Справедливість як чесність // Лібералізм. С. 820.

** Там само. С. 804.

По-перше, йдеться про спроможність такого суспільства забезпечувати умови реалізації морального права кожного громадянина розглядати себе як одного з таких, хто здатний мати власне бачення змісту концепції добра і справедливості, може “розумно дотримуватися її принципів”, шляхом “розміркувань та раціональних обґрунтувань” переглядати та змінювати їх і у цьому сенсі утверджувати свою публічну ідентичність як вільної особи, мислити себе незалежним.

По-друге, суспільство сприймається справедливим і тоді, коли воно надає громадянам реальну можливість розглядати себе суверенним джерелом обґрунтованих вимог (valid claims). Відомо, що раби ніколи не вважалися суб'єктами певних вимог — навіть тих, що ґрунтувалися на їхніх обов'язках та зобов'язаннях. Право та можливість громадянина бути відповідним суб'єктом — це прерогатива ліберального суспільства. Така можливість кореспондується з попередніми визначеннями, базуючись на визнанні статусу громадян як вільних осіб, їхньої моральної спроможності володіти власним розумінням добра та справедливості. Такий підхід, акцентує Дж. Роулз, є складовою політичної концепції справедливості, заснованої на ідеї суспільства як системи кооперації його рівних та незалежних членів.

По-третє, справедливість суспільства визначається розумінням і здатністю громадян як вільних осіб не лише нести відповідальність за свої цілі та домагання, а й пристосовувати їх до інших бажань. Із цим пов'язується реалізація принципу толерантності й політичної культури суб'єктів суспільної кооперації. Мова йде, як вважає Дж. Роулз, про надзвичайно значуще у світоглядній конструкції лібералізму. Розглядаючи себе як осіб, залучених у соціальну кооперацію в усій повноті життя, ми тим самим беремо на себе відповідальність за свої цілі й водночас утверджуємо те, що ми спроможні пристосовувати наші цілі так, щоб їх можна було досягнути засобами, доступність яких ми здатні зважити раціонально з урахуванням наших перспектив та ситуації у суспільстві*.

Підсумовуючи представлені узагальнення, ще раз хочу наголосити на тому, що в них йдеться про базові, насамперед світоглядні,

---

* Роулз Дж.

Справедливість як чесність. С. 815—818.

принципи справедливої організації суспільства. Конкретні аспекти економічної та соціальної справедливості розглядаються у подальшому аналізі. Така послідовність не є випадковою. І у цьому питанні ми дотримуємося логіки лібералізму, за якої економічний та соціальний прогрес суспільства зумовлюється передусім його духовним середовищем. Реальний суспільний розвиток можливий лише на цій основі. “Погляди людей, їхня духовна позиція, — писав з приводу цього відомий німецький економіст В. Ойкен, — є для організації економічної політики чинниками, що важливіші, ніж економічні фактори”*. Маємо розуміти, що у цьому випадку йдеться про методологію суспільного аналізу, яка є протилежною домінуючим у системі комуністичного світогляду принципам історичного матеріалізму. Лібералізм протиставляється марксизмові й у цьому питанні. Читач, що прагне прилучитися до світоглядних основ лібералізму, має бути свідомим і цієї опозиції.

Індивідуальність та індивідуалізм

У світоглядній конструкції лібералізму чільне місце займають, як ми вже знаємо, і такі поняття, як “індивідуальність” та “індивідуалізм”.

Свобода, рівність, толерантність, справедливість, індивідуальність, індивідуалізм — це органічно взаємозалежна низка концептуальних положень, які у своєму поєднанні формують ціннісні засади лібералізму, його моральну основу, послідовно гуманістичну спрямованість. Саме принципи індивідуальної свободи та рівності надихали ліберальний рух на Європейському континенті від самого його зародження. На їхньому фундаменті сформувалася європейська цивілізація, вони посіли визначальне місце і у структурі креативного потенціалу США — від часу їх утвердження і до наших днів. Етнічні витоки української ментальності також дуже близькі до зазначених цінностей.

Важливість проблеми індивідуалізації суспільних відносин має оцінюватись і у контексті закономірностей історичного процесу, згідно з якими вісь історичної еволюції розміщується у площині

* Ойкен В.

Основные принципы экономической политики. Москва, 2009. С. 391.

прогресуючого зростання креативного потенціалу та самодостатності особистості. Цієї принципової позиції дотримувався у своїх працях і Е. Фромм. “Історія людства, — наголошував іменитий учений-гуманіст, — це історія дедалі більшої індивідуалізації та водночас дедалі більшої свободи особистості”^{*}.

Сказане стовідсотково підтверджується реаліями сучасної епохи, яка за самою своєю суттю, в силу власної системної специфіки чимдалі зміщує свої акценти у бік актуалізації індивідуальних начал глобальних трансформацій. “Говорити про індивідуалізацію і сучасність, — зазначає З. Бауман, — це означає вести мову про одне й те саме соціальне явище”. “Індивідуалізація, — підкреслює він, — це доля, а не предмет вибору”^{**}.

На діаметрально протилежних засадах розбудовувалася ідеологія більшовизму, у якій будь-які спроби вияву індивідуальності та індивідуалізму асоціювалися з егоїзмом, анархізмом, “буржуазною мораллю”, “західною апологетикою” тощо. “Ти протиставляєш себе колективові” — таким було чи не найстрашніше звинувачення на адресу людини (незалежно від її віку, життєвого досвіду), яка намагалася хоч якимось чином виділитися із загальної маси, діяти за власними принципами, на свій розсуд.

Пошлюся у зв’язку з цим на позицію Й. Сталіна, викладену ним у праці “Анархізм чи соціалізм”. «Марксизм й анархізм, — наголошує він, — побудовані на зовсім протилежних принципах... Наріжний камінь анархізму — особа, звільнення якої, на його думку, є головною умовою звільнення маси — колективу. З погляду анархізму звільнення маси неможливе доти, доки не звільнено особу. Тому гаслом його є: “Все для особи”. Що ж до марксизму, то його наріжним каменем є маса, звільнення якої — головна умова звільнення особи. Таким чином, на думку марксизму, звільнення особи неможливе доти, доки не звільниться маса. Цим зумовлюється й зміст його гасла: “Все для маси”».

На превеликий жаль, подібні рудименти більшовизму глибоко закарбувались у нашій суспільній свідомості й говорити про їх подо-

---

^{*} Фромм Э.

Бегство от свободы. С. 34.

^{**} Бауман З.

Текущая современность. С. 39, 41.

лання було б надто передчасним. Суперечливе сприйняття певною часткою населення України принципів здійснюваних у роки незалежності суспільно-політичних (у тому числі економічних) реформ, окрім іншого, пояснюється і цією обставиною. Це зумовлює необхідність розглянути поставлену проблему більш ретельно.

Спочатку — про саме визначення індивідуалізму. Що лежить в основі цього поняття? Чому лібералізм приділяє йому таку надзвичайну увагу? У світоглядній конструкції лібералізму наголошується насамперед на суверенності особистої позиції людини у визначеннях способу своєї життєдіяльності. Ф. Гаєк акцентує на **абсолютній суверенності** відповідної позиції. “Основною рисою індивідуалізму, — зазначає нобелівський лауреат в уже цитованій праці “Шлях до рабства”, яка по праву вважається класикою суспільствознавчої літератури ХХ ст., — є повага до особистості як такої, тобто визнання *абсолютного суверенітету* поглядів і схильностей людини у сфері її життєдіяльності, хоч би якою специфічною вона була, і переконання в тому, що кожна людина має розвивати притаманні їй здібності (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Ф. Гаєк пише про те, що індивідуалізм, який сягає своїм корінням античної та християнської філософії, вперше дістав належне тлумачення в епоху Відродження, котра, як відомо, повернула світ до високих цінностей античної культури, ідеалів гармонії та розкріпачення особистості. Вже сама констатація логічної взаємозалежності індивідуалізму і світоглядних основ Відродження виявляється принципово значущою. Саме у цьому контексті розглядається вплив індивідуалізму на формування фундаментальних світоглядних цінностей західної цивілізації, для якої принципи гуманізму, свободи та вільного розвитку особистості є найвищим пріоритетом.

Так само системно аналізує специфіку індивідуалізму нобелівський лауреат А. Бергсон. За його визначенням, “*індивідуальність — це відображення життя*”, “Прагнення до індивідуалізації, — зазначає французький вчений, — притаманне всьому організованому світові”. До того ж “*індивідуальність ніколи не буває завершеною, вона має нескінченну кількість ступенів і ніколи, навіть у людини,*

^{*} Хайек Ф.
Дорога к рабству. С. 18.

не реалізується повністю (виділено мною. — А. Г.)”*. Йдеться про принципово значуще: **індивідуальність особи невіддільна від її самоутвердження і розвитку**. Щоб стати дійсно самим собою, щоб утвердити свою особистісність, індивідуальність потребує розвитку. “Індивідуальність дорівнює розвитку”, — писав з приводу цього Дж. Ст. Мілль.

Природним є питання: якою є траєкторія, вектор розвитку індивідуальності? **Індивідуальність розвивається у напрямку реалізації людиною власної ідентичності, яка уособлює “абсолютну індивідуальність” (Гегель)**. Ми акцентуємо в цьому випадку на взаємозалежності широко представлених у теорії лібералізму понять “ідентичність” та “індивідуальність” особи. Ідентичність — це духовне начало особи, моє духовне “Я”, власне самовизначення, усвідомлення самого себе як креативного суб’єкта суспільного процесу. Індивідуальність у процесі свого самоутвердження (розвитку) реалізує ці визначення. Саме у цьому сенсі **ідентичність утверджується як абсолютна, або, по-іншому, універсальна індивідуальність**.

Маємо розуміти й те, що поглиблення індивідуалізації суспільних процесів — це не лише утвердження ідентичності кожного з нас, а й **заперечення принципів уніфікації особи**. Це також дуже важливий аспект індивідуалізації. У суспільствознавчій літературі подаються далеко не однозначні оцінки цього процесу. Хочу повернути у цьому зв’язку увагу до позиції Дж. Ст. Мілля. Потяг людей до одноманітності, зазначав видатний британський учений, вирощує лише “зів’ялені здібності” “обмежених і зашкарублених”, “вузькокобих і зі скособоченою свідомістю” людей. “Вимоги, щоб усі інші люди були схожі на нас, міцнішають якраз за рахунок тих, хто їм підкорився. Якщо забаритися з опором, доки життя зведеться до *майже* уніфікованого типу, всі відхилення від цього типу вважатимуться безбожними, аморальними, навіть потворними й протиприродними”. Зрештою, “зло, яке може бути наслідком обмеження особи тим, що вважають за краще для неї інші, значно перевищує всі помилки, які вона, ймовірно, може вчинити”***.

---

* Бергсон А.

Творческая эволюция. Москва, 1998. С. 8—9.

** Мілль Дж. Ст.

Про індивідуальність // Лібералізм. С. 170, 552.

Пошлюся й на міркування нобелівського лауреата з хімії (1977), бельгійського вченого російського походження І. Пригожина, який описує спостереження зоологів над поведінкою мурашок залежно від величини їхніх колоній. Тож у малих поселеннях мурашка поводитися як індивідуаліст — розшукує їжу і приносить її у мурашник. У великих же поселеннях ситуація різко змінюється — формуються засади “колективної поведінки”. Обмінюючись інформацією через хімічні сигнали, окремі комахи сліпнуть, зір стає для них зайвим, турботу про життєзабезпечення перебирають на себе колонії.

У знаменитому філософському трактаті Ф. Ніцше “Так говорив Заратустра” однією з ознак “останньої людини” визнається її “належність до маси”. Людина вбиває саму себе “стадністю свого буття”. Йдеться про кінець не лише людського в людині, а й людської історії загалом.

Особливий інтерес викликають висновки одного із засновників соціальної психології французького вченого Г. Лебона, який у добре знайомим науковцям книзі “Психологія народів і мас” указує на “пригнічення інтелектуального потенціалу особи колективом”. Своєю належністю до організованої маси “людина опускається кількома щаблями нижче по драбині цивілізації”. У цій ситуації вона “вклоняється лише силі”, втрачає наснагу істини, “переймається загальноприйнятними ілюзіями”.

Хотілося б, щоб читач уважно поставився і до цих узагальнень. Я вбачаю в них не лише одну із принципових позицій, яка формує гуманістичні цінності лібералізму, а й відповідь на питання, що стоїть перед принциповими обмеженостями комуністичного світогляду. Прагнення до “уніфікації” людської особистості, до того, щоб усі були схожі одне на одного, — це той історичний вирок, який фактично підписав сам собі тоталітарний соціалізм. Власне, цим ви роком підтверджено обґрунтування Ф. Гаска, згідно з якими шлях до одоманітності комуністичного суспільства — це фактично шлях до рабства. Фундаментальні суперечності тоталітарного соціалізму, вважав учений, лежать саме у цій площині. Їхня сутність очевидна: “Що більшою мірою освічені та інтелігентні люди, то більш різноманітні їхні погляди та смаки і тим важче чекати від них одностайності щодо будь-якої конкретної системи цінностей”.

У цій ситуації для досягнення спільності поглядів влада такого суспільства вимушена шукати підтримки у тих верств населення, для яких є характерними “низький інтелектуальний рівень, примітивні,

брутальні смаки та інстинкти”. Не думаю, що існують вагомі аргументи, які б могли заперечити це. Системне винищення більшовизмом інтелігенції (в тому числі української) — лише переконливе підтвердження. Мені залишається нагадати читачеві, що цитовані рядки взяті з книги Ф. Гаєка “Шлях до рабства”, яка побачила світ ще 1944 р.*

Осмислюючи ці визначення, читач має бути свідомий того, що у представленій інтерпретації вони зводяться до дещо незвичної для ортодоксального мислення формули: “Індивідуалізм — це зосередження уваги на самому собі”. Як рефлексуюча істота, людина виявляє, за визначенням видатного французького філософа і богослова П. Тейяра де Шардена, “спроможність зосередитися на самій собі й оволодіти самою собою, спроможність не просто пізнавати саму себе, не просто знати, а знати, що знаєш”**. Відомий російський філософ Е. Ільєнков виділяв спроможність людини дивитися на саму себе ніби “збоку”, як на дещо “інше”, як на особливий предмет, або, інакше кажучи, перетворювати схеми власної діяльності на об’єкт її ж самої, і вважав це фундаментальною особливістю людського життя***.

Власне, таку саму точку зору обґрунтовував у своїх ранніх творах і К. Маркс. Полемізуючи з цього питання з Гегелем, він писав: “Тварина безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона є ця *життєдіяльність*. А людина робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі та своєї свідомості. Її життєдіяльність — свідомо. Це не є така визначеність, з якою вона безпосередньо зливається воедино”****.

У Е. Фромма є книга з символічною у цьому зв’язку назвою — “Людина для себе”, де представлено ідентичні підходи. “Мета людини, — наголошує вчений, — бути самою собою, а умова досягнення цієї мети — бути людиною для себе”*****. Відповідно “розкриття

---

* Хайек Ф.

Дорога к рабству. С. 164.

** Тейяр де Шарден П.

Феномен человека. Вселенская месса. Москва, 2002. С. 171.

*** Див.: Ильенков Э.

Диалектическая логика. Москва, 1984. С. 152.

**** Маркс К., Энгельс Ф.

Сочинения. Т. 42. С. 93.

***** Фромм Э.

Человек для себя. Москва, 2007. С. 18.

потенціалів людини згідно з її природою слід розглядати як мету людського життя”*. “Пізнай самого себе” — це античне гасло має бути однією з головних заповідей сили і щастя людини**.

Вельми значущим є і те, що висловлені погляди органічно перегукуються із християнськими цінностями, у центрі яких стоїть Бог як Особистість. Пізнати себе — це насамперед відчуті божественне начало в кожному із нас, зрозуміти свій зв'язок із Ноосферою, котра є торжеством людського розуму, його космологічним утіленням. Саме на основі цих визначень теорія лібералізму провадить свою людиноствердну, гуманістичну лінію аналізу загальноісторичного прогресу.

Це стосується, зокрема, і визначень фундаментальних основ виробничого процесу. Вони взаємозалежні. Йдеться не тільки про створення багатства та задоволення потреб людини. Цивілізація, як і суспільство, в тому числі економіка, у представленому вимірі мають на меті завдання більш фундаментального порядку. Вони виходять за межі “царства необхідності”, “економіки товару” та пов'язуються із системним забезпеченням розвитку особистості як самоцілі, створення умов для пізнання нею самої себе і розкриття на цій основі власного креативного потенціалу. Саме це мав на увазі Тейяр де Шарден, коли акцентував на прагненні людини зосереджуватися на самій собі, не просто пізнавати, а пізнавати саму себе, не просто знати, а знати, що знаєш, знати для себе і відтак примножувати свою енергетичну потугу.

Ми ще не раз повертатимемося до цих класичних визначень. Як зазначав видатний французький мислитель Б. Паскаль, від моменту усвідомлення себе неповторною індивідуальністю вже ніщо не може звільнити людину від необхідності індивідуального вибору власного сенсу життя, від відповідальності за власну долю, отже, зрештою, і від відповідальності за все, що відбувається у світі***. Хотілося б, щоб саме з цих позицій світоглядні начала лібералізму оцінювались і нашим читачем.

---

* Там само. С. 33.

** Див.: *Фромм Э.*
Бегство от свободы. С. 155.

*** Докладно про це див.: *Шморгун О.*
Драма людського буття: від відчаю до свободи // Філософська думка. 2010. № 4. С. 89.

Тим, що завжди перетворювало
державу в пекло на землі,
були намагання людини
зробити її земним раєм.

Ф. Гельдерлін

Глава 2

СУСПІЛЬСТВО, ЕКОНОМІКА, ДЕРЖАВА

Спираючись на викладене, спробуємо поглибити теоретичну аргументацію, яка стосується ще однієї ключової у світоглядній конструкції лібералізму проблеми — логічної взаємозалежності понять “людина” та “суспільство” і відповідно до цього — співвідношення “суспільство — економіка — держава”. Лібералізм дотримується послідовної позиції і у цьому складному та суперечливому питанні. Він виходить із того, що будь-яке суспільне явище не є зовнішнім для людини; за своєю суттю воно становить сконструйовану людиною реальність, яка відображає безпосередній розвиток самої людини і детермінується насамперед цим розвитком.

Енергетика суспільного розвитку, його конструктивно-інноваційний потенціал ґрунтуються на енергетичному потенціалі людини як мислячої істоти, як вільної особистості. Саме у цьому сенсі людина виступає фактичним центром перспективи не просто суспільного, а суспільно-цивілізаційного процесу, його безпосереднім началом, системним носієм. Як результат — вектор суспільно-цивілізаційного розвитку і вектор еволюції людини взаємопоглинаються: еволюція суспільства, цивілізації загалом реалізується через еволю-

цію людини. Протагорівська формула “Людина — міра всіх речей” синтезує ці базові для лібералізму визначення.

Водночас лібералізм не спрощує такі узагальнення. Будучи сконструйованою людиною реальністю, суспільство на певному історичному етапі набуває ознак самодостатньої соціальної цілісності, перестає бути механічною сукупністю індивідів, сумою особистостей, починає жити за власними принципами, власним життям. Формуються механізми природного, чи, по-іншому, спонтанного (не залежного від людини) розвитку.

Принцип природного, спонтанного порядку (*laissez-faire*) в розвитку суспільства, як про це вже йшлося, посідає фундаментальне місце в теорії та практиці лібералізму. Саме з ним кореспондується логіка ліберальних визначень специфіки економічного процесу (насамперед ринку), а також природи та функцій держави. Відповідним чином коригуються і теоретичні позиції лібералізму стосовно взаємозалежності “людина — суспільство”. Все це достатньо складні, і, повторюю, суперечливі проблеми, у яких ми маємо розібратися. Без цього будь-які претензії на усвідомлення концептуальних основ лібералізму видаються неможливими.

Людина і суспільство

Повернімося до початкової позиції, що визначає субординацію понять “людина” та “суспільство”. В їхньому співвідношенні першість належить людині. Суспільство — результат взаємодії індивідів; воно існує в індивідах, реалізує їхню волю та уподобання. Таким самим чином визначається специфіка інтересів особи — вони є домінуючими у зіставленні з суспільними інтересами, які, своєю чергою, оцінюються лібералізмом як “інтереси попередньо індивідуалізованого Я” (М. Сендел). Справедливе суспільство, за визначеннями лібералізму, — це суспільство, що розбудовує свої системні зв'язки з урахуванням відповідної субординації розглянутих понять.

Розумію, що сказане може сприйнятися читачем неоднозначно. І це природно. По-іншому бути й не може, адже вся система світоглядних цінностей “радянського суспільства”, як і “реального

соціалізму” загалом, базувалася на обґрунтуваннях зворотної залежності: людина — це частка (цеглинка) суспільства; її соціальні характеристики породжуються суспільством, формуються на його основі. Звідси — підпорядкованість інтересів окремої людини суспільним (колективним) цінностям, домінантність останніх. Важливо, щоб читач був свідомим у визначенні власної позиції стосовно цієї колізії. Вона є дуже непростою. Тому спробуємо подати її більш предметно, спираючись на класичні формулювання видатних учених.

Знову хочу привернути увагу читача до праць нашого видатного земляка — М. Бердяєва, в яких проблема співвідношення суспільства і людини аналізується, як на мене, найбільш глибоко. Особливо значущою видається позиція вченого щодо універсального змісту особистості, який не доступний жодним іншим реаліям природи чи соціально-історичного світу. М. Бердяєв акцентував на тому, що особистість виявляє себе не як біологічна істота і не через те, що вона є носієм певним чином сформованих історією суспільних відносин, а як Божа ідея, як Божий образ, центр етичного світогляду, як верховна цінність, творче начало. “Людина є загадкою... не як частина природи і частина суспільства, а як особистість, саме як особистість”, — ось базова позиція вченого*.

А звідси — принципової ваги світоглядний висновок: поняття “особистість” є ширшим, ніж поняття “суспільство”: особистість не лише універсальна, а й неповторна. Саме тому вона не може бути частиною ієрархічного цілого, не є часткою і не може бути часткою; вона, як пише М. Бердяєв, не є монадою (простою одиницею), вона презентує потенційний Всесвіт, вона є мікрокосмом — світом у мініатюрі; вона завжди унікальна. Таємниця особистості, її абсолютна незамінність, одиничність і непорівнянність полягають саме у цьому.

Ті самі ідеї обстоює й один із чи не найцікавіших філософів другої половини ХХ ст. Хосе Ортега-і-Гасет. “Кожне життя, — пише видатний іспанський вчений, — це власна точка зору на світ. Власне кажучи, те, що воно бачить, не може бачити жодне інше життя. Кожен індивід — людина, народ, епоха — є незамінним органом осягнення істини”**. Таким є і кредо лібералізму: багатство кожно-

---

* Бердяєв Н.

О назначении человека. С. 17.

** Ортега-і-Гасет Х.

Вибрані твори. Київ, 1994. С. 366.

го суспільства, як і світу загалом, визначається не обсягами виробництва у тій чи іншій країні, не масштабністю газових чи нафтових родовищ і навіть не золотовалютними запасами, а індивідуальною креативністю, творчим потенціалом особистостей, бо саме це формує енергетику суспільства. Якщо наша індивідуальність, наша особистість згаснуть, зазначає добре знаний у світі американський філософ Г. Парсонс, то згасне і сам людський рід*.

Навряд чи слід коментувати ці визначення, які підтверджують те, що **особистість — це жодною мірою не частина суспільства; навпаки, суспільство — втілення особистості**. Суспільство не може бути самодостатнім; так само самодостатнім не може бути і поняття “Ми”. “Ми”, розмірковує М. Бердяєв, не є реальною субстанцією; “Ми” — це абстрактна щодо “Я” і “Ти” визначеність. Не суспільство і не “Ми” є субстанцією. Суспільство і “Ми” — це символи. Реально існуючими (субстанціональними) у суспільстві є саме “Я” і “Ти”. “Я” і “Ти” — це конкретні особистості (конкретна людина, що має певний професійний, національний, релігійний, соціальний статус та інші ознаки), які є унікальними, неповторними і водночас універсальними. Саме в цьому сенсі суспільство є похідним від “Я”, від “Ти”. В теорії суспільного процесу, як його розуміє лібералізм, це ключова позиція. Енергетика суспільного розвитку формується на основі консолідації енергетичних можливостей кожної без винятку особистості. Важливим є й інше: людина лише тоді стає у повному розумінні людиною, коли перестає розглядатися як атом, як частина чогось більш масштабного, в тому числі як цеглинка суспільства.

Проте ми припустилися би принципової помилки, якби спробували штучно роз'єднати поняття “людина” і “суспільство”. Суперечності між людиною і суспільством виконують конструктивну функцію у суспільноісторичному процесі. Це є одним із важливих чинників цивілізаційного розвитку, одне із джерел його енергетичного потенціалу. В нашому аналізі ми акцентуємо саме на **генетичних** засадах, на першості людини у даному співвідношенні, на тому, що така позиція для теорії ліберального розвитку є базовою.

Водночас не можна уявити креативну особистість, яка реалізує свої потенції поза суспільством. Особистість передбачає не лише

* Парсонс Г.

Человек в современном мире. Москва, 1980. С. 383.

персоніфіковану індивідуальність, а й суспільність, соборність, і в цьому сенсі вона завжди і в усіх конкретних реаліях виступає як соціологізована особистість. Для лібералізму це незаперечна істина. Обстоюючи пріоритетність індивідуальних начал суспільного розвитку, лібералізм ніколи не заперечував значимість загального. Як писав Ф. Гаск, індивідуалізм, який прагне утвердити себе безвідносно до суспільно значущого, є хибним*.

Особистість комунікаційна за своєю суттю. Вона реалізує себе не лише через власне “Я”, а й через “Ти”. Особистість має внутрішню потребу в існуванні “не-Я”. Вона мислить і реалізує свої персональні властивості лише у спілкуванні з іншими особами. “Я” утверджується через свою єдність із суспільством, через саме такі комунікації. Людина, позбавлена таких комунікацій, реалізувати свою особистість і утвердити своє “Я” не може. І це природно: усвідомлення людиною самої себе, відчуття власної моральної та соціальної сутності можливі, як про це пише І. Берлін, лише “в термінах соціальної мережі”.

Є в цьому й інший аспект. Особистість формує своє “Я”, реалізує свої цінності, утверджує себе через накопичення інформації та знань, які за своєю суттю також суспільно детерміновані. На цьому свого часу наголошував І. Кант. Індивід мислить лише завдяки тому і лише тією мірою, якою він творчо засвоїв уже накопичені знання і загальні поняття, що історично склалися до нього і вже дістали суспільне визнання. Особистість немислима поза адаптованим засвоєнням та поглибленням відповідних суспільних цінностей. Водночас утвердження комунікативних зв'язків і є однією з чи не визначальніших функцій спільноти. Взаємозалежність “людина — суспільство” розглядається лібералізмом і у цьому контексті.

Нарешті, не менш значущою у цій взаємозалежності є **суспільна специфіка креативної діяльності людини** — основної сфери реалізації особистості, про що ми вже казали. Олюднена природа, ноосфера, сконструйована суспільна реальність, знаряддя праці, котрі виступають безпосередніми складовими робочої сили людини, — все це, з одного боку, результати її креативної діяльності, її творчої

* Див.: Хайек Ф.

Индивидуализм и экономический порядок. Москва, 2000. С. 50.

праці, а з іншого — суспільні цінності, які утверджуються і привласнюються особистістю через її взаємодію із суспільством. Через відповідну взаємодію задовольняються і матеріальні потреби людини.

Ці та інші узагальнення, до яких ми повертатимемося і у подальшому, розкривають багатоаспектність поглядів лібералізму на специфіку взаємозалежності “людина — суспільство”. Йдеться про прямі та зворотні зв’язки у цій взаємозалежності: **акцентуючи на генетичній першості людини, лібералізм жодною мірою не применшує значимість суспільних детермінант, у межах яких реалізується вся система життєдіяльності особи.** Більше того, у своєму аналізі суспільних процесів лібералізм піднімається до характеристики суспільства як живого організму, специфічної соціальної мережі розуму.

Також ідеться про інтерпретації лібералізмом еволюційної логіки взаємодії людини і суспільства, розвитку суспільних відносин від елементарно простих до найскладніших (освячених розумом) способів організації функціональних зв’язків між суб’єктами, що їх формують. Така визначеність еволюційної логіки суспільства базується на тому, що розум притаманний не лише живим організмам і насамперед людині, а й природі, а також соціальним системам.

Принагідним буде сказати, що зазначена логіка найбільш системно досліджується у працях видатного вітчизняного вченого, першого президента Української Академії наук В. Вернадського, а також французького філософа і теолога П. Тейяра де Шардена. Йдеться про їхнє вчення про ноосферу як “мислячий пласт біосфери” (В. Вернадський), про “людство як живий організм із власною нервовою системою, своїми центрами сприйняття, своєю пам’яттю” (П. Тейяр де Шарден)*.

Спробуємо уточнити зміст цих принципових ідей у взаємозалежності “суспільство — економіка — держава”, що нами аналізується. На чому тут зосереджується увага теорії лібералізму?

Зазначимо насамперед те, що базовою ознакою феномена, який нас цікавить, є формування автономної свідомості суспільства, власної історичної пам’яті, набуття ним ознак рефлексивності — здат-

* Ми аналізуємо цю проблему в статті: Гальчинський А. Принципи ноогенези в контексті вчення В. Вернадського // Економіка України. 2010. № 5.

ності самостійно ідентифікувати себе, осмислювати власні дії та адекватно реагувати на зовнішні впливи, вибудовувати власні вигоди та самовдосконалюватися. Ці визначення взяті на озброєння теорією лібералізму передусім у контексті принципів взаємодії суспільства й держави: вся система державних інституцій має враховувати самоорганізувальні начала суспільства, про які йдеться.

Важливо усвідомити й інше. Постановка питання про самоорганізувальну функцію суспільства аж ніяк не перекреслює наші попередні визначення щодо генетичної першості людини у суспільному процесі. Суспільство як живий організм — продукт природного самовдосконалення людини, її соціалізації, піднесення свідомості особи на якісно новий щабель еволюції. Людина в системі еволюції не лише зберігає свою унікальність, а й залишається центром перспективи суспільного процесу. Що ж стосується понять “суспільна свідомість”, “суспільний розум”, “суспільний інтелект”, то в даному разі йдеться про розум та інтелект другого (похідного) порядку. Вони можуть стати зрозумілими лише як результат взаємодії розуму й інтелекту окремих особистостей, які конституують суспільство. Суспільний розум і суспільний інтелект як ізольовані від зазначених взаємозв’язків сутності позбавлені будь-якого сенсу.

І ще один аспект. Формування суспільного розуму і суспільного інтелекту відбиває специфіку розвитку свідомості та інтелекту окремої людини, її особистості, самовдосконалення її “Я”. Ми вже вказували на те, що індивідуальність за своєю суттю передбачає розвиток власної природи; вона потребує розвитку, “дорівнює розвиткові” (Дж. Ст. Міль). Тож констатуємо, що в процесі утвердження “суспільного розуму”, інтелектуалізації суспільства інтелект мого “Я”, інтелект людської індивідуальності фактично піднімається до адекватного усвідомлення загальносуспільного, зливається з ним. У цьому випадку інтелект особистості, як писав Тейяр де Шарден, не знецінюється, а, навпаки, “стає дедалі більше самим собою”*.

Нарешті, остання вагома проблема, що визначає специфіку суспільства як системно цілісного живого організму, до якої я хочу повернути увагу читача. Така цілісність формується на основі не стіль-

---

* Тейяр де Шарден П.
Феномен человека. С. 179.

ки матеріального, скільки морального синтезу. Суспільство зі своїм власним життям — це система комунікаційних зв'язків, котрі утверджуються передусім на пріоритетності моральних цінностей та переконань. Джерелом спільного інтересу є його моральне схвалення. Йдеться про духовний синтез як базову основу формування суспільства, про функцію першості у цьому процесі морального закону, який, за визначеннями лібералізму, відіграє цементуючу роль у системі суспільних відносин. Стійкість та стабільність суспільства, його функціональна дієздатність утверджуються на цій же основі.

Те саме можна сказати й про енергетичний потенціал такого суспільства — він формується на довірі людей одне до одного, на спільності уявлень щодо нашого морального обов'язку, на енергетичці добра і справедливості, моральної чесності та величі духу, на основі мобілізувальної функції логіки суспільного прогресу, його гуманістичного наповнення. Довіра — це підвалина соціального капіталу, що оцінюється нині як чинник номер один у розвитку суспільства загалом і економіки зокрема.

У даному разі ми ведемо мову про формування в процесі суспільного розвитку моральної ідентичності людей, які утверджують суспільство. Колективна суспільна ідентичність — це насамперед моральна ідентичність. Зрештою, модель суспільного розвитку, якій лібералізм віддає перевагу, визначається ціннісними засадами моральної ідентичності. Водночас суспільна моральна ідентичність не лише не заперечує, а й доповнює нашу індивідуальну моральну ідентичність, виступає її найповнішим системним утіленням.

Слід зазначити, що суспільні зв'язки, засновані на спільності моральних цінностей, утверджуються стихійно. Вони не потребують зовнішнього, насамперед державного (законодавчого), впливу, формуються природним шляхом, на основі механізмів “спонтанного (природного) порядку”. Спробуємо конкретизувати і цю конче значущу у світоглядній системі лібералізму позицію. Вона по суті мурує фундамент, на якому розбудовується теоретична конструкція ліберальної економіки й ліберальної держави. Хотілося б, щоб читач уважно поставився до осмислення і цієї проблеми.

Спонтанний порядок

Поняття “спонтанний порядок”, яке піддається нищівній критиці прибічниками антиліберального світогляду, — це зовсім не вигадка лібералізму. Ще в одній із найвідоміших праць Платона “Держава” йшлося про те, що спонтанний порядок не лише притаманний суспільству, а й внутрішньо властивий усім речам — рівною мірою як фізичним, так і суспільним. Тож лібералізм спирається на плідні й далекоглядні ідеї античної філософії.

За визначеннями лібералізму, спонтанний порядок — це атрибут суспільства, яке функціонує на основі іманентної рефлексивності, тобто за принципами власного життя. Це — визначальний чинник і водночас продукт самоорганізувальної системи такого суспільства. Формування механізмів соціального порядку історично пов’язується із посиленням самодостатності суб’єктів суспільного процесу, поглибленням індивідуальності та свободи їхнього вибору і дедалі зростаючою у зв’язку з цим складністю суспільства.

У цьому сенсі спонтанний порядок розглядається лібералізмом як спосіб упорядкування набагато складнішої низки проблем (соціальних та економічних), ніж тих, що піддаються регулюванню продуманими заходами державної політики. Ось що пише з приводу цього вже відомий нам нобелівський лауреат Ф. Гаск: “Лібералізм є результатом відкриття самонароджуваного або спонтанного порядку (*spontaneous order*) в соціальних справах — порядку, за якого можна використовувати знання і вміння всіх членів суспільства куди більшою мірою, ніж це було б можливим за будь-якого іншого устрою, створеного централізованим керівництвом”^{*}.

Правила спонтанного порядку безпосередньо не пов’язуються з визначеннями орієнтирів, які стосуються досягнення певного комплексу цілей суспільного розвитку, з інтерпретацією того, що є більш або менш важливим у суспільних перетвореннях. Упорядкованість, що досягається відповідними механізмами, не зобов’язує членів суспільства до конкретних дій, що завжди передбачається за наявності певної мети. Цим самим особі гарантується свобода вибору. У підсумку чле-

^{*} Гаск Ф.

Принципи ліберального соціального порядку // Лібералізм. С. 21.

ни відкритого ліберального суспільства отримують, за Ф. Гаском, реальний шанс успішно використовувати свої індивідуальні знання задля досягнення своїх індивідуальних цілей, і вони справді використовують їх. Якщо ж ідеться про формування спільних цілей, то вони визначаються поза межами механізмів спонтанного порядку. Вони утверджуються і реалізуються способом компромісного узгодження, інструментами колективного договору, демократично схваленої суспільством державної політики. Однак це вже інший рівень взаємин між людьми, що формують суспільні відносини, конституують суспільство.

Що ж у такому разі лежить в основі спонтанного порядку?

Відповідь, яку дає на це запитання лібералізм, цілком логічна: спонтанний порядок утверджується завдяки раціональній, свідомо осмисленій діяльності людини — діяльності, пов'язаної, з одного боку, із забезпеченням особистого інтересу особи як могутнього стимулу прогресуючого розвитку суспільства; з іншого, із вимогами розуму, його конструктивізмом, із пізнанням людиною принципів гармонійної побудови світу; нарешті, з урахуванням суспільної значимості інтересів інших, повагою до інших людей як особистостей, чий бажання є такими ж природними, як і наші власні.

Як зазначає І. Берлін, раціональні люди поважають принцип розуму в інших людях. Прагнення домінувати є ознакою ірраціонального. Справжньо раціональні дії кожного з нас, підкреслює вчений, сприяють реалізації здібностей іншого як частини утвердження мого власного “Я”. Звідси висновок: раціональність — це розуміння речей та людей такими, як вони є. Раціональна поведінка людини — це поведінка самозбереження, це логіка власної відповідальності перед самим собою, перед особистим “Я”.

Принципово значущими у цьому є і погляди І. Канта, який вважав, що здатністю до раціонального самокерування наділені всі люди.

Виділимо й позицію видатного німецького вченого М. Вебера, чий внесок в обґрунтування принципів раціоналізму людської діяльності є чи не найвагомішим у соціології. Перекоаний у тому, що окремий індивід та його дії мають розглядатися як “первісна одиниця”, як “атом” суспільства, М. Вебер у праці “Про деякі категорії соціології розуміння” не лише не протиставляє індивідуальне та суспільне, а й аргументовано доводить їхню об’єктивну взаємність. Виступаючи проти теоретичної конструкції “ізолюваної поведінки людини”, вчений вказує на те, що саме раціональна діяльність

є одним із інструментів, який поєднує особу і суспільство. Специфічно важливим для соціології, на його думку, є розуміння людських дій як таких, що, по-перше, співвідносяться з діями інших людей; по-друге, набули визначеності саме завдяки такому осмисленому зіставленню; і, по-третє, можуть бути зрозуміло пояснені виходячи з цього (суб'єктивно) передбачуваного сенсу*.

Йдеться, отже, про те, що раціоналізм дій окремої особи не протиставляється суспільству, а, навпаки, за своїми сутнісними ознаками виступає як невід'ємний постулат, що органічно співвідносить із діями інших людей та набуває своєї визначеності саме завдяки такому осмисленому зіставленню. Як зазначає М. Вебер, раціонально доцільні дії індивіда завжди орієнтовані на очікування “суб'єктивно осмисленої поведінки інших людей”, на “певний встановлений суспільством порядок”. У цьому сенсі раціональність виступає не лише як атрибут спонтанного порядку, а й як суспільна орієнтація, “спрямована до власних інтересів і побічно — до уявлення інтересів інших”***.

Науковому загалу добре відома і позиція А. Сміта, який поєднував раціоналізм із координувальною функцією ринку. Фундатор теорії економічного лібералізму стверджував, що ринкова економіка влаштована таким чином, що індивід (раціонально економічна особа), який “має на увазі лише власний інтерес ... переслідує лише власну вигоду... невидимою рукою спрямовується до мети, що зовсім не входила до його намірів. *Переслідуючи власні інтереси, людина часто реальніше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це робити* (виділено мною. — А. Г.)”. Як вважав А. Сміт, для примноження багатства нації кожна людина має у межах закону “вільно переслідувати власну вигоду за особистим розумінням”***.

---

* Див.: Вебер М.

Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ, 1998. С. 116—117, 107, 106.

** Там само. С. 119, 133.

*** Сміт А.

Добробут націй: Дослідження про природу і причини добробуту націй. Київ, 2001. С. 277, 279.

Принагідно згадаємо й те, що принципу саморозвитку та саморегулювання суспільства й економіки дотримувався і К. Маркс. Спираючись на ідеї А. Сміта, він, природно, був послідовним у своєму ставленні до двох найбільш значущих наукових відкриттів ученого — теорії трудової вартості й теорії саморегулювального розвитку ринкової економіки. Розвиток суспільно-економічної формації оцінювався К. Марксом у передмові до 1-го тому “Капіталу” як “природно-історичний процес”*. Знамениті схеми розширеного відтворення, представлені у 3-му томі “Капіталу”, відбивають саме цю логіку — логіку спонтанного розвитку економіки.

Врешті-решт виокремлюється принципово важливий ланцюг взаємозалежностей. Спонтанний порядок, на принципах якого розбудовується архітектура ліберального суспільства, віддзеркалює не лише інтереси окремої особи. Реалізуючись через механізми раціоналізму, він виступає і функціональним інструментарієм, що поєднує в одне ціле (у живий організм) інтереси особи і суспільства. Вдольовляючи власні раціональні інтереси, людина водночас служить й інтересам суспільства — ця знаменита смітівська формула є концентрованим вираженням зазначеної взаємозалежності. Крім того, вона відбиває логіку розбудови ліберальної держави та ліберальної економіки, про що піде мова нижче.

Владні повноваження ліберальної держави

Переконалий, що вердикт лібералізму щодо необхідності звуження владних повноважень держави добре відомий читачеві. Але це зовсім не означає ворожого ставлення до держави. Навпаки, лібералізм — послідовний прихильник сильної держави. Просто “щоб управляти краще, слід управляти менше”, — цю формулу Д’Арженсона не дарма цитує Дж. М. Кейнс — один із найвидатніших економістів минулого століття. Повторюю, ліберальний принцип “менше держави” жодною мірою не означає, що

* Маркс К., Энгельс Ф.
Сочинения. Т. 23. С. 10.

держава має бути слабкою, недієздатною. Насправді тут існує зворотна залежність: багато держави — це ознака її неефективності, функціональної недосконалості. Саме цією позицією ліберали принциповим чином відрізняються від соціалістів.

Добре знаю “ностальгійні” вподобання багатьох українських політиків, на цьому ж стоїть і російський істеблішмент. І справа тут не в “родимих плямах соціалізму”. Для панівної верхівки держави, як і для всієї бюрократичної верстви, ліберальний принцип обмеження владних повноважень держави — це пряме й безпосереднє утиснення простору їхнього особистого інтересу.

Що протиставляє цьому лібералізм, якими є його аргументи щодо оптимізації функцій держави та її владних повноважень? Уроки лібералізму для України передбачають з’ясування і цієї, можливо, чи не найбільш значущої у нашому державотворному процесі проблеми.

Почнемо з головного — з констатації того, що держава у своєму розвитку не є самодостатньою. **Держава — атрибут суспільства, вона служить суспільству, а відтак має бути адекватною принципам розбудови суспільства.** Це видається зрозумілою для всіх аксіомою, цього по суті ніхто й не заперечує. Структурна досконалість держави, її дієздатність досягаються лише за умови відповідності її системної розбудови — насамперед владних повноважень та функціональних механізмів — фундаментальним засадам суспільства, стабільність якого вона повинна всіма своїми інструментами захищати.

Важливо й те, що, утверджуючи свої механізми, держава має враховувати, що її владні повноваження формуються на основі суспільного договору, шляхом свідомого делегування громадянами частини своїх природних прав. Це зумовлює зрозумілу для всіх, цілком логічну визначеність фундаментального поля владних повноважень держави: воно обмежується параметрами справедливості суспільства, забезпеченням реалізації природного права людини на свободу і вільний розвиток, на добробут. Держава у своїй діяльності не може переступати відповідні межі.

Регульовальну функцію у поєднанні інтересів людини, суспільства і держави перебирає на себе **ліберальна демократія.** Принципи, які лежать в її основі, органічно кореспондуються із базовими принципами та ідеями лібералізму. Мова йде про визначення ліберальної демократії не лише як форми державного управління, а й як особливого способу суспільного життя, як інструменту реалізації усього

комплексу суспільних свобод людини, специфічного типу гуманістичного світогляду та культури. “Демократія, — наголошує відомий французький соціолог А. Турен, — це не тільки політична система, це і визволення людського суб’єкта”*. “Демократія, — підтверджує А. Тойнбі, — це політичне вираження гуманізму”**.

Відповідно до цього лібералізм і демократія розглядаються як два полюси сучасної держави. Ці полюси, зазначає італійський філософ Г. Руджеро, не можна розмежовувати; вони посідають єдину територію, узгоджуються в межах концептуальних визначень держави***. Водночас демократія не є константою. Її механізми, в тому числі ті, що стосуються способу взаємодії суспільства й держави, постійно змінюються, наповнюються новим змістом. Неоднозначними є і способи поєднання лібералізму та демократії. В їхньому поєднанні бачимо не лише відповідність, а й протиставлення, і це треба враховувати. У подальшому ми не раз повертатимемося до цієї проблеми та спробуємо розглянути її у конкретно-історичному втіленні.

Ще одна принципова позиція лібералізму: **владні повноваження держави мають бути роззосереджені**. Влада не може концентруватися в одних руках. Необмежена влада, писав видатний представник французького лібералізму Б. Констан, неминуче, рано чи пізно когось знищить. У цьому сенсі, наголошував він, проблема полягає не в тому, хто має цю владу, а скільки влади повинно бути зосереджено в одних руках****. Звідси — демократичні принципи верховенства права, розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, пріоритетності механізмів громадянського суспільства.

Важливим є й те, що лібералізм виступає проти уніфікації інституційних форм державної влади. Ці форми мають найадекватнішим чином відбивати моральні, психологічні, культурні, релігійні цінності громадян. І це логічно. Щойно ми вели мову про значимість моральної ідентичності та взаємної довіри у забезпеченні стійкості

* Турен А.

Критика модернізму. Москва, 1992. С. 404.

** Тойнбі А.

Дослідження історії. Київ, 1995. Т. 1. С. 377.

*** Руджеро Г.

Лібералізм і демократія // Лібералізм. С. 1055—1060.

**** Див.: Констан Б.

Принципи політики. Москва, 1989. С. 54.

суспільства. Ці самі чинники є першоосновою і дієздатності держави. Владні інституції, зазначав відомий американський вчений Т. Веблен, “це — особлива форма життя людини і людських відносин”. Вони виростають “із інстинктів людини”, являють собою “згусток культури”, “спосіб мислення людини”, “успадковані традиції та звичаї”, “природний добір і пристосування людини до життя”, “виражають інтереси людини і завжди підпорядковуються їм”^{*}.

Відповідні оцінки стосуються й ролі **національного чинника**. Йдеться про акценти лібералізму щодо життєздатності (і це доведено світовою історією) держав-націй (state nation), важливості використання національного ресурсу у формуванні механізмів довіри, креативного потенціалу суспільного прогресу, про визнання лібералізмом чинності політичної нації. “Лише лібералізм, — зауважує І. Валлерстайн, — розглядає націю як сукупного виразника волі окремих особистостей”^{**}.

Мається на увазі вельми значуще, а саме — специфіка **ліберального націоналізму**, який не має нічого спільного з радикальним націоналізмом, тобто неліберальною формою націоналізму. Згідно з ідеями ліберального націоналізму держава має захищати й підтримувати національні культури і мови усіх народів (етносів), що проживають у межах її кордонів, не забороняти їм плекати свою національну ідентичність, не нав'язувати їм світоглядні цінності, яких вони не поділяють.

У цьому сенсі ліберальний націоналізм забезпечує нас, як слушно зауважує В. Кимліна, низкою тих провідних принципів, за якими ліберальні демократії мають ставитися до груп населення, що проживають на спільній території та, вважаючи себе “націями”, домагаються прав на національне визнання і самоврядування. Йдеться не лише про культурологічну толерантність (ліберальний культуралізм), а й про можливість “*надання державній сфері (public space) різноманітного національного характеру* (виділено мною. — А. Г.)”^{***}.

Важко переоцінити значення цих узагальнень для утвердження ліберальної перспективи нашої держави, яка є багатонаціональною

^{*} Веблен Т.

Теория праздного класса. Москва, 1984. С. 200—244.

^{**} Валлерстайн И.

После либерализма. С. 102.

^{***} Кимліна В.

Ліберальний культуралізм // Лібералізм. С. 412.

і де проблема оптимізації національної політики залишає ще багато невизначеностей. Розмежування понять ліберального і неліберального націоналізму утримує в собі логіку того необхідного конструктивізму, якого у нас бракує і якого ми прагнемо.

Перелік базових позицій лібералізму щодо владних інституцій ліберальної держави можна продовжити. Ми назвали найбільш значущі. Спираючись на них, можемо зробити наступний крок — предметно розібратись і у питанні, що сформульовано на початку цього параграфу: чим визначається логіка “обмеженого врядування”, якої послідовно дотримується лібералізм, що лежить в основі цієї логіки? Виділимо у цій проблемі декілька ліній.

Перша з них пов’язується із наявним потенціалом саморозвитку суспільства, можливостями його самовдосконалення на базі механізмів спонтанного (природного) порядку. Доречним буде зазначити, що функціональні (інституційні) механізми такого порядку почали формуватися і зміцнювалися ще задовго до того, як виникла держава. На спонтанній основі утверджувалися мова, головні інструменти економічного життя — розподіл праці, обмін, ринок, гроші та інші атрибути. Це стосується і логіки формування механізмів громадянського суспільства.

Зрозуміло, що поле функціонування суспільства значно ширше інституцій, які утверджують і реалізують свої цінності природним шляхом, спонтанно. Суспільство — це завжди органічне поєднання двох складових: спонтанного порядку і свідомої організації. Тож лібералізм наполягає на тому, що система владних повноважень держави має формуватися з урахуванням зазначеної двоїстості. Водночас, визначаючи межі власного врядування, держава має керуватися принципом функціональної першості саморегулювальних засад розвитку суспільства, а відтак не утискувати, а, навпаки, сприяти зміцненню спонтанного порядку в розв’язанні нагальних проблем суспільного розвитку.

Ліберальна держава так і вчиняє. Самообмеження владних повноважень здійснюється насамперед на цій основі. Таке самообмеження дозволяє державі більш предметно займатися сферою своєї безпосередньої опіки — суспільним сегментом свідомої організації, керованого життя, простір якого визначається параметрами спільних інтересів, безпеки суспільства, делегованих знизу повноважень. Влада, наголошував Дж. Локк, “ніколи не може простягатися далі,

ніж це диктується необхідністю блага (виділено мною. — А. Г.)”*. Якщо держава поводить ся іншим чином, її втручання у сферу саморозвитку суспільства набуває авторитарного відтінку. Це антипродуктивно. Лібералізм рішуче виступає проти цього.

Інша лінія самообмежень владних повноважень ліберальної держави лежить у площині **розмежувань публічної та приватної сфер суспільного життя**. Держава в жодному разі не повинна втручатися в особисте життя людини. Її мета — створення такого інституційного середовища, яке б не обмежувало, а, навпаки, крок за кроком розширювало можливості реалізації природного права людини на свободу вибору, вільне розпорядження своєю особистістю. Такими діями забезпечується більш повна реалізація креативного потенціалу людини, її продуктивної сили. У цьому кровно зацікавлена держава. Як зазначає В. Гелстоун, **ліберальна держава є бажаною не тому, що сприяє утвердженню певного способу життя, а якраз через те, що тільки вона цього не робить****.

Дж. Ст. Мілль конкретизує ці положення. Він виділяє три “невід’ємні зони людської свободи”, які визначають суспільний простір приватного життя людини, у який не повинна втручатися держава.

Це, *по-перше*, “внутрішні володіння свідомості”, що потребують свободи совісті у найвичерпнішому розумінні, свободи думки й почуттів, абсолютної свободи міркування та ставлення до будь-яких теоретичних, наукових, моральних чи теологічних узагальнень. Сюди ж належить свобода слова і публікацій, яка має не менш важливе значення, що й свобода самої думки.

По-друге, це свобода занять, свобода робити те, що ми хочемо, і відповідати за відповідні наслідки доти, доки те, що ми робимо, не завдає шкоди іншим, навіть “якщо наша поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною”.

Зоною приватного вибору, за визначенням Мілля, є, *по-третє*, свобода об’єднуватися з будь-якою метою, що не несе шкоди для інших***.

---

* Локк Дж.
Сочинения. Т. 3. С. 337.

** Гелстоун В.
Захист лібералізму // Лібералізм. С. 785.

*** Мілль Дж. Ст.
Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Там само. С. 438.

Зазначимо, що цитовані рядки одного із грандів лібералізму взяті із його книги “Свобода”, що побачила світ ще 1861 р. Теорія лібералізму вважає їх фундаментальними засадами ліберальної держави. Ліберали, наголошує у зв’язку з цим знаний ідеолог британської школи лібералізму Дж. Гобсон, завжди наполягають на тому, що **будь-яке збільшення влади та функцій держави має підтверджувати себе як засіб збільшення особистої свободи людини. Що ж стосується втручання в особисту сферу індивіда, то воно має бути дозволено лише заради надання йому нових вільних і більших можливостей***.

Обмеження владних повноважень пов’язується і з іншим. На відміну від держави адміністративного соціалізму ліберальна держава не примушує громадян визнавати певну систему цінностей, ту чи іншу концепцію доброго життя чи то визначені згори світоглядні переваги. Кожна людина має власну шкалу цінностей, свої релігійні переконання, духовні запити, потреби культурного зростання, і держава має не лише з повагою ставитися до цього, а й формувати такий правовий та інституційний простір, у якому особисті наміри та вподобання людини були б усіляко підтримані й захищені.

Загалом, невтручання держави у сферу приватного життя передбачає те, що людям надається право робити все, що не заборонено законом. Діяльність людини має регулюватися не правилами, які кажуть їй, що вона мусить робити, а правилами, які визначають те, чого вона робити не повинна. Мова йде про жорстке законодавче упередження можливості завдання будь-якою людиною шкоди іншим. Лібералізм завжди займає принципову й послідовну позицію у цьому питанні.

Водночас політика самообмеження ліберально-демократичною державою владних повноважень органічно пов’язується з **максимальним розширенням регуляторних функцій та механізмів громадянського суспільства**. Цю взаємозалежність не можна недооцінювати. Розвиток громадянського суспільства тісно поєднується з положеннями ліберальної держави щодо природної рівності й відповідно — єдиного статусу, яким наділена у суспільстві кожна людина. Саме така (моральна за своїм змістом) рівність надає індивідам можливість висувати одне одному взаємні вимоги стосовно дотримання суспільного договору та принципів справедливості.

* Гобсон Дж.

Перспективи лібералізму // Там само. С. 705.

Важливими передумовами утвердження громадянського суспільства є толерантність, заснована на комунітарних цінностях громадянська культура, здатність людини до самообмежень, готовність іти на певні жертви в ім'я колективного блага. Забезпечення збалансованої реалізації індивідуальних інтересів і суспільної рівноваги без застосування державно-нормативного контролю можливе лише за наявності зазначених передумов.

Держава і економіка

У світлі сказаного цілком логічною бачиться позиція лібералізму, за якої принцип обмеженого врядування переноситься і на відносини “державна — економіка”, на визначення фундаментальних засад економічної політики. Осмислюючи цю проблему, читач має враховувати далеко не однозначні підходи до її тлумачення різними школами й напрямками лібералізму.

Однак, незалежно від історичної специфіки своїх форм, лібералізм у своїй економічній політиці завжди і скрізь концентрується на головному — всьому сприянні утвердженню, розвитку та захисту приватної власності, функціонування якої відповідним чином обмежує економічні повноваження держави, її роль у господарському житті. Будь-які застереження у цьому правилі цілком виключаються й навіть не обговорюються. Бути лібералом — значить беззастережно і послідовно підтримувати приватну власність. Це — один із визначальних тестів на прихильність принципам лібералізму і для нашого співвітчизника, українського політика. Якщо у Вас, мій читачу, є якісь сумніви щодо цього положення, не силуйте себе. Для Вас ідеологія і практика лібералізму — попри всі його гуманістичні та функціональні переваги — залишатимуться чужими.

Ось як трактував це Дж. Локк. Головною метою об'єднання людей у державу і передання себе під владу уряду є збереження власності. Це значить, що економічна політика держави має концентруватися на створенні оптимальних механізмів реалізації цього завдання.

Те саме читаємо і у працях Л. Мізеса. Якщо спробувати стисло, одним словом виразити суть програми лібералізму, зазначає австрій-

ський учений, вона була б цілком однозначною: **власність**; ідеться про утвердження власності на засоби виробництва. Усі інші вимоги лібералізму походять від цієї основної вимоги*.

Принципово іншою, як це нам добре відомо, є політика соціалістичної держави. Націоналізація і одержавлення власності — це основа основ адміністративного соціалізму, його фундаментальна не лише економічна, а й політична визначеність. Держава у цьому разі реалізує себе у сфері економіки не стільки як її інституційний регулятор, а насамперед як безпосередній володар засобів виробництва і відповідно суб'єкт господарювання. “Основу економічної системи СРСР, — зазначалося у статті 10 Конституції СРСР, — становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності”**.

У певних конкретних випадках лібералізм не заперечує існування державної (як і муніципальної) власності. Однак коли йдеться про доцільність та відповідні механізми, він послідовно дотримується принципово інших, порівняно з адміністративним соціалізмом, позицій. **Державним інвестиціям і державній власності віддається перевага лише за умови, коли приватний капітал з тих чи інших причин не може забезпечити освоєння та ефективний розвиток якоїсь суспільно значущої сфери економічної діяльності.** Але (і на цьому наголосимо особливо) функціонування державної власності вважається допустимим лише за наявності жорсткого демократичного контролю, дієздатних механізмів громадянського суспільства. Без цього державна власність утрачає можливість слугувати суспільним інтересам і перетворюється на чиновницько-бюрократичну чи партійно-номенклатурну форму власності. Упередити цей процес за відсутності зазначених передумов (як це незаперечно доводить до болю знайома нам практика адміністративного соціалізму) просто неможливо. У цьому сенсі будь-які реляції комуністичної пропаганди стосовно того, що державна (суспільна) власність є рівно доступною до кожного громадянина, є нічим іншим, як беззастережною оманю.

Чим мотивує лібералізм абсолютну пріоритетність приватної власності в системі розвитку суспільства і держави?

* Мизес Л.

Либерализм. Москва, 2001. С. 64.

** Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Киев, 1988. С. 8.

Напевно, не треба доводити те, що система, заснована на механізмах приватної власності, формує об'єктивні передумови більш прискореної (ніж за умов державної власності) динаміки головного в економіці — її ефективності, продуктивності людської праці. Це підтверджено реаліями світового розвитку: історія приватної власності на засоби виробництва по суті збігається з історією розвитку людства від тваринного стану до найвищих досягнень сучасної цивілізації. Своєю чергою, економічні втрати адміністративного соціалізму — це насамперед результат внутрішніх суперечностей державної власності, для якої домінантою є доволі вразлива (з огляду базових визначень суспільного прогресу) формула “першості політики відносно економіки”. Пріоритетність політичної складової у сфері відносин власності девальвує економічні саморегулятори господарського процесу. Вони стають несуттєвими. Це — аксіома, яка навряд чи потребує окремої аргументації.

У зв'язку із цим привернемо увагу до іншого. А саме до того, що у визначеннях лібералізму ядром усієї сукупності відносин приватної власності, їхньою вихідною структурою, системним началом є відносини індивідуальної (особистої) власності. Ці відносини асоціюються з розвитком людської особистості, реалізацією її структурної цілісності: специфічним об'єктом індивідуальної власності є здатність людини до праці, її продуктивна сила. Індивідуальність — це природна власність кожного з нас на свою особистість, основа свободи нашого вибору.

Тож повернімося до класичних визначень Дж. Локка. “Кожна людина, — зазначав він, — володіє певною власністю, що замикається на її власній особистості, на яку ніхто, крім неї самої, не має жодних прав”. “Людина як господар над собою і як володар власної особистості, її дій та її праці у такій якісній визначеності містить у собі найбільшу основу власності”*. Хочу, щоб читач надзвичайно уважно поставився до цитованого: позиція лібералізму щодо визначальної ролі в політиці держави захисту власності прямо і безпосередньо кореспондується з визнанням природного права свободи, вільного саморозвитку та самозбагачення особистості.

---

* Локк Дж.
Сочинения. Т. 3. С. 277, 287.

Саме такий підхід став невід'ємною складовою не лише чинної інституційної системи ліберальної держави, а й ліберальної свідомості й ліберальної культури. Всі права людини, пише американський філософ Д. Боуз, розглядаються нині як права власності, що впливають із фундаментального права особи на самоналежність, нашого права власності на власну особистість*. Переконалися, що читач добре усвідомлює, наскільки значущою є ця позиція з огляду сучасних реалій світового розвитку, за яких знання та інформація, безпосереднім носієм якої є людина, перетворюються на домінуючий об'єкт власності. У наступних главах ми торкнемося цієї проблеми більш предметно.

Коли ми ведемо мову про визначення параметрів поля економічної діяльності держави, то, природно, не можемо пройти осторонь проблеми взаємозалежності **“економіка — ринок — держава”**. Економічні функції ліберальної держави суттєвим чином звужуються (порівняно з функціями держави адміністративного соціалізму) завдяки не лише пріоритетності приватної власності, а й домінуючій ролі ринку. **Ринок істотно скорочує кількість питань, які в умовах адміністративної системи вирішуються суто політичними засобами.** Таким чином мінімізується необхідність державного втручання в економічні процеси. Мова йде не лише про саморегульовальну функцію ринку, про принцип *laissez-faire* (спонтанного розвитку), який визначає логіку ринкової економіки, про **“невидиму руку ринку”** в цьому процесі, а й про **принципово значущу соціальну функцію ринку — його здатність забезпечувати людині свободу вибору, бути верховним арбітром у сфері задоволення особистих економічних уподобань.**

Перед суспільством в усі віки стояло і стоїть понині найбільш проблемне питання — як узгодити економічну діяльність великої кількості людей. Переваги ринку, цього справжнього патріарха суспільства, полягають не лише в тому, що він має незаперечну першість порівняно з державою у вирішенні цього питання, а й у тому, що він припускає найширшу різноманітність рішень і робить це безособово і неупереджено, без адміністративного, чиновницько-бюрократичного втручання, без впливу на цей процес будь-яких політичних преференцій.

---

* Боуз Д.
Либєртаріанство. С. 76—77.

Ринок, як це добре відомо читачеві, базується на конкуренції. Її захист — одна із визначальних функцій держави. При цьому важливо враховувати не лише регулювальну місію конкуренції, а й її інноваційну призначеність, зв'язок конкуренції з конструктивним (творчим) руйнуванням старого, віджилого. Держава і в цьому суттєво поступається ринкові.

Отож пропоную ще раз подивитися на суспільство та економіку як на живий функціональний організм, у якому ринок виступає у вигляді “живого павутиння” (Ф. Капра), як осередок розуму. Розум ринку пов'язаний, з одного боку, з його мережевою структурою — цією своєрідною “нервовою системою” економіки, з іншого — з адаптивністю, здатністю ринку до самоконтролю й самозахисту, з його спроможністю не лише накопичувати інформацію, а й адекватно реагувати на неї, відповідати на зовнішні подразнення тощо, а відтак — бути здатним до “творчої еволюції” (А. Бергсон), самовдосконалення.

Ця констатація є вельми значущою з огляду нашого розуміння перспектив ринку, логіки його трансформацій. Результатом процесу урізноманітнення і ускладнення всієї системи суспільних відносин, викликаного зростанням в нинішніх умовах самодостатності та свободи людини як першооснови ліберально-ринкових відносин, є не пригнічення, а, навпаки, збагачення “інтелектуального” потенціалу ринку. Розум — це атрибут складних систем. Існує пряма залежність між рівнем складності та ступенем “інтелектуалізації” системи. Це загальне правило*, і ринок не може бути у ньому винятком. Інша ситуація, коли йдеться про регулювальні можливості держави: із поглибленням складності економічних процесів вони девальвуються. Те, що держава була спроможна робити в умовах індустріальної (структурно простої) економіки, унеможливорюється в економіці вищого порядку — у постіндустріальній, інформаційній (віртуальній за своїми визначеннями) економіці.

Хотів би упередити будь-які спекуляції щодо того, нібито лібералізм, ідеалізуючи переваги ринку, цілком заперечує економічно-регулювальні функції держави. Це стовідсоткова нісенітниця. Лібера-

* Див.: Капра Ф.

Паутина жизни: Новое научное понимание живых систем. Киев, 2003. С. 32—35.

лізм навіть у своїх крайньо правих формах не дозволяє собі цього. Тут діють принаймні дві обставини. *По-перше*, ринку, як і будь-якому живому організму, притаманна циклічність. *По-друге*, ринковий устрій базується на принципі подвійної гри — вмінь і випадковостей. До того ж існують досконала й недосконала конкуренція, вільний і монополізований ринок. Усе це позначається на регульовальному потенціалі ринку: тут ринок багато що може, однак далеко не все може.

З урахуванням цього при визначенні меж та механізмів державного регулювання економіки лібералізм реалізує так званий **принцип оптимальної достатності**. В його основі лежить не дилема “або — або” (або ринок, або державні регулятори), а спілка “і — і”: і ринок, і держава.

Загалом, як пише один із чи не найавторитетніших економістів другої половини ХХ ст. Дж. Гелбрейт, **економіка не знає абсолютів**. Звідси єдиною можливою політикою щодо ринку — будь-то для консерваторів чи лібералів, правих чи лівих — є політика неупередженого прагматизму. Там, де ринок робить свою справу, йому не слід заважати. Там, де він не справляється зі своїми завданнями, слід допомагати йому, вдаватися до регулювання*. Економічна політика ліберальної держави послідовно дотримується саме такого підходу.

Соціальні пріоритети

Довкола основних принципів соціальної політики ліберальної держави точиться багато дискусій. Докладніше на цих питаннях ми зупинимося у подальшому аналізі теорії та практики **соціального лібералізму**. Наразі ж хочу запросити читача до роздумів стосовно базових (як я їх бачу) засад соціальної політики лібералізму, її визначальних пріоритетів.

Чікими інтересами опікується лібералізм? Наперед знаю відповідь пересічного українця. Лібералізм — це ідеологія багатих. Така точка зору домінує в нашому суспільстві, і саме звідси ведуться “ата-

* Див.: Гелбрейт Дж.

Новое индустриальное общество. Москва, 1969. С. 362—374.

ки” на лібералізм. Проте, як часто буває, сам факт того, що “так вважає абсолютна більшість”, далеко не завжди є доказом коректності тієї чи іншої позиції. Більшість може помилятися, в тому числі через поверхове знання проблеми, брак інформації, а то й просто через свою упередженість.

Загалом у своїй соціальній політиці лібералізм дотримується доволі прозорої і, як на мене, надзвичайно конструктивної точки зору. Вона сформульована Л. Мізесом. Лібералізм, пише він, завжди мав за мету **благо всіх, а не якоїсь окремої групи**. Його кредо: “Найбільше щастя для найбільшої кількості людей”. Історично лібералізм був першим політичним рухом, який прагнув саме цього*.

Достатньо послідовний лібералізм і у своїй політиці щодо подолання бідності. Ліберали свідомі того, що **людина, яка бідує, не може бути вільною**. Звідси упередження бідності та безробіття виступає одним із першорядних пріоритетів соціальної політики держави.

Що ж головне у реалізації цих завдань, які, скаже читач, фактично поділяє і соціалізм? Для лібералізму ключовою є **оптимізація співвідношення між соціальною справедливістю та економічною ефективністю**. Своєю чергою соціалізм, як ми добре знаємо, ігнорує цю взаємозалежність. У визначеннях лібералізму добробут для всіх залежить від загальноекономічного здобутку, а це значить, що **соціальна політика має не “розподіляти”, а передусім — стимулювати “хорошу роботу кожного”**. Свобода, рівність усіх перед законом, приватна власність та особиста відповідальність — це і є ті головні стимули “хорошої роботи”, які обстоюються лібералізмом і які формують основу “достатку для всіх”.

Про що свідчить багатовікова історична практика лібералізму? Послідовна реалізація формули “благо для всіх” радикальним чином змінює соціальну структуру суспільства: її основним суб’єктом стає середній клас — соціально активні верстви населення. Скажу більше: **зростання частки середнього класу виступає, на мою думку, одним із принципових індикаторів реальної лібералізації суспільства**. Тож відповідь на запитання, чікими інтересами передусім опікується лібералізм, лежить і у зазначеній площині. Однак переконувати читача в тому, що основною турботою лібералізму є лише серед-

* Мизес Л.
Лібералізм. С. 13.

ні верстви населення, було б надто прямолінійно. Зростання прошарку середнього класу — це водночас і найефективніший засіб зменшення частки бідного населення, як і основа репродукції багатих.

Середній клас — то не лише відповідна платня і досить об'ємний споживчий кошик. Середній клас — це самодостатність людини, її економічна незалежність від влади, це самовідповідальність особи, її розрахунок на саму себе. Діяльність середнього класу мотивована насамперед тим, щоб реалізувати свої здібності, власне “Я”, свою індивідуальність і на цій основі утвердитися в суспільстві, заслужити повагу інших. У цьому сенсі слід сказати, що держава безпосередньо не створює середній клас. Вона формує духовні, соціальні, політичні й, звісно, економічні передумови його постання, у числі яких визначальними є надійний захист приватної власності, її примноження та диверсифікація, наповнення соціальним змістом.

Важливо розуміти, що діяльність ліберальної держави зі створення необхідних передумов утвердження і зміцнення суспільних позицій середнього класу несумісна з принципами державного патерналізму, на засадах якого розбудовується соціальна політика адміністративного соціалізму. Перебуваючи в полоні віджилих пріоритетів, ми часто не помічаємо, як про це писав І. Кант, деспотизму патерналістського управління. Вже саме по собі запитання “Що чинна влада зробила для мене?” означає мою згоду з тим, що уряд є моїм покровителем, а я — його підопічним. Це принижує гідність особистості та, за висловом М. Фрідмана, “суперечить відповідальності вільної людини за власну долю”.

Тут є й інший аспект, на якому акцентує Ф. Гаєк. Якщо захищати тих, чия праця стала менш корисною, та обмежувати за рахунок цього доходи інших, винагорода за працю дуже швидко втрачає будь-який зв'язок із реальною суспільною корисністю. Підсумок очевидний: що більше прагнення забезпечити добробут інструментами патерналізму, то меншою виявляється реальна захищеність людей. Звідси — два базові принципи соціальної політики держави, які обстоює лібералізм.

По-перше, держава має бути свідомою того, що соціальна справедливість, яку вона має гарантувати своїм громадянам, передбачає рівність шансів на старті, проте це зовсім не означає рівність кінцевих результатів. Потрібно не елімінувати, а, навпаки, підтримувати принцип змагальності у сфері соціальних відносин. Змагальність — це невід'ємна складова свободи. Вона дає можливість суспільству

з'ясувати, хто є дієвішим у вирішенні того чи іншого завдання, які методи та механізми є найбільш оптимальними для реалізації відповідних цілей; вона, нарешті, змушує людину максимально мобілізувати свої сили, здібності, творчу енергію, аби бути серед перших. Ущемлення принципу змагальності в соціальній сфері є прямим обмеженням свободи особистості, її вільного розвитку. Тому коректною соціальною політикою може бути лише така політика, яка посилює позиції індивіда як на старті, так і у процесі змагальності.

По-друге, об'єктом соціальної благодійності держави та її соціальної опіки можуть бути лише **незаможні та соціально вразливі верстви населення**, які потребують суспільної підтримки і не мають можливості самостійно забезпечити для себе прожитковий мінімум. Середні й заможні верстви слід автоматично позбавляти права відповідної підтримки. Для них має діяти принцип індивідуальної відповідальності за самих себе. Водночас держава повинна застосовувати інструменти та механізми **соціального вирівнювання**, оскільки надто великий розрив у розподілі доходів і майна породжує соціальні, економічні та політичні проблеми. Потрібно враховувати й інший базовий принцип ефективної організації сфери соціальних відносин. Він зводиться до простої формули: **що багатше суспільство, то нижча в ньому соціальна диференціація і менше осіб, що потребують соціальної опіки держави**. Звідси обов'язок політиків, котрі отримали владу: не “підспівувати” соціальному популізмові, адже суспільство не може “проїдати” більше, ніж воно створює.

Ключовою проблемою соціальної політики держави є забезпечення в суспільстві **соціальної рівноваги**. Мова йде про рівновагу соціального поля, яке в широкому контексті визначається не лише економічними, а й психологічними та морально-етичними чинниками, співвідношенням задоволення і незадоволення особи власним становищем, відчуттям соціального комфорту, соціальної справедливості та ін.

Важливим чинником соціальної рівноваги є здійснення ліберальною державою **політики доходів**, метою якої є упередження надмірної соціальної стратифікації. Однак наслідком такої політики не може бути зрівнялівка. Соціальна рівновага визначається, зрештою, відповідністю отриманих індивідом соціальних благ його заслугам. Звідси — неодмінність соціального розшарування, яка властива будь-якому суспільству. Не існує і не може існувати жодної спільноти, котра була би “пласкою” (П. Сорокін), усі члени якої були б рівними. Сус-

пільство без розшарувань, зі штучно продекларованою, як ми це мали в умовах адміністративного соціалізму, рівністю громадян — міф, що так і не став і не міг стати реальністю. Навіть у своїх перспективних визначеннях лібералізм не ставить за мету “пласке” суспільство.

Інша річ — механізми суспільної довіри, яким відводиться чільне місце в утвердженні соціальної рівноваги. Тут лібералізм ураховує зворотну залежність: що глибша соціальна стратифікація, то менший потенціал довіри. Звідси принципової ваги висновок: **гранична (критична) межа диференціації доходів коригується параметрами довіри.**

Водночас маємо зважити й на те, що ступінь довіри у суспільстві визначається не лише інструментами політики доходів. Довіра формується на основі комплексної системи заходів, яка поєднує механізми демократизації економіки, сприяння зайнятості, наповнення соціальним змістом відносин власності, утвердження паритету між працею і капіталом, забезпечення зростання інвестицій у живий капітал (освіту, медицину, систему підготовки й перепідготовки кадрів) та ін.

Суттєвим чинником довіри є наявність у суспільстві гнучких механізмів **соціальної мобільності**, не лише горизонтальної, а й вертикальної міграції, що створює можливість переміщення індивідів у більш високі групи соціальної стратифікації. Особливу функцію тут відіграють інституції громадянського суспільства та місцевого самоврядування, які забезпечують інтеграцію найширших кіл громадян у системні механізми прийняття управлінських рішень і таким чином роблять їх реальними фігурантами соціально-економічних і соціально-політичних перетворень.

Усе це є чинниками соціальної політики ліберальної держави, яка не зводиться лише до опіки малозабезпечених верств населення (хоча ця функція є принципово значущою), а за своїм змістом є багатоаспектною і глибоко диференційованою, торкаючись буквально кожної клітини суспільства. Цією констатацією **розширюються наші уявлення щодо функціональної визначеності ліберальної держави: прагнучи мінімізувати свою безпосередню присутність у здійсненні господарсько-економічних процесів, вона водночас залишається активним гравцем на полі соціальних відносин.** Звісно, що ці функції реалізуються у максимально тісній кооперації з приватним капіталом, недержавними інституціями. Однак за всієї значимості такої кооперації функція ініціативної першості у реалізації всього комплексу завдань соціального розвитку належить державі.

Історично лібералізм був першим
політичним рухом, який прагнув
підвищення добробуту всіх, а не окремих груп.
Лібералізм відрізняється від соціалізму,
який теж закликає до боротьби
за добробуту всіх, не метою,
якої він прагне, а засобами,
які він обирає, щоб досягти цієї мети.

Л. Мізес

Глава 3

ЕВОЛЮЦІЙНІ ФОРМИ ЛІБЕРАЛІЗМУ

У цій главі мова піде про адаптивні можливості лібералізму, високу еластичність його еволюційних форм. Це — основа дієздатності лібералізму, його історичного довголіття, принципова перевага перед іншими суспільними конструкціями.

Функціональна гнучкість лібералізму кореспондується із його засадничими принципами, про які йшлося вище. Вона відбиває пріоритетність логіки свободи вибору, вільного розвитку, толерантності відносин, що визначають не лише зовнішність лібералізму, а й його внутрішню сутність. “Саме природа принципів лібералізму, — писав Ф. Гаєк, — не дозволяє перетворити його на догматичну систему. Тут відсутні однозначні раз і назавжди встановлені норми і правила”*. Л. Мізес також акцентує на тому, що лібералізм завжди відкритий до вдосконалення, тобто він не є завершеною доктриною, сталою догмою.

Тож впливає — і це цілком природно — проблема співвідношення трьох базових ідеологій: консерватизму, лібералізму і соціалізму.

---

* Хайек Ф.
Дорога к рабству. С. 18.

лізму (звісно, у його соціал-демократичному тлумаченні). Для нас важливо виділити у цьому співвідношенні центристську позицію лібералізму, що вже саме собою формує передумови його **консолідувальної функції**. І справді, від самого початку свого утвердження лібералізм фактично весь час перебував у конструктивному діалозі — спочатку з консерватизмом, а пізніше, із постанням у середині XIX ст. соціалізму як самостійного суспільно-політичного руху — і з цією ідеологічною системою.

Розглядаючи дану проблему, ми виявимо своєрідність ситуацій, за якими на різних історичних відтинках лібералізм зближувався чи то з консерватизмом, чи то з соціалізмом, що відповідним чином відбивалося на функціональних формах та механізмах ліберальних перетворень. І це не слабка, як дехто вважає, сторона лібералізму, а, навпаки, одна з передумов його життєстійкості, чималого адаптивного потенціалу та конструктивізму.

Треба зазначити певну циклічність цього процесу. Йдеться про виникнення в лібералізмі під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників доволі стійких взаємоінтегрованих структур, які впродовж того чи іншого історичного періоду перебирали на себе системотворну функцію суспільних трансформацій. Конкретно — це утвердження на відповідній основі консервативної та соціал-демократичної (соціальної) форм (версій) лібералізму.

XVIII та XIX століття прийнято вважати епохою класичного, консервативного за своїм змістом лібералізму. Однак це потребує принципового уточнення. Річ у тім, що вже в останній чверті XIX ст. почали формуватися **процеси соціалізації лібералізму**. Маємо на увазі конвергенцію лібералізму і соціалізму не лише на рівні двох світоглядних систем, а й на рівні суспільної практики, державної політики. Знамениті соціальні реформи О. Бісмарка в Німеччині та часткові реформи Дж. Чемберлена у Великій Британії стали реальним утіленням синтезу двох ідеологій — ліберальної та соціалістичної.

У своїй системній визначеності соціал-демократична модель лібералізму, чи, як її ще називають, модель лібералізму загального добробуту (*welfare liberty*), утвердилася на основі теоретичних узагальнень наслідків Великої депресії 1929—1932 рр. і соціально-економічних реформ Ф. Рузвельта, які знайшли своє втілення у системній соціалізації капіталізму.

У повоєнні роки політика *welfare liberty* (звісно, у специфічних формах) здійснювалася в усіх без винятку західноєвропейських країнах та в Японії. Однак у кінці 1960-х — на початку 1970-х років конструктивний потенціал ліберально-соціальних реформ було вичерпано. Нова консервативна хвиля 1960 — 1970-х років привела до зміни ліберальної моделі суспільного розвитку. На місце домінуючої на той час соціально-ліберальної доктрини знову (як це було у ХІХ ст.) висунувся **консервативний лібералізм**. Ідеться про доктрину неолібералізму, реалізація якої пов'язана насамперед із відомими ліберально-консервативними реформами Р. Рейгана у США і М. Тетчер у Великій Британії.

Криза 2008 — 2009 рр. виявила не лише недостатність, а й внутрішню суперечливість окремих функціональних механізмів чинної неоліберальної моделі. Однак це не початок кінця лібералізму, як дехто вважає. У даному випадку йдеться, і я вже акцентував на цьому, не про крах лібералізму загалом (так вважає І. Валлерстайн), а про кризу конкретно-історичної, тобто неоліберальної, системи функціональних інструментів ліберального розвитку. Як і будь-яка інша криза, вона не лише руйнує старі, а й започатковує нові системні форми. **Лібералізм не вмирає, а перебудовується**. Для нас ця констатація є стратегічною. В іншому випадку будь-які розмови про перспективність українського ліберального проекту позбавляються сенсу.

Соціалізація лібералізму

Думаю, що не помилюся, коли зазначу, що теорія і практика саме соціальної парадигми лібералізму є найбільш близькими та привабливими українській пострадянській ментальності. Цю форму лібералізму легше за все адаптувати до вітчизняних реалій. Конкретику з цього питання ми розглянемо у завершальній главі книги. Тож дуже важливо для кожного з нас предметно розібратися у концептуальній специфіці насамперед цієї версії лібералізму. Тим більше що вона торкається надзвичайно болючої для нас, можливо, не стільки прикладної, скільки світоглядної проб-

леми визначень соціалізму, його співвідношення з капіталістичним устроєм.

Де ми заблукали, розбудовуючи за часів Радянського Союзу впродовж сімдесяти років “величну будівлю соціалізму”? Чи можливим був тоді соціалізм в іншій іпостасі, скажімо, ліберальний соціалізм? Як поєднуються поняття “соціалізм” і “лібералізм”, наскільки продуктивним є таке поєднання, чи взагалі воно можливе? Переді мною стоїть надскладне завдання хоча б контурно, максимально стисло окреслити ці питання. Тож запрошую шановного читача до спільних роздумів.

Певен, що можуть виникнути сумніви щодо коректності самої назви цього фрагменту. Як краще сказати: “соціалізований лібералізм” чи “лібералізований соціалізм”? Між цими визначеннями є очевидна різниця. Я не заперечую її. Але нам важливо зрозуміти, що вона стосується насамперед політичного підтексту, відповідних позицій ліберальних чи соціал-демократичних партій.

Нас же тут цікавить не політика сама по собі, а сутнісні характеристики соціального лібералізму, у яких ідеться не стільки про механізми узгодженості ліберальних і соціалістичних цінностей, скільки про їх органічний синтез, про структурну цілісність відповідного поняття. Звідси ми акцентуємо на тому, що лібералізм і соціалізм — це не просто дві зовнішні протилежності, які конструктивно й толерантно взаємодіють (у тому числі на рівні міжпартійних відносин), — це дві органічні складові сформованої на певному історичному етапі розвитку західного суспільства системної цілісності. Соціальний, або соціалізований, лібералізм і є саме такою цілісністю.

Важливо ще раз нагадати, що формування такої цілісності (тобто рух лібералізму до соціалізації та соціалізму до лібералізації) не є виявом лише “доброї волі політиків”, хоча й відповідні політичні преференції не менш значущі. Такий трафік має об’єктивні передумови. Він відбиває логіку загальноцивілізаційного процесу, зростання самодостатності його основного суб’єкта — людини, її свободи та індивідуальності. Органічне поєднання засад лібералізму і автентичного соціалізму створює для цього найбільш оптимальні умови. Дійсна гуманізація, олюднення суспільноісторичного розвитку стають можливими лише на відповідному підґрунті, і я в цьому переконаний.

З огляду історичної практики реальним утіленням синтезу лібералізму і соціалізму стали вже згадувані реформи О. Бісмарка та Дж. Чемберлена. Це був процес соціалізації капіталізму, так би мовити, “соціалізм несоціалістів”. Його утвердження відбиває різні фази зрілості капіталізму — доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну. Соціалізований капіталізм у його зрілому втіленні — це капіталізм постіндустріальної епохи. Його ще називають посткапіталізмом, з чим також можна погодитися.

Мова не йде про формаційне заперечення капіталізму. Соціалізований капіталізм — це не відмова від капіталізму. Якби когось переконали, пише з приводу цього Р. Дворкін, відмовитися від капіталізму, він більше не був би лібералом. У дійсності соціалізований капіталізм, зазначає професор Оксфордського університету, — це певний компроміс “щодо визначальних ліберальних принципів, можливо, обмежених через практичну необхідність захистити базову структуру від потрясінь”*. У цьому сенсі окреслюється одна з найбільш суттєвих системних помилок теорії К. Маркса. Аналізуючи фундаментальні засади капіталізму першої половини ХІХ ст., він не відчув його соціально-адаптивних можливостей, спроможності системно-еволюційної модифікації, соціалізації.

Зазначимо й те, що на основі процесу соціалізації капіталізму сформувалася одна з чи не найвпливовіших політичних сил Заходу — соціал-демократія, яка (заради справедливості слід сказати й про це), базуючись на фундаментальних ідеях К. Маркса, змогла подолати його ж обмеженість. Соціалізований капіталізм — це спільне надбання лібералізму і соціал-демократії. Процес соціалізації капіталізму є настільки складним і багатоаспектним, що збагнути його, спираючись лише на теоретичні засади лібералізму чи соціал-демократії, неможливо.

Це надзвичайно важлива констатація, зокрема з огляду на пошук шляхів заповнення ідеологічного вакууму, що утворився після краху тоталітарного соціалізму. Багатство і різнобарвність сучасного світогляду вже не можуть бути адекватно виражені через класичні принципи лібералізму, соціал-демократії, християнської демократії, консерватизму і т. ін.

---

* Дворкін Р.

Ліберальна концепція рівності. С. 830.

Поставимо питання: чим різняться моделі соціально-економічного розвитку Швеції та, скажімо, Бельгії чи Канади, де у різні періоди при владі були партії різних спрямувань? Тут ми не знайдемо принципових відмінностей, як не знайдемо їх і між політикою урядів В. Брандта, Г. Коля, Г. Шредера, А. Меркель, які чимало зробили для соціалізації економічних відносин Німеччини. Тож **проблема великого синтезу ідей соціал-демократизму та соціал-лібералізму** — це не лише теоретична конструкція, а й ефективна, толерантна у своїй основі практика, яка в умовах повосенного розвитку країн Заходу набувала домінуючої ролі. Історичний досвід такої практики для України є конче значущим.

Іще одне попереднє зауваження. Коли я акцентую на відповідних перетвореннях, колеги зазвичай звинувачують мене у спробах невинуватої **реабілітації соціалізму**. Але це так у дійсності і є! У моїй книзі “Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи” (2006) є спеціальний розділ, який так і зветься — “Реабілітація соціалізму”. Я виходжу з того, що найбільшою провиною російського більшовизму є те, що, монополізуючи саму ідею соціалізму, він повністю дискредитував її в очах не лише співвітчизників, а й світової спільноти. Історія поглузувала з цього експерименту, відкинула його назавжди. Сьогодні це вже стало загальноновизнаною істиною.

Однак проблема залишається: реабілітація (насамперед світоглядна) самої ідеї та принципів соціалізму, які впродовж багатьох століть (починаючи від християнського соціалізму) формувалися людством, набуває сьогодні принципово значущої суспільної ваги. Ми повинні не лише усвідомлювати це, а й зайняти у ньому конструктивну позицію. **Логіка історичного процесу лежить у площині соціалізації, гуманізації та спіритуалізації (одуховнення)**. Ці слова належать не комусь із ідеологів соціалізму. Вони належать Тейяру де Шардену — геніальному мислителю першої половини ХХ ст., філософу і теологу, священику римськокатолицької церкви. Я пропоную читачеві з максимальною увагою поставитися до цієї класичної, як на мене, світоглядної позиції.

Що лежить в основі принципово значущого для суспільного прогресу органічного синтезу лібералізму і соціалізму?

В цьому синтезі існують дві складові. Це, з одного боку, синтез на рівні моральних цінностей, якому віддається перевага; з іншого — відповідне зближення у площині економічної політики, що має

за мету подолання обмеженостей обох сторін. Існує й інший аспект цього процесу: визнання (насамперед на рівні теоретичних узагальнень) лібералізмом об'єктивної зумовленості соціалізації суспільноісторичного процесу, а соціал-демократією — прогресуючої індивідуалізації усіх сфер суспільних перетворень.

Соціалізм, за визначеннями сучасного лібералізму, — це насамперед моральна спільність людей, спосіб мислення, провідна ідея. Саме ця сторона соціалізму є найбільш привабливою для лібералізму. Навряд чи хтось із авторитетних ідеологів лібералізму, навіть у стані його правого крила, міг би це заперечити. І це дуже важливо. Ось що пише Л. Мізес, який, до речі, вважається ідеологом не соціалізованого, а консервативного лібералізму (неолібералізму): “Лібералізм відрізняється від соціалізму... не метою, якої він прагне, а засобами, які він обирає, щоб досягти цієї мети”*.

Та сама проблема ґрунтовно аналізується професором Оксфордського університету, редактором журналу “Політична ідеологія” М. Фріденом. У статті під доволі символічною назвою “Соціалізм у лібералізмі” вчений акцентує на значимості етичної домінанти соціалізму, яка у головних пунктах збігається з логікою духовно-моральних трансформацій, обстоюваною лібералізмом. Соціалізм, стверджує М. Фріден, являє собою по суті іншу назву етичної платформи лібералізму. На цьому базується висновок: “Для лібералів... соціалізм належить передусім до етичної і лише потім до економічної сфери (виділено мною. — А. Г.)”**.

Аби зрозуміти цю дещо незвичну для нашого сьогодення (маю на увазі час “тотального” заперечення соціалізму) постановку питання, хочу привернути увагу читача ось до чого. Річ у тім, що ідеї соціалізму як відображення процесу гуманізації суспільства, підпорядкування спрямованості його розвитку, зокрема економічного, інтересам особи зародилися ще в дохристиянські часи. Багато дослідників вважають, що за своєю суттю ці ідеї вирости безпосередньо із самої природи людини, притаманних їй устремлінь до свободи і справедливості, зокрема соціальної, до вільного самовираження.

---

* Мізес Л.
Лібералізм у класичній традиції. С. 5.

** Фріден М.
Соціалізм у лібералізмі // Лібералізм. С. 708.

У традиціях Просвітництва, писав відомий французький філософ А. Турен, “саме соціалізація робить людину істотою, що наділяється універсальними правами”*. Звісно, що лібералізм у своєму ставленні до соціалізму не може не враховувати ці беззаперечні узагальнення.

Існує й інша логічна лінія взаємного зближення соціалізму і лібералізму. Йдеться про ідеї **раннього християнства**, котрі, як свого часу зазначав Дж. Ст. Мілля, можна розглядати як “сполучну ланку” між лібералізмом і соціалізмом, як такі, що перебрали на себе “посередницьку місію” між ними. Загалом питання взаємозалежності світоглядних ідей не лише лібералізму, а й соціалізму з концептуальними позиціями раннього християнства досить ґрунтовно опрацьовані у світовій літературі. Можна послатися й на слова Ф. Енгельса: “Соціалізм тією мірою, якою він був тоді можливим, справді існував і навіть досяг панівного становища — в особі християнства”**.

Простежуючи зв'язок, який нас цікавить, нагадаємо, що раннє християнство виникло в Палестині у I ст. н. е. в середовищі трудящих мас єврейського народу, котрі потерпали від подвійного гноблення: римської рабовласницької держави та місцевої аристократії. Тож раннє християнство було релігією рабів та бідняків, вільновідпущеників, безправних та поневолених. Лише поступово ця релігія поширилася серед панівних верств, а згодом — майже через 300 років після свого виникнення — стала державною релігією Римської імперії. При цьому найтиповішою рисою раннього християнства було очікування вірянами пришествя Месії — рятівника народу від уярмлення. “Християнська релігія, — писав Л. Фейєрбах, — відрізняється від інших релігій саме тим, що жодна з них не висувала ідею звільнення людини від гноблення так наполегливо, як вона”***.

Ідеї соціалізації суспільства як перманентного процесу наповнення всіх його функціональних структур соціальним змістом,

* Турен А.

Социология без общества // Социологические исследования. 2004. № 7. С. 7.

** Маркс К., Энгельс Ф.

Сочинения. Т. 22. С. 468.

*** Фейербах Л.

Сущность христианства. Москва, 1965. С. 220.

підпорядкуванням інтересам особи — це та світоглядна основа, на якій у кінці XIX — на початку XX ст. сформувалася західна соціал-демократія. Симптоматичним є те, що біля витоків німецької соціал-демократичної парадигми стояли учні К. Маркса (як вони самі на цьому не раз наголошували) Е. Бернштейн і К. Каутський. Заперечуючи ідею державного соціалізму як безпосередньої мети соціал-демократичного руху, Е. Бернштейн писав: «Я відверто визнаю, що надто погано розумію і надто мало цікавлюся тим, що, як правило, мається на увазі під “кінцевою метою соціалізму”. Ця мета, хоч би що вона собою являла, для мене — ніщо, а рух — усе. Під рухом я розумію як загальний розвиток суспільства, тобто соціальний прогрес, так і політичну та економічну агітацію й організацію для здійснення цього прогресу (виділено мною. — А. Г.)»*.

Соціалізм, на думку вченого, є чимось подібним до того, що повинно бути; це рух до того, що має здійснитися. Соціалізму, як і християнському вченню, притаманний елемент ідеалізму. Соціалізм завжди уособлює рух до певного суспільного ідеалу. На основі цих міркувань Е. Бернштейн обгрунтував формулу, що стала широко відомою: “Кінцева мета — ніщо; рух до неї — все”. Інакше кажучи, у процесі соціалізації революція — ніщо, еволюція — все.

У цьому розумінні соціалізм визначається не як економічна домінанта, а насамперед як світоглядна система суспільного прогресу, в якій визначальним масштабом розвитку (“мірою всіх речей”) є людина. Соціалізм, зазначав відомий вітчизняний економіст С. Булгаков, не має нічого спільного з економічним детермінізмом. Соціалізм — це водночас і не прерогатива “колективного”, не першість “Ми” щодо “Я”. “Моральна основа соціалізму, — писав іменитий вчений, — визначається індивідуалізмом, ідеалом свободи особистості. Соціалізм та індивідуалізм не лише не протилежні, а зумовлені одне одним начала. Лише їх правильне поєднання і рівновага забезпечують повноту свободи особистості та її прав”**.

---

* Бернштейн Э.

Возможен ли научный социализм? // Полис. 1991. № 4. С. 89.

** Булгаков С.

От марксизма к идеализму: Статьи и рецензии. Москва, 2006. С. 622, 679.

Таким чином, повертаючись до формули Е. Бернштейна “Кінцева мета — ніщо, рух — усе”, ми можемо констатувати те, що вона, з одного боку, віддавала перевагу еволюційній соціалізації капіталізму, з іншого — розширювала простір і світоглядну базу соціал-демократичного руху, надавала йому рис плюралізму. Партії цього напрямку перетворювалися, за висловом Е. Бернштейна, на “партії демократично-соціалістичної реформи”. Важливо зазначити, що за логікою саме цієї формули відбулося зближення двох світоглядних течій — соціал-демократизму та лібералізму, соціалізація останнього. Зрештою сформувалася **соціал-демократична парадигма лібералізму**. “Соціал-демократичний напрям лібералізму, — зазначає американський вчений Дж. Доннелі, — це не просто теоретичний ідеал: він був практично втілений у більшості західних ліберальних демократичних держав (виділено мною. — А. Г.)”*. У цьому сенсі можна з певністю стверджувати, що **теоретичний синтез лібералізму і соціалізму, здійснюваний на основі взаємопроникнення їхніх базових ідей, утворює широку світоглядну основу дедалі інтенсивнішого розвитку загальноцивілізаційного процесу в напрямку до повнішої реалізації його основної функції — збагачення особистості**.

Цілком природним є те, що системний синтез лібералізму і соціалізму на світоглядному рівні не міг не позначитися на логіці здійснюваних ліберальною державою економічних реформ. Соціалізація капіталістичної економіки — це, з одного боку, стійкість та непорушність її підвалин — ринку, конкурентного ціноутворення та приватної власності (легітимність відповідних інституцій ніколи не ставилася під сумнів ідеологами соціал-демократії), з іншого — це використання державою перерозподільчих механізмів з метою соціального вирівнювання.

Слід особливо враховувати й те, що соціалізація капіталістичної економіки здійснювалася під тиском обставин, через загострення її суперечностей, і вона завжди була вимушеною. Мова йде насамперед про формування своєрідних соціальних стабілізаторів, які не лише надавали капіталістичній економіці більшої гнучкості,

* Доннелі Дж.

Права людини і західний лібералізм. С. 961.

а й формували механізми її адаптації до розвитку особи, задоволення її інтересів.

Як уже зазначалося, найвиразніше процес соціалізації виявив себе після Паризької комуни, що до глибини оголила вади утвердженого “вогнем і мечем” початкового капіталізму. Паризька комунa, незалежно від безпосередніх результатів, примусила тодішню систему трансформуватися в гуманістичніші структури. І. Валлерстайн називає це “системою поступок”, яка мала три основні напрями: загальне виборче право; перерозподіл частини благ через державні механізми; утвердження націоналізму, що сприяв політичній консолідації.

Прикладом цього можуть бути відомі реформи канцлера Німеччини Отто Бісмарка. Вони не зводяться лише до одержавлення залізниць, як свого часу писали, головне в них — соціальні реформи 1890—1893 рр. Тоді уперше були запроваджені соціальне страхування, пенсії за віком, інші норми соціального захисту населення, котрі, як небезпідставно вважають дослідники, заклали основи *state welfare* — соціально відповідальної держави. Аналогічні процеси набули поширення і в інших країнах. Унаслідок цього, наголошує один із ідеологів повоєнних реформ у Німеччині всесвітньо відомий економіст В. Ойкен, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. “вдалося наблизити вирішення соціального питання зовсім іншим чином, ніж це передбачав Маркс”*.

Та все ж найпринциповіші якісні зміни в самій моделі (як теоретичній, так і практичній) капіталістичних відносин у напрямку її наповнення соціальним змістом відбулися значно пізніше — у 30-х роках ХХ ст. Ідеться про надзвичайно глибокі функціонально-структурні зрушення, що мали доленосне значення не лише для капіталістичної системи розвитку, а й для загальної траєкторії суспільноісторичного процесу. Цим змінам передувала Велика депресія — найруйнівніша за всю історію капіталізму економічна криза 1929—1933 рр., що охопила всі країни цієї системи. Назву лише дві цифри: загалом у капіталістичному світі промислове виробництво

* Ойкен В.

Основные принципы экономической политики. С. 259—260.

скоротилося на 46 %, а зовнішньоторговельний обіг — на 67 %. Вважається, що Велика депресія відкинула країни Заходу щонайменше на 20 років назад.

Зрозуміло, що такі потрясіння поставили економічну й політичну системи капіталізму, його надбудовні структури на межу краху. “Країна була на волосинку від загибелі” Ці слова належали тодішньому президентові США Ф. Рузвельту. Про це ж писав уже після Другої світової війни колишній президент США Г. Трумен: “У 1932 році система приватного підприємництва наблизилась до крайньої межі. Була реальна загроза того, що американський народ зможе повернути її до якоїсь іншої системи. Якщо ми хочемо виграти битву між свободою і комунізмом, то мусимо впевнитися в тому, що в майбутньому не буде допущено депресії, подібної до цієї”*. “Віднині, — узагальнюючи цю думку, писав В. Ойкен, — основною ідеєю всіх політично-економічних експериментів стало запобігання можливості повторення подібної катастрофи”**.

Наведені оцінки відповідали істині. Однак я не ставив би на цьому крапку. Для мене безсумнівним є й інше: саме Велика депресія вдихнула нове життя у розвиток системи капіталізму. За змістом її можна кваліфікувати як не просто економічну, а трансформаційну кризу, кризу оновлення всієї системи життєзабезпечення капіталізму. Без цього капіталізм не став би динамічною системою сучасного зразка. У цьому я вбачаю певні аналогії з трансформаційною кризою 90-х років минулого століття, яку переживав постсоціалістичний світ, у тому числі Україна. Такі аналогії — не лише в тотожності показників падіння (вони були майже адекватні нашим). Справа у стартових позиціях системних трансформацій.

Як же капіталізм відреагував на ці потрясіння, що, цілком зрозуміло, не були випадковими? Спочатку — про якісні зміни в теорії капіталістичної системи господарювання. Вони дістали вияв у так званій кейнсіанській революції, яка започаткувала новий етап мас-

---

* Цит. за: Варга Е. С.
Избранные произведения. Экономические кризисы.
Москва, 1975. С. 183.

** Ойкен В.
Основные принципы экономической политики. С. 113.

штабнішої соціалізації капіталізму. Теоретичне обґрунтування принципово нової моделі економічного розвитку було концентровано представлено у книзі одного з найвидатніших економістів Заходу першої половини минулого століття Дж. М. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”.

Дж. М. Кейнс ніколи не був прихильником соціалістичної ідеї. Цей стовідсотковий за своїми світоглядними переконаннями ліберал вірив у капіталістичні принципи і всіляко сприяв їх утіленню в суспільну практику. Радянські вчені називали його апологетом монополістичної буржуазії, і так було насправді.

Однак саме Дж. М. Кейнс зробив найбільше для того, аби спрямувати капіталізм на шлях соціалізації. В такий спосіб капіталізм не лише зберіг себе, а й набув нових життєствердних ознак. Усі повоєнні здобутки західного суспільства до середини 70-х років пов’язані з реалізацією теоретичних настанов Дж. М. Кейнса, і це визнає весь світ.

У завершальному розділі своєї книги Дж. М. Кейнс дає філософську базу нової моделі розвитку капіталізму. Починається розділ із визначення найуразливіших місць чинної системи господарювання, з урахуванням яких і пропонується нова концепція. Симптоматичним є те, що англійський учений акцентує насамперед на недоліках соціальної сфери: “Найзначнішими вадами економічного устрою, в якому ми живемо, є його неспроможність забезпечити повну зайнятість, а також його довільний і несправедливий розподіл багатства”*. Тогочасна система вільного підприємництва виявилася нездатною, за словами Дж. М. Кейнса, подолати саме ці прогалини господарської практики та й соціально-економічного розвитку загалом.

Те, що запропонував Дж. М. Кейнс, нині добре відомо. Це заснований на системі державного регулювання перехід до соціально регульованого, державно керованого вільного підприємництва. Показово, що у книзі “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” доктрина *laissez-faire*, яка є базовою у теорії класичного лібералізму,

---

* Кейнс Дж. М.

Общая теория занятости, процента и денег. Москва, 1978. С. 447.

не просто піддана критиці, а й визнана в нових умовах цілком непридатною. “Моя критика, — зазначав видатний вчений, — спрямована проти неспроможності теоретичних основ доктрини *laissez-faire*, на якій я сам виховувався і якій протягом багатьох років навчав інших”*. Як альтернативу Дж. М. Кейнс пропонує державне регулювання економіки: “Хоча розширення функцій уряду... може здатися... жахливим замахом на основи індивідуалізму, я, навпаки, захищаю цей єдиний практично можливий засіб уникнення повного руйнування наявних економічних форм і як умову успішного функціонування особистої ініціативи”**.

Важливо звернути увагу на те, що сам “ідеолог монополістичної буржуазії” розглядає свою модель як таку, що поєднує в собі як суто капіталістичні методи господарювання, так і принципи соціалізації, і у зв’язку з цим ставить питання “про всілякого роду компроміси і співіснування”. Це стосується, зокрема, такої кардинальної проблеми, як капіталовкладення. “Досить широка соціалізація інвестицій, — наголошує Дж. М. Кейнс, — виявляється єдиним засобом наближення до повної зайнятості”***.

Таким чином, новим у теорії Дж. М. Кейнса був не лише принцип державного втручання в економіку. Йшлося про якісно новий зміст цього втручання: кейнсіанська модель є не просто державно-монополістичною, як це зазвичай стверджується, а соціально-державною. Вона передбачала докорінні зміни економічної функції буржуазної держави, її реальну трансформацію в соціально відповідальну (*state welfare*) державу — державу загального благоденства. У реформах О. Бісмарка було започатковано лише окремі елементи такої держави.

Водночас треба враховувати принаймні три концептуальні застереження самого Дж. М. Кейнса.

По-перше, зосереджуючи увагу на можливій соціалізації інвестицій, учений ставить питання про необхідність розмежування галузей економіки, які є “формально соціальними” і “формально індивіду-

---

* Там само. С. 412.

** Там само. С. 455.

*** Там само. С. 453.

альними". Зрозуміло, що державні інвестиції мають обмежуватися лише першим із названих сегментів.

По-друге, Дж. М. Кейнс неодноразово акцентував на тому, що його рекомендації необхідно застосовувати виключно під час кризи як інструментарій антициклічної політики. Коли економіку вдається витягти з кризи, така політика втрачає свою нагальність. В умовах стабільного розвитку мають у повну силу діяти ринкові саморегулятори.

По-третє, процес соціалізації жодною мірою не повинен ущемляти святиню святинь ліберальної економіки — приватну власність. Не власність на засоби виробництва є найсуттєвішою для держави у вирішенні питань соціальної політики. Необхідні заходи щодо соціалізації можна вводити й на іншій основі*.

Якщо говорити про зв'язок кейнсіанської теорії та практики, то тут очевидним є поєднання двох імен — Дж. М. Кейнса і Ф. Рузвельта.

Франклін Рузвельт — один із видатних і добре відомих у нашій країні політичних діячів. Як президент США він розпочав виконання своїх обов'язків навесні 1933 р., одразу отримавши від Конгресу надзвичайні повноваження для радикальних дій. Наголошую на цьому, аби показати взаємозв'язок між тими суперечностями у розвитку системи нерегульованого підприємництва, які особливо гостро виявилися наприкінці 20-х — на початку 30-х років, і змістом знаменитого "Нового курсу" Ф. Рузвельта, який по суті був чи не найпершою спробою практичного втілення ідей Дж. М. Кейнса.

У західній літературі ліберального спрямування усталилася думка, що "Новий курс" став третьою американською революцією (після революцій 1776 і 1861 рр.), яка реформувала класичний капіталізм у state welfare — державу загального благоденства. Якщо враховувати надзвичайні повноваження президента, то в цьому, навіть із суто юридичного погляду, є певний сенс. Ідеться про те, що реформи Ф. Рузвельта сприяли радикальній перебудові капіталізму вільної конкуренції на основі поєднання його з принципами соціалі-

---

* Кейнс Дж. М.

Общая теория занятости, процента и денег. С. 453.

зації, трансформації в гуманістично спрямоване капіталістичне суспільство, чи, як його ще називають, капіталізм із людським обличчям. Добре відомо, що свого часу американська преса звинувачувала Ф. Рузвельта в тому, що він “радянлізує” Америку.

Можливо, такий закид був і недоречним, але те, що реформи Ф. Рузвельта докорінно змінили образ країни у плані соціалізації та гуманізації її суспільно-економічної структури, повнішого пристосування до потреб людини, — це факт, який навряд чи можна заперечити. Відомий американський вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки 2008 р. Пол Кругман у своїй книзі “Кредо ліберала” (2009) оцінює “Новий курс” Ф. Рузвельта як **великий ліберальний проєкт XX століття**. “Завдяки його реалізації у США, — зазначає автор, — було створено не лише *суспільство середнього класу*, а й наближено Америку до демократичного ідеалу (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Повоєнні роки — це період доволі інтенсивної соціалізації капіталізму не лише вглиб, а й ушир. Звісно, що йдеться про багатоаспектну специфіку цього процесу. Наповнення соціальним змістом функціональних механізмів ліберальної держави й ліберальної економіки, їх соціалізація у Скандинавських країнах (насамперед у Швеції) чи в Австрії суттєвим чином відрізняються від відповідних перетворень у Канаді, не кажучи вже про аналогічні тенденції в Японії. І це природно, оскільки цілком відповідає принципам лібералізму, його фундаментальним засадам.

Надзвичайно цінний досвід являють собою реформи Л. Ергарда в Західній Німеччині. Важливо побачити в них насамперед те, що й тут, як і в 1930-х роках у США, поглиблення соціалізації було головним інструментом виведення економіки із завданої війною кризи.

Логіка цього має своє пояснення. Для реалізації завдань повоєнного відродження потрібно було насамперед максимально мобілізувати зусилля кожного громадянина країни. “Будь-яка економічна політика, що претендує на успіх, — заявляв Л. Ергард, — розпочинається з довіри до неї населення, оскільки саме людина з її психологією, надіями, планами, нарешті, зі своїми помилками є центром

^{*} Кругман П.

Кредо ліберала. Москва, 2009. С. 288.

економічного життя. Економіка тримається живими людьми, реалізується ними...”* Звідси соціальність трансформаційних перетворень — ключова позиція Л. Ергарда. “Економічні концепції та економічні уклади, — наголошував він, — завжди зазнавали й зазнаватимуть змін, однак вічною залишиться мета економічної діяльності — слугувати та сприяти добробуту людей”***.

Виходячи саме з цієї глибоко ліберальної за своєю суттю позиції в Німеччині була реалізована багатоаспектна програма соціалізації основних сфер суспільного життя, що дістала концентроване вираження в тезі “добробут для всіх”. Основний орієнтир цієї програми — “розвиток особи та її здібностей”, утвердження людини “в усвідомленні нею цінностей та гідності власної особистості”***.

Результати цієї політики, переконаний, добре знає читач: це німецьке “економічне диво”, завдяки якому країна у максимально стислі терміни посіла провідне місце серед найбільш розвинутих країн світу. Красномовними є такі дані: від 1950 до 1973 р. середньорічні темпи зростання німецької економіки перевищували 6 %.

У 1930-ті роки була започаткована й широко відома у світі соціал-демократична модель Швеції, у якій визначальними стали ті самі принципи. У повоєнні роки доктрину, згідно з якою ліберальна держава має бути основним агентом розв’язання соціальних проблем, прийняли практично всі країни Заходу. Радикальна перебудова інституційних засад економічного розвитку підпорядковувалася реалізації саме цієї мети.

Йдеться передусім про механізми, які забезпечували зростання прямих видатків держави на соціальне обслуговування населення. Їхня лівова частка спрямовувалася насамперед на розвиток медицини та освіти. Відомо, що в часи класичного капіталізму відповідні видатки були мінімальними. К. Маркс не помилявся, коли, розробляючи схеми розширеного відтворення сукупного суспільного продукту, дорівнював цей вид видатків нулевій, і до початку 1930-х років

---

* Эрхард Л.

Полвека размышлений: Речи и статьи. Москва, 1993. С. 59.

** Там само. С. 30.

*** Там само. С. 491, 497.

ситуація майже не змінилася. У 1929 р. державні витрати на соціальне обслуговування населення США становили всього 3,4 % ВВП, а в 1970 р. — 21 %. Показовими є і такі дані: від 1920 до 1975 р. частка соціальних видатків у структурі ВВП зросла у Великій Британії — у 3,7 раза, у Франції — у 3,3, в Австрії — у 5,4, у Данії — майже у 9 разів*.

Дж. Гелбрейт, якого аналітики поряд із Дж. М. Кейнсом по праву відносять до фундаторів теорії та практики соціального лібералізму, виділяє три основні пункти, у реалізації яких (попри непринципові відмінності) більшість країн Заходу були однастайні. Мова йде:

по-перше, про необхідність макроекономічного регулювання з метою зведення безробіття до мінімуму;

по-друге, про забезпечення державою тих послуг, які через їхню специфіку не надаються приватним сектором або не можуть отримати в ньому достатнього розвитку. Це соціальне житло, освіта, медичне обслуговування і громадський транспорт;

по-третьє, про захист індивіда від обставин, протидіяти яким він безсилий. Це страхування від безробіття, пенсійне забезпечення, соціальні виплати, страхування здоров'я, захист довкілля, охорона праці та нагляд за якістю споживчих товарів. Усі ці інструменти соціальної політики, підкреслював Дж. Гелбрейт, розглядалися як “механізми згладжування та пом'якшення жорсткості капіталізму”**.

У розглядуваній системі соціальної політики особливе місце займали заходи із **соціального вирівнювання** і зміцнення на цій основі позицій середнього класу, який під час кризових негараздів зазвичай зазнає найбільших утрат. “Ліберали — це ті, хто вірить в інституції, що обмежують нерівність і несправедливість”, — акцентуючи на принципах рузвельтівського лібералізму, зазначає П. Кругман***.

* Див.: Тилли Г.

Принуждение, капитал и европейские государства. Москва, 2009. С. 182, 185.

** Гэлбрэйт Дж.

Наступление консерваторов // США: консервативная волна. Москва, 1984. С. 215.

*** Кругман П.

Кредо либерала. С. 290.

Із західної статистики відома результативність відповідної політики. Саме в роки соціально-ліберальних реформ диференціація доходів населення у більшості країн Заходу зменшилась у декілька разів. У той же час ці країни набули статусу країн середнього класу. “Середній клас, — пише П. Кругман, — був по суті створений протягом усього кількох років, ставши результатом політики адміністрації Рузвельта — і насамперед заходів щодо контролю над доходами”^{*}.

Підсумовуючи, хочу ще раз привернути увагу до того, що соціально-економічні реформи соціалізованого лібералізму, про які йшлося вище, були органічно пов’язані з еволюційними змінами функцій та механізмів держави. **Впродовж 50—60-х років ХХ ст. на Заході остаточно сформувався новий тип ліберальної держави — state welfare.** Поняття “держави загального благоденства” або “соціально відповідальна держава” нині стало загальновизнаним. Що ж вкладається у зміст цього поняття? У підручнику П. Семюелсона та В. Нордгауза “Economics”, за який вони свого часу були удостоєні Нобелівської премії, зазначається, що поняття state welfare відображає “нову концепцію держави, яка бере на себе відповідальність за добробут населення”^{**}.

Питання, отже, полягає в тому, що на відміну від становища, типового для Західної Європи середини ХІХ ст., коли людина залишався практично сам на сам із ринковою стихією, у повоєнні роки ХХ ст. ситуація докорінно змінилася. Діяльність державних структур набула чітко визначеної соціальної орієнтації, дедалі більше спрямовувалася на захист особи, яка за умов жорсткої ринкової конкуренції не завжди знаходить надійну точку опори. Як писав добре знайий у світі американський економіст П. Дракер, “у 60-х роках кейнсіанська доктрина стосовно того, що держава цілком стає агентом розв’язання соціальних проблем і завдань, була прийнята практично всіма країнами Заходу”^{***}.

^{*} Кругман П.

Кредо либерала. С. 13.

^{**} Samuelson P. A., Nordhaus W. D.
Economics. Tokyo, 1987. P. 813.

^{***} Drucker P.

Post-Capitalist Society. New York, 1995. P. 109.

У системі суспільних перетворень, здійснюваних на основі принципів лібералізму, його базових гуманістичних цінностей, цей факт видається мені найбільш значущим. До болю знайома нам держава “реального соціалізму” навіть у найоптимістичніших вимірах своєї соціальності виявилася далеко позаду ліберальної держави *state welfare*, абсолютно неконкурентною з нею. Коли ми розмірковуємо про причини краху тоталітарного соціалізму, то радше за все їхні корені треба шукати саме в цій площині.

Неолібералізм — нова ліберальна альтернатива

Добре відомо, що в Україні не лише на рівні політикуму, а й значною мірою у науковому середовищі зазвичай негативно оцінюють теорію та практику неолібералізму, який у 70-х роках минулого століття посів домінуючі позиції в політиці країн Заходу, витіснивши соціально спрямований кейнсіансько-рузвельтівський лібералізм. Зрозуміло, що мова йде не стільки про оцінки самої суті відповідної парадигми суспільного процесу, скільки про логіку системних перетворень, котрі, як це добре відомо, здійснювалися після здобуття Україною незалежності переважно за рецептами неолібералізму. Докладніше це буде розглянуто у завершальній главі нашого есе.

Втім, у своїх негативних оцінках неолібералізму ми не є оригінальними. Нещодавно побачила світ доволі ґрунтовна книга відомого польського вченого і державного діяча Гж. Колодко “Світ у русі” (2009), в якій автор намагається довести, що “неоліберальна економічна теорія не витримала випробувань практикою”, і вона “дедалі більшою мірою компрометує себе”. “Світ міг би бути, — акцентує автор, — значно кращим... якби не потужна хвиля неолібералізму, що прокотилася по останньому поколінню”*.

* Колодко Гж.

Мир в движеніи. Москва, 2009. С. 276, 303, 275.

Подібних поглядів дотримувався свого часу і французький президент Ж. Ширак. Обстоюючи соціально-регулювальні функції state welfare, він публічно закликав західних політиків відмовитися від економічного лібералізму відкритих ринків та глобалізації. “Ультралібералізм (мається на увазі неолібералізм. — А. Г.), — наголошував лідер однієї з провідних держав світу, — являє не меншу загрозу, ніж свого часу комунізм”*.

Я не поділяю таких оцінок, вважаючи їх суто політичними, а відтак такими, що не мають стосунку до наукових узагальнень. Позицію визначного політика можна зрозуміти, але коли йдеться про науку, то її поєднання з політикою далеко не завжди виявляється виправданим, конструктивним. Науковець не може бути політично заангажованим. Ставши на політичну стежину, він зазвичай втрачає головне у науці — здатність об’єктивно оцінювати суспільні процеси. Винятків у цьому не існує. На жаль, чимало вітчизняних учених, пішовши у політику, фактично підписали собі вирок у науковій кар’єрі.

Розумію, що переконати читача у позитивній функції неолібералізму буде нелегко. Це потрібно доводити вагомою аргументацією. Тож запрошуюю читача до спільних роздумів і у цьому досить складному питанні.

Важливо, щоб ми насамперед дійшли спільного висновку з двох — як на мене, базових — узагальнень. *По-перше*, маємо усвідомити те, що рузвельтівський лібералізм 1930—1970-х років силоміць ніхто не відміняв. Він просто, виконавши свою історичну місію та вичерпавши свій конструктивізм, перестав відповідати новим реаліям і завданням світового розвитку, логіці інтенсивної глобалізації.

По-друге, заперечення неолібералізмом попередньої парадигми ліберального процесу являє собою не механічне, а “позитивне заперечення”. Свого часу ліберали рузвельтівського “Нового курсу” також користувалися префіксом “нео”, аби підкреслити відмінності своєї економічної програми від традиційного лібералізму XIX ст. Нині ж, у нових умовах, поняття “традиційний” своєю чергою відне-

* Цит. за: Гринспен А.

Епоха потрясений: Проблемы и перспективы мировой финансовой системы. Москва, 2008. С. 281.

сено до соціалізованого (кейнсіансько-рузвельтівського) лібералізму. Це означає, що загальноцивілізаційні надбання соціалізованого лібералізму, його фундаментальні переваги залишаються. Вони, як кажуть у такому випадку філософи, опускаючись у підвалини суспільного процесу, продовжують активно впливати на його функціональні механізми. Тут діють прямі й зворотні зв'язки, якими не можна нехтувати.

Про яку історичну місію соціалізованого лібералізму йде мова? Я виділяю в цьому три, на мою думку, принципові позиції.

Перша пов'язана з повоєнною перебудовою на основі принципів кейнсіанської економічної політики і насамперед політики соціалізації інвестиційного процесу у щент зруйнованого господарства більшості країн Заходу. Саме політика кейнсіанського лібералізму стала визначальним чинником виведення західної економіки з повоєнної руїни. Існують великі сумніви щодо того, чи змогли б названі країни успішно вирішити це нагальне завдання, не спираючись на відповідні механізми державного регулювання.

Друга позиція стосується якісних змін, що визначають природу та функції західної держави. Із “комітету з управління загальними справами всього класу буржуазії”, як свого часу кваліфікували державну владу у “Маніфесті комуністичної партії” К. Маркс і Ф. Енгельс, ліберальна держава соціалізованого капіталізму перетворилася на “державу загального добробуту”, основною функцією якої стало забезпечення “добробуту для всіх”.

Нарешті, *третя* складова історичного доробку соціалізованого лібералізму визначається радикальною перебудовою соціальної структури західного суспільства, де реальною економічною, політичною та духовною домінантою виступає середній клас.

На додаток можна сказати й те, що соціалізований лібералізм виявився не могильником, як це пророкувалося політиками консервативного гатунку, а, навпаки, реальним рятівником ринкового капіталізму, надавши його функціональним структурам значно вищої еластичності, ніж це було на більш ранніх етапах капіталістичного розвитку. Високий потенціал адаптивних можливостей капіталізму, його історична дієздатність повною мірою виявилися завдяки органічному поєднанню у взаємопов'язаний ланцюг таких чинників, як спонтанні ринкові детермінанти, економічні регулятори, механіз-

ми соціального вирівнювання і, нарешті, конструктивізм середнього класу, зростання його креативності. На основі такого поєднання змінився сам образ капіталізму: на виході (як кажуть кібернетики) відповідних процесів отримано “капіталізм із людським обличчям”, за великим рахунком — посткапіталізм.

Ідеться про безпосередній результат державної політики соціалізованого лібералізму. Без її успішної реалізації історична доля капіталізму могла би стати іншою. Я вже цитував слова Г. Трумена про реальну загрозу того, що американський народ під впливом Великої депресії міг би віддати перевагу якійсь іншій, ніж капіталізм, суспільній системі. Тож соціальний лібералізм уберег західну спільноту від такої перспективи.

Як вважає І. Валлерстайн, найбільш продуктивним у розвиткові соціального лібералізму виявився двадцятип'ятирічний період — від 1945 до 1970 р. Вчений називає його “апогеєм розумного реформізму”, основою якого став “ліберально-інституційний компроміс”. Мова йде про компроміс західної соціал-демократії та лівого лібералізму. Крім історично значущих перетворень на рівні окремих держав, І. Валлерстайн виділяє і міжнародні здобутки, які системно кореспондуються із внутрішньою політикою лібералізму цього періоду. Це не лише політичний тріумф національно-визвольного руху, а й осмислена політика деколонізації, результатом якої на мапі світу з'явилося близько 50 нових незалежних держав. Завдяки цьому виявився можливим історичний компроміс між соціальним лібералізмом і національно-визвольним рухом.

Звісно, що у різних країнах Заходу форми та механізми соціально-ліберальних перетворень були різними. Існував раніше і зберігається тепер достатньо великий діапазон рівнів соціалізації держави, економіки, соціальних відносин західного суспільства. Слід також говорити про “припливи” і “відпливи” цього процесу, його природну циклічність, про можливість послаблення і навіть демонтажу окремих механізмів state welfare, про стиснення або розширення частки середніх верств населення, про інші альтернативні перетворення. Утім, ми маємо усвідомити головне: здійснювані впродовж тривалого історичного періоду (починаючи від реформ О. Бісмарка) соціально-ліберальні перетворення змінили не лише зовнішність,

а й самі підмурки західного суспільства, його засадничі цінності, функціональні механізми.

Без врахування цієї, як на мене, незаперечної істини неможливо зрозуміти й фундаментальні засади неолібералізму. Надзвичайно показовим убачається те, що початок неоліберальних інституційних перетворень пов'язується з іменами трьох чи не найпомітніших постатей західного світу останньої чверті минулого століття. Це Р. Рейган, М. Тетчер і Г. Коль. Усі вони прийшли до влади майже в один і той самий час — відповідно у 1981, 1979 і 1982 роках. Уже сам по собі факт, що лідерами трьох провідних країн світу практично одночасно стали політики консервативного крила, засвідчує об'єктивну зумовленість суспільно-історичних змін цього періоду.

Однак тут нас цікавить поки що інше. І Р. Рейган, і М. Тетчер, і Г. Коль не належали до когорти ліберальних політиків. За своїм світоглядом вони були стовідсотковими консерваторами. Їхній прихід до влади оцінювався як ренесанс консерватизму, як “нова консервативна хвиля”, яка мала повернути капіталізм назад — від кейнсіансько-соціалізованої фази розвитку до його первинних класичних визначень — до смітівського капіталізму. Неоліберали критикують Ф. Рузвельта за те, що він “почав рятувати капіталізм від нього ж самого, не давши йому можливості розгорнутися”*. Неоліберальне гасло “Назад до автентичного капіталізму” відбивало суть цієї позиції.

Однак суспільна практика внесла у цю схему принципові уточнення. Через об'єктивні обставини, зокрема й ті, про які йшлося вище, економічна політика (мова йде насамперед про неї) Р. Рейгана, М. Тетчер та Г. Коля стала не просто консервативною, а **ліберально-консервативною, неоліберальною**, в якій не лише збереглися, а й у багатьох аспектах поглибилися напрацьовані попереднім етапом розвитку соціальні механізми. Більше того, професор Оксфордського університету Д. Гарві у своїй книзі “Коротка історія неолібералізму” (2005) називає М. Тетчер “піонером неолібералізму”.

* Див.: Барбер Б.

Сказка о двух капитализмах // США: консервативная волна. С. 142.

Ця констатація видається дуже важливою. Вона підтверджує виголошену вище тезу про те, що неолібералізм є не механічним, а позитивним запереченням соціального лібералізму. Без глибокого усвідомлення саме цієї реальності зрозуміти логіку неоліберальної політики неможливо.

Що ж зумовило завершення історичної каденції кейнсіансько-рузвельтівського соціального лібералізму?

Розглядаючи це питання, ми вестимемо мову, як і завжди, про найбільш узагальнювальні чинники даного процесу. Насамперед це невідповідність кейнсіанських методів регулювання економіки зростаючій інтенсифікації глобалізаційних перетворень. Показовим є те, що поняття “глобалізація”, яке пов’язується передусім із новим етапом міжнародних економічних відносин, почало вживатися у науковій та політичній лексиці саме у 1970-х роках — тобто тоді, коли криза соціального лібералізму зазнала свого апогею. Такий хронологічний збіг не є випадковим. Вважається, що саме у цей період інтенсифікувався процес утвердження глобальної економіки як системної цілісності, в якій кожна окрема національна економіка втрачала свою самодостатність. Її функціональна спроможність могла виявляти себе лише як інтегральна частка світової економіки.

Звісно, це суперечило кейнсіанським принципам економічного регулювання, котрі у своїй основі мали внутрішнє спрямування, торкаючись головним чином національних аспектів економічного розвитку. І це природно. Кейнсіанські рецепти державного регулювання опрацьовувалися тоді, коли функція першості належала не глобальній, а національній економіці. Політика *state welfare* мала аналогічну природу. Вона за своєю суттю не могла стати глобальною. Соціальні регулятори цієї політики могли діяти лише на рівні окремих держав.

Принципово значущим є й інше. 1960—1970-ті роки — це початок не лише нового етапу глобалізації, а й постіндустріальної трансформації, початок відходу з історичної арени індустріального суспільства й економіки. Ці процеси взаємопов’язані один з одним. Кейнсіанські рецепти виявилися неадекватними і зазначеним перетворенням. За всієї їхньої значущості вони були розраховані на регулювання механізмів саме індустріального розвитку, економіки

“великих димарів”, індустріальних комплексів. Маємо бути свідомими і цієї обмеженості кейнсіанства.

Вище ми говорили про соціалізацію інвестиційного процесу на основі кейнсіанських настанов. Однак, як засвідчує практика, одержавлення інвестицій давало позитивний ефект щодо розвитку головним чином інфраструктурних та базових галузей, на яких тримається економіка індустріалізму. Прикладом може бути повоєнна Велика Британія, де були націоналізовані (викуплені державою) підприємства вугільної, газової та металургійної промисловості, електроенергетики й залізничного транспорту.

В Італії у цей період на частку державних підприємств припадало 85 % виплавлення чавуну і 55 % — сталі. У власності держави перебував майже весь повітряний транспорт, телефонний зв'язок. Подібною була ситуація у Франції, а також багатьох інших державах Заходу. І це себе виправдовувало економічно: за рахунок державних інвестицій підприємства відповідних галузей економіки змогли відносно швидко не лише підвестися на ноги, а й суттєво зміцнити свої потужності.

В окремих випадках дала позитивні результати і націоналізація підприємств машинобудування. Ідеться насамперед про націоналізацію підприємств автомобільної фірми “Рено” та авіамоторобудування у Франції, в Італії — підприємств суднобудування, в Іспанії — верстатобудування. Однак це радше було винятком із загального правила, оскільки за межами базових та інфраструктурних галузей соціалізація інвестиційного процесу — навіть у повоєнних умовах — переважно себе не виправдовувала.

Те саме можна сказати і про пізніший етап індустріального розвитку, про інвестиційні механізми високотехнологічних виробництв, інформаційних та інших інноваційних потужностей. Розвиток саме цих сегментів господарювання, які перебирали на себе функцію якісного оновлення економічного процесу, потребував інших економічних стимулів.

Представлений екскурс в економічну історію підтверджує наші оцінки історичних меж кейнсіанського лібералізму. Ми ще раз акцентуємо на тому, що кейнсіанство за своїми принципами і у своїй основі кореспондується із завданнями індустріального розвитку.

Його переваги, регульовальні можливості, стимулювальний потенціал обмежуються реаліями індустріальної епохи.

Мова, таким чином, іде про те, що застосування кейнсіанських механізмів економічного регулювання стало одним із важливих чинників утвердження передумов постіндустріальної трансформації, створення економічного і технологічного підґрунтя відповідних перетворень. І на цьому історична місія кейнсіанства у стимулюванні економіки завершується. **Кінець епохи індустріалізму — це водночас і кінець епохи кейнсіанства. Постіндустріалізм потребує принципово інших регульовальних механізмів. Завершення каденції кейнсіанського лібералізму пов'язане і з цим об'єктивно зумовленим чинником.**

Читач має бути свідомий і того, що криза соціалізованої парадигми лібералізму мала ще один принципово значущий контекст. Вона пов'язана з надмірностями держави, непідсильно великими (з точки зору можливостей економіки) масштабами державного споживання, які сформувалися на підґрунті політики state welfare. Спрацював, як зазвичай відбувається у суспільноісторичному процесі, принцип маятника: маленька (за масштабами своїх бюджетно-фінансових потреб) держава класичного лібералізму перетворилася у надвелику державу.

Як результат — одним із виявів системної кризи 1970-х років стала криза ліберальної, а точніше — “великої” держави. За розрахунками, відсоток державних витрат від ВВП зріс від 1880 р. (початок політики state welfare) до 1970 р. у США в 3,9 раза. У 1980 р. рівень державного споживання (до ВВП) у цій країні становив 8 %, у 1929 р. — 10 %, у 1980 р. — 31,4 %. Аналогічна динаміка спостерігалась і в усіх інших, без винятку, країнах Заходу. Скажімо, у Великій Британії масштаби державного споживання за відповідний період зросли в 4,3 раза, у Німеччині — у 4,8, у Франції — в 4,6 раза.

Зростання за рахунок бюджетних видатків державного споживання обмежує економічний потенціал домашніх господарств та приватного капіталу, можливості накопичення, динаміки зростання. За словами М. Тетчер, будь-яке зростання державних видатків “*завжди, незалежно від значимості мети, несе на собі ризик послаблення*

країни як у матеріальному, так і моральному плані (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Однак справа не лише у цьому. Розширення параметрів держави завжди мультиплікує бюрократизацію. Спрацьовує принцип розширеного самовідтворення бюрократії, зростання її масштабів (у співвідношенні до динаміки держави) не в арифметичній, а в геометричній прогресії. За визначенням одного з найавторитетніших у світі соціологів — М. Вебера, бюрократія, по-перше, презентує “легітимний” тип панування; по-друге, вона є основою корупції; по-третє, це один із найжорстокіших інструментів придушення соціальної та економічної ініціативи.

Показово, що найбільшою мірою від надмірного зростання держави та її бюрократизації потерпає середній клас — основна опора лібералізму. Перекоаний, що українському підприємницькому загалові добре зрозуміла ця істина. Ось лише один із доказів. Нині у США повне зібрання постанов регулювальних органів складає 202 томи. У цьому зібранні лише податкове законодавство займає 10 томів. Підраховано, що підприємства і громадяни щороку витрачають 5,5 млрд людино-годин на опрацювання документації, пов’язаної зі сплатою податків^{**}.

Відомий американський вчений Ф. Закарія у своїй книзі “Майбутнє свободи: неліберальна демократія у США і поза їхніми межами” (2004) подає такі дані: якщо у 1914 р. податковий кодекс США вміщувався на 14 сторінках, а для відомостей про особисті доходи, що підлягали оподаткуванню, вистачало одного аркуша паперу, то нині лише основний текст кодексу перевищує 2 тис. сторінок плюс 6 тис. сторінок — інструкції та десятки тисяч сторінок із роз’ясненнями правил оподаткування. Назагал державна служба внутрішніх доходів публікує 480 форм податкової звітності та 280 зразків із поясненнями до них. Привертає увагу і така статистика: обслуговування системи оподаткування поглинає у США 15 %

^{*} Тэтчер М.

Искусство управлять государством. С. 455.

^{**} Боуз Л.

Либертарианство. С. 195—196.

сукупних надходжень від прибуткового податку з громадян. Це 375 доларів на одну особу щорічно*.

Зрозуміло, що йдеться про прямі втрати суспільства, всієї економіки загалом. Однак найбільш відчутними вони виявляються для середнього класу, що робить його суспільно-економічні позиції у двобої з державною бюрократією вельми вразливими. Те, що в кінці 1970-х — на початку 1980-х років представники середнього класу, які формують основу електорального потенціалу країн Заходу, проголосували за політиків ліберально-консервативного спрямування, пояснюється насамперед цією ситуацією. Ось красномовні дані соціологічних опитувань: у 1979—1980 рр. від 70 до 80 % американців уважали, що США у своїй внутрішній політиці збочили з правильного шляху**.

Представлені узагальнення вбачаються важливими у двох аспектах. Вони дозволяють зрозуміти, з одного боку, об'єктивність передумов кризи соціалізованого лібералізму, з іншого — фундаментальність проблем, які постали перед його альтернативою — неолібералізмом. Хочу наголосити на тому, що ці проблеми виявилися на порядок складнішими порівняно з тими, що доводилося вирішувати кейнсіансько-рузвельтівському лібералізмові.

Принагідно зазначу й те, що адекватних розв'язань зазначених проблем суспільноісторичних перетворень неолібералізм так і не знайшов. Світова економічна криза 2008 — 2009 рр. підтверджує цей висновок. Однак іще раз наголосимо, що вказана неадекватність жодною мірою не може слугувати приводом для заперечення історичної значимості не лише кейнсіансько-рузвельтівської, а й неоліберальної політики.

Розглядаючи цю далеко не однозначну проблему, читач має бути свідомий того, що політика будь-якого спрямування ніколи не була і не може бути стовідсотково адекватною. Вона завжди має плюси і мінуси. У зв'язку із цим хочу привернути увагу до слів Ф. Рузвельта, який, коментуючи у своєму радіозверненні до народу 7 трав-

---

* Закария Ф.

Будущее свободы — нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва, 2004. С. 275 — 276.

** США: консервативная волна. С. 271.

ня 1933 р. заходи “Нового курсу”*, сказав таке: “Я припускаю, що проводячи цю політику в життя, ми, можливо, будемо робити якісь помилки. Я ніяк не розраховую, що буду “забивати гола” щоразу, коли “битиму по м’ячу”. Я лише прагну того, щоб відсоток “забитих м’ячів” був якомога вищий — не лише в мене, а й в усієї “команди”. Теодор Рузвельт (26-й президент США, 1901—1909 рр. — А. Г.) якось мені сказав: “Якщо я зможу мати рацію у 75 відсотках випадків, я вважатиму, що здійснилися мої найсміливіші надії”**.

Мені важко оцінити, який відсоток визначених неолібералізмом напрямів економічної політики може оцінюватись як “забиті м’ячі”. Однак те, що ця політика у своїй системній цілісності та з урахуванням нових реалій суспільноісторичного розвитку була конструктивною, не може викликати сумнівів. Це, як на мене, принципово значуща істина.

Насамперед хочу наголосити на тому, що неолібералізм (а він концентрується переважно на проблемах альтернативності економічної політики) отримав досить вагоме наукове обґрунтування. Це не був експромт Р. Рейгана чи М. Тетчер. Біля його теоретичних витоків стояли два видатні вчені зі світовим ім’ям — Ф. Гаєк і М. Фрідман. Ще у 1947 р. Ф. Гаєк заснував наукове товариство “Мон-Пелерін” (Mon Pelerin Society) — за назвою курорту у Швейцарії, де впродовж багатьох років проходили зустрічі вчених неоліберального спрямування. У числі найбільш активних учасників товариства були Л. Мізес, М. Фрідман, відомий філософ К. Поппер та інші. Основним “брендом” наукового пошуку вчених стало гасло: “Прийшов час, щоб зупинитися і замислитися”. Йшлося про ставлення до кейнсіанства. “Вигнання кейнсіанського демона” було

* Йдеться про виступи президента на американському радіо, які дістали назву «Бесіди біля каміну». Всього від 1933 до 1945 р. Ф. Рузвельт виступав в ефірі з найгостріших питань державної політики 31 раз. Уже сам цей факт є виявом високої поваги лідера до свого народу. Це водночас і невід’ємний атрибут ліберальної держави, форма її публічної підзвітності.

** Рузвельт Ф.

Беседи у камина. Москва, 2003. С. 39.

проголошено Ф. Гаском неодмінною умовою забезпечення динамічного розвитку західного суспільства.

Популярність у політичних колах Заходу ідей, опрацьованих Mon Pelerin Society, особливо зросла, коли у 1974 р. наукові праці Ф. Гаєка, а у 1976 р. — М. Фрідмана були оцінені Нобелівськими преміями з економіки*. Ось лише один приклад. Коментуючи книгу подружжя Фрідманів “Свобода вибору”, яка побачила світ у 1979 р., Р. Рейган заявив: “Чудова книга. Фрідмани дають красномовний діагноз тих проблем, які стоять перед Америкою, і переконливо пропонують шляхи їх вирішення. Цю книгу має прочитати кожен, кого хвилює майбутнє Америки, — від президента до простого громадянина”**. У цих словах відбивається, окрім іншого, світоглядна позиція тоді ще майбутнього президента, його прихильність принципам альтернативного лібералізму.

Говорячи про теоретичний фундамент неолібералізму, слід обов’язково враховувати і вплив на нього надзвичайно популярних на той час досліджень учених Римського клубу, насамперед його першої доповіді із символічною назвою “Межі зростання”. Ця доповідь, зазначав німецький філософ ліберального гатунку Р. Дарендорф, “краще за інші схоплювала настрої 1970-х років і яскравіше відбивала їх”***. Те саме можна сказати й про праці відомих американських соціологів: Д. Белла — “Прийдешнє постіндустріальне суспільство” (1973) — і О. Тоффлера — “Третя хвиля”, котрі, як і здобутки Римського клубу, хоч і не мали прямого стосунку до ідеології неолібералізму, однак досить суттєво впливали на формування його базових постулатів.

Неоліберали, як і представники соціального лібералізму, завжди акцентують на своїй прихильності гуманістичним началам класич-

* Див.: Харви Д.

Краткая история неолиберализма. Москва, 2007. С. 32—35.

** Чит. за: Кеpeci Б.

Неоконсерватизм и “новые правые”. Москва, 1986. С. 41—42.

*** Дарендорф Р.

Современный социальный конфликт: Очерки политики свободы. Москва, 2002. С. 165.

ного лібералізму — свободі й рівності людини, однак у їх реалізації наполягають на використанні суто економічного інструментарію. Їхнє гасло: **“Все підпорядковується економіці і впливає з неї. Соціальні проблеми — вторинні”**.

По-іншому трактується і логіка історичного прогресу. Позиція соціальних лібералів зводилась, як ми вже знаємо, до необхідності реформаторського курсу, метою якого було максимальне наповнення соціальним змістом суспільноісторичних перетворень, державне стимулювання цього процесу.

Акценти неолібералів протилежні. Вони полягають в **абсолютизації принципів саморозвитку**. Це не заперечує необхідності суспільних реформ, однак їхня спрямованість має бути іншою: не державний тиск згори, а стимулювання знизу: створення сприятливих умов саморозвитку економічного процесу на основі внутрішніх детермінантів. “Економічні програми і політику, — зазначала з приводу цього М. Тетчер, — потрібно формувати таким чином, щоб вони не деформували ринок і не знецінювали стимули”*. У цьому сенсі неолібералізм усіляко пропагує свою ідеологічну нейтральність. Книга Д. Белла “Кінець ідеології” (1960) відбивала, окрім іншого, й зазначену позицію неолібералів.

Вважається, що концентрованим утіленням економічних ідей неолібералізму виступають принципи економічної політики Р. Рейгана, що отримала назву **“рейганоміка”**. У світовій літературі “рейганоміка” оцінюється як “системна матриця” економічного неолібералізму. Теоретичним фундаментом цієї матриці слугує монетарна теорія М. Фрідмана — визнаного лідера американської (чиказької) школи монетаризму. Сам Р. Рейган визначав свою економічну програму як “новий початок для Америки”, “Другий новий курс”, “відродження підприємницької ініціативи і творчого духу нації”, “відродження традиціоналізму”.

Узагальнювальна роль принципів “рейганоміки” підсилюється тим, що у 1980-х роках більшість країн Заходу розбудовували свою економічну політику на подібних засадах, хоча, зрозуміло, абсолютної тотожності не існувало. Так, теорією і практикою неолібералізм-

* Тетчер М.

Искусство управления государством. С. 463.

му виокремлюється британська модель економічної політики, яка отримала назву “тетчеризм” і в окремих аспектах була жорсткішою, ніж “рейганоміка”. Тетчеризм, зазначає Р. Дарендорф, — це “специфічно британський феномен”. Утім, сама М. Тетчер неодноразово наголошувала на своїй послідовній прихильності принципам американської економічної політики часів президентства Р. Рейгана*. Зазначу й те, що, на відміну від британської проекції принципів “рейганоміки”, німецька і французька моделі тих років демонстрували більш м’який варіант неолібералізму.

Функціональна конструкція “рейганоміки” як системної матриці економічної політики неолібералізму доволі проста, прозора й зрозуміла. Вона позбавлена будь-якого неоднозначного підтексту, у ній відсутні неприродні компроміси, немає жодних недомовок. Читаючи в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка курс лекцій з економічної методології, я звернув увагу на те, що більшість студентів, зіставляючи основи економічної політики кейнсіанського лібералізму і неолібералізму, віддавали перевагу останньому. Неолібералізм сприймався ними не лише як більш логічна і дієздатна, а головне — як надзвичайно перспективна для відродження української економіки теоретична конструкція.

Що є основним в економічній політиці неолібералізму, за якими напрямами реалізується її визначальна мета — стимулювання економіки на основі підвищення її конкурентоспроможності, технологічного прогресу й інновацій, невпинного зростання продуктивності праці? Розглядаючи це питання, виділимо, як на мене, найбільш принципові лінії відповідної політики.

По-перше. Економічна політика неолібералізму концентрувала зусилля на демонтажі надмірних державних регуляторів і створенні

---

* М. Тетчер і нині вважається найбільш успішним прем’єр-міністром повоєнної Великої Британії. Вона очолила уряд у 1979 р. і керувала ним протягом одинадцяти з половиною років. Це був найтриваліший термін безперервного перебування політика на посаді глави уряду за останні 150 років (після 1827 р.). Разом із Р. Рейганом вона очолила ліберально-консервативну революцію, яка суттєвим чином змінила соціально-економічний і політичний ландшафт не лише країн Заходу, а й усього світу.

більшого простору для дії ринкових сил. Вільний ринок, який спрямовує ініціативу людей, що прагнуть опанувати насамперед власні цілі, писав М. Фрідман, є значно чутливішим і ефективнішим джерелом свободи і зростання, ніж “мертва рука” бюрократа. Звідси базовий принцип економічної політики, який проголосив, ставши президентом, Р. Рейган: **обмежити масштаби регламентації ринку таким чином, щоб залишити приватній ініціативі всі функції, які індивіди можуть реалізувати самостійно.** Наша основна мета у цьому, неодноразово підкреслював він, — “винагорода виробника і стимулювання інвестора”.

Фіскальними інструментами вирішення цього завдання стали, з одного боку, здійснення політики прискореної амортизації основного капіталу, з іншого — **відчутне зниження податкового навантаження.** Зрозуміло, що йдеться про надзвичайно складні й відповідальні процедури, які органічно кореспондуються з наповненням державної скарбниці, а відтак і з усією системою державних видатків.

Теорія монетаризму розв’язує цю колізію. Економістам добре відома знаменита **крива Лаффера**, яка вказує на те, що відсоток оподаткування, що перевищує певний критичний рівень, веде до зниження податкових надходжень, оскільки втрачаються стимули подальшого накопичення капіталу та прискорення виробництва. Звідси висновок: зменшення податкового тиску — це стимулювання економічної динаміки, тобто прямий шлях до зміцнення державних фінансів.

Мало хто знає, що А. Лаффер, нині видатний економіст, учень М. Фрідмана, ще замолоду був одним із чи не найвпливовіших економічних радників президента Р. Рейгана. За його участю було доведено, що чинна на той час у США система оподаткування суттєво перевищує критичний рівень. Урешті-решт податкове навантаження на економіку було знижено майже на 30 %.

Ось конкретні цифри: якщо від 1929 до 1980 р. ставка федерального податку зросла з 14 до 48 %, то від 1981 до 1988 р. вона була знижена (звісно, поступово) до 34 %. Максимальна ставка податку на доходи фізичних осіб у цей же період була знижена з 70 % у 1980 р. до 50 % у 1981 р. і 28 % у 1988 р.

Президент Ф. Рузвельт підвищив максимальну ставку на спадкування нерухомості (estate tax) з 30 до 79 %. У 1950-ті роки вона

зросла до 91 %. Заходами “рейганоміки” і цей показник зменшився майже вдвічі. США не були єдині у такій політиці. Цим шляхом пішла значна частина країн ліберальної економіки, що стало вагомим чинником, як це добре відомо, суттєвого пришвидшення інноваційного процесу, науково-технологічного оновлення.

Нас, природно, цікавить результативність зниження податкового навантаження на економіку та рівня державного споживання. Тобто наскільки підтверджується практикою закономірність, що визначається кривою Лаффера?

Цікавим буде зіставлення динаміки продуктивності праці у США, де неоліберальні перетворення здійснювалися найбільш послідовно, і у країнах ЄС, у яких така політика була більш стриманою, де і нині рівень державного споживання більш як на чверть вищий від американського. М. Тетчер постійно критикує ЄС за недостатність ліберальних реформ, що позначається на економічних параметрах. Так, протягом останнього десятиліття темпи економічного зростання й технологічного прогресу в країнах ЄС були найнижчими порівняно з іншими регіонами.

За даними статистики, від 1992 до 2003 р. продуктивність праці у США зросла на 180,4 %, а у Франції — на 158,0, в Німеччині — на 135,1 %*. У 2005 р. продуктивність праці в країнах ЄС-15** складала всього 83 % від американського рівня, тоді як у 1995 р. цей показник перевищував 90 %***.

У Франції, яка свого часу публічно відмовилася від поглиблення ліберальних перетворень, рівень податкового навантаження у 2007 р. сягнув 44,2 % ВВП. Це один із найвищих показників у світі (для порівняння: у США — 26,8 %). Якщо в 1980 р. Франція займала 11-те місце у світі за обсягами ВВП на одного мешканця, то у 2007 — 18-те місце. Коментувати ці цифри, напевно, немає потреби.

---

* Statistical Abstract of the United States: 2006. Washington, 2007. P. 890.

** Кількість країн, що входили до ЄС до його розширення у 2004 р.

*** Гринспен А.
Епоха потрясень. С. 280.

По-друге. Альтернативність системної матриці економічної політики неолібералізму виявляється і в акцентах щодо забезпечення кожною країною надійної стабільності національної грошової одиниці як основи створення сприятливого інвестиційного клімату і ділової активності, а також захисту грошових доходів населення від інфляційної корозії. Якщо для кейнсіанського лібералізму найгострішою соціально-економічною проблемою було подолання безробіття, то проблемою номер один для неолібералізму стала боротьба з інфляцією. У добре знаній тим, хто вивчав економічну теорію, дилемі — або безробіття, або зростання цін — беззаперечна перевага віддавалася боротьбі з інфляцією, маховик якої набирив дедалі більше обертів.

За 30 років (1950 — 1981) рівень цін у США зріс майже в дев'ять разів. При цьому якщо для першого подвоєння цін потрібно було 18 років (1950 — 1968), для другого — сім (1968 — 1975), то для третього — всього п'ять років (1976 — 1981)*. Ця статистика підтверджує наші попередні докази щодо кризи кейнсіанської моделі економічної політики, яка у цьому конче значущому сегменті економічних відносин виявила свою неадекватність.

Ось позиція Р. Рейгана з цього питання. Найбільшою небезпекою для нашої економіки, для вільного підприємництва, процвітання особистої свободи і американського способу життя, заявляв він в одному зі своїх щорічних послань Конгресові, була і залишається інфляція. Вже майже десятиліття безпрецедентне зростання вартості життя підриває нашу систему, стримує традиційне підвищення рівня життя і зменшує здатність конкурувати у світі. Виходячи з цього ми зобов'язані зробити для себе такий надскладний висновок: десятки мільйонів розорених інфляцією — це значно більше, ніж мільйони тих, хто опинився в лещатах безробіття. Якщо ми хочемо зменшити людські біди, то війна з інфляцією має стати важливішою за війну з безробіттям.

Осмислюючи сказане, читач має розуміти те, що проблема стабілізації національної грошової одиниці та цінової динаміки є най-

* Див.: Гальчинський А.
Теорія грошей. Київ, 1998. С. 44.

більш складною в економічній політиці. Її не можна вирішити методами адміністрування. Потрібна глибоко продумана системна і водночас далеко не популярна жорстка монетарна політика. Мені випала честь упродовж майже п'яти років (2000—2005) виконувати обов'язки голови Ради НБУ, і я не лише теоретично знаю специфіку відповідної політики. Її реалізація — це завжди публічний іспит влади на дієздатність. І, як підтверджує досвід, у тому числі неолиберальної політики країн Заходу, далеко не всі здатні успішно його скласти. Однак нас у даному разі цікавить сам принцип неолибералізму, згідно з яким, повторимо, боротьба з інфляцією є проблемою номер один економічної політики. Я особисто аплодує цьому.

По-третє. З принципами активного стимулювання економічного процесу органічно кореспондується і логіка соціальної політики неолибералізму. В її основі — передусім забезпечення ефективної конкурентоспроможної динамічної економіки, накопичення національного багатства, створення вагомого економічного “пирога”, а вже потім — визначення, залежно від його обсягів, соціально-розподільчих механізмів. Якщо є наявним економічне зростання, говорять неолиберали, якщо не доводиться силоміць (методами адміністративного впливу) перерозподіляти між усіма, хто претендує на частку цього “пирога”, то можна задовольнити потреби всіх.

У зв'язку із цим розмежовуються поняття “рівність стартових можливостей” і “рівність кінцевих результатів”. Неолибералізм підтримує позицію соціальних лібералів стосовно політики, що забезпечує рівність стартових можливостей, і водночас заперечує навіть саму постановку питання щодо рівності результатів, яка вважається не лише у принципі недосяжною, а й деструктивною. “Соціальна справедливість, — пише з приводу цього М. Тетчер, — може завести вільне суспільство у занадто “каламутні води”, якщо під цим визначенням розуміють не лише рівні можливості, а й рівні результати (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Показовим є те, що населення ліберальних країн зазвичай із розумінням ставиться до такої логіки соціальної політики. Хочу запропонувати такий приклад. Добре відомо, що за часів Р. Рейгана

^{*} Тетчер М.

Искусство управления государством. С. 464.

майже на мільйон осіб, тобто у 21,8 раза, зросло число мільйонерів*. Тодішні соціологічні опитування засвідчили, що більшість громадян США (понад 70 %) позитивно оцінили цей процес, вважаючи, що він відображає створення сприятливих умов для розвитку насамперед середнього класу (сьогоднішній мільйонер — це вчорашній представник саме цієї верстви населення), для реалізації святого для кожного американця принципу “makes himself” (зроби себе сам), який означає, що сходження соціальною драбиною забезпечується наполегливою працею кожного.

Я не думаю, що хтось із нас може поставити сказане під сумнів. Нині існують можливості через Інтернет ознайомитися з реаліями “кар’єри соціального сходження” будь-кого з тих, хто належить до категорії “працелюбів”, і вочевидь переконатися в їхній “настирливості”. На моїй книжковій полиці — книга одного з найбагатших людей у світі — Б. Гейтса — “Бізнес зі швидкістю думки. Як домогтися успіху в інформаційну еру”, в якій автор, спираючись на власний досвід, ділиться “таємницями” такого сходження. “Щоб рухати інноваційний процес і на цій основі утверджувати самого себе, — пише він, — необхідний капіталізм, який винагороджує тих, хто здатний ризикувати”. Тут усе конче зрозуміло. Додам лише те, що найбільш інтенсивний відтинок кар’єри керівника корпорації “Microsoft” припадає якраз на час активної неоліберальної політики Білого Дому. Переконаний в логічності цієї ситуації.

Із сказаного випливає важливий принцип формування соціальних видатків держави, на якому акцентує неолібералізм. Соціальний лібералізм намагався підтримати передусім малозабезпечені верстви населення (в тому числі безробітних) шляхом надання різного роду фінансових пільг та субсидій. А. Грінспен — одна із найпомітніших постатей у фінансовій еліті світу, экс-голова Федеральної резервної системи США — у своїй книзі “Епоха потрясінь” (2008) наводить такі дані: від 1947 до 1975 р. частка американського ВВП, що спрямовувалася на соціальні виплати та пільги, зросла з 3,4 до 8,1 %**.

* Динаміка мільярдів дещо інша: 1900 р. — 22; 1925 р. — 32; 1957 р. — 16; 1958 р. — 13; середина 2000 р. — 160 (див. Вопросы экономики. 2009. № 8. С. 34).

** Грінспен А.
Епоха потрясений. С. 274.

У неолібералів інші прерогативи. Частка соціальних видатків у структурі ВВП США, Великої Британії, інших країн, котрі прийняли неоліберальну матрицю економічної політики, ніяк не зменшується, як декому ввижається, а, навпаки, зростає. Це дуже важливо. Однак змінилася структура цих видатків: **перевага в них почала віддаватися не соціальним виплатам, а соціальним інвестиціям в людину.** Це насамперед інвестиції у медицину та освіту. Політика “рівних можливостей” — це не лише рівні інституційні (правові) умови, а й здоров’я та необхідна освіта кожного.

Ось дані офіційної статистики США. У 1980 р. видатки держави на медицину дорівнювали 3,6 % ВВП, у 1990 р. — 4,7, у 2000 р. — 5,8 і у 2003 р. — 6,6 %*. Бюджетні асигнування на освіту зросли від 145,8 млрд дол. у 1979/80 фінансовому році до 776,6 млрд у 2006/07-му**. Разом із приватними інвестиціями відповідні видатки перевищили у 2007 р. 1,2 трлн дол., або близько 8,5 % ВВП***. За даними ЮНЕСКО, нині середня тривалість навчання осіб становить у США 12,4 року. Це третє місце у світі. Найвищі показники — у Норвегії (12,6) і у Новій Зеландії (12,5 року).

Дешо іншою порівняно із соціальним лібералізмом є і **політика зайнятості.** За кейнсіанськими рецептами проблема зайнятості вирішувалася значною мірою за рахунок державних асигнувань. У часи подолання наслідків Великої депресії уряд Ф. Рузвельта виділив лише на громадські роботи 3,3 млрд дол., що дозволило працевлаштувати майже 5 млн безробітних американців. Принцип же неолібералізму пов’язаний, як про це вже йшлося, з економічним стимулюванням (у тому числі фіскальними інструментами) виробничого процесу. **Сьогоднішні прибутки підприємств, зазначав з приводу цього Р. Рейган, — це завтрашні інвестиції та післязавтрашні робочі місця.**

Теоретиками неолібералізму виявлена принципова закономірність, а саме — зворотна залежність між рівнем державних видатків і рівнем безробіття. Переконливу статистику щодо цього подає

* Statistical Abstract of the United States: 2006. P. 871.

** Economic Report of the President. Washington. P. 431.

*** США—Канада: Экономика. Политика. Культура. 2010. № 8. С. 16.

М. Тетчер: від 1970 р. в економіці США було створено майже 50 млн робочих місць, а в ЄС — усього 5 млн*.

У структурі соціальної політики неолібералізму є ще одна лінія, до якої слід привернути увагу. Йдеться про стимулювання (знову ж таки **фіскально-економічними інструментами**) **соціальних інвестицій приватного капіталу**.

Мова йде про політику партнерства держави і бізнесу (Public Private Partnership) у розв'язанні завдань соціального розвитку, політику “корпоративно-соціальної відповідальності”. Так, у 1987 р. соціальні інвестиції США становили 1375,5 млрд дол. (30,3 % ВВП), у тому числі 834,4 млрд — соціальні інвестиції держави та 541,1 млрд дол. — інвестиції корпорацій і фірм. Кидається у вічі швидка динаміка зростання приватних соціальних інвестицій: 1975 р. — 7,8 % ВВП; 1980 р. — 8,9; 1985 — 10,7; 1987 р. — 12,0 %**. Це видатки, пов'язані з медичним страхуванням працівників корпорацій, із системою підготовки та перепідготовки кадрів, організацією відпочинку, спорту, благодійництвом та ін. Подібна практика є типовою і для суб'єктів господарювання інших країн Заходу***. Конче значущою вона має стати при реалізації і українського ліберального проекту. Ми повернемося до цієї проблеми у наступному блоці нашого аналізу.

По-четверте. У теорії та практиці неолібералізму важливе місце займає корекція зовнішньоекономічної політики. Ця тема потребує спеціального розгляду, наразі ж торкнемося лише двох її аспектів, що органічно вписуються у структурну матрицю економічної політики неолібералізму. Йтиметься, з одного боку, про лібералізацію міжнародних валютних відносин, з іншого — про зростання відкритості національних економік і відчутне підвищення на цій основі рівня міжнародної конкурентності.

Мушу бути відвертим перед шановним читачем й одразу зазначити, що проблеми зовнішньоекономічної політики неолібералізму

* Тэтчер М.

Искусство управления государством. С. 362.

** Statistical Abstract of the United States: 1990. P. 450.

*** Див.: Несбит Дж.

Старт. Москва, 2009. С. 38, 39.

є предметом гострої критики з боку його опонентів. Я також не ідеалізую її механізми, вважаю їх далеко не в усьому послідовно адекватними новим реаліям світового розвитку, такими, що у певних речах потребують фундаментального перегляду. Однак при всьому цьому аж ніяк не можна ігнорувати досить вагому результативність неоліберальної політики. Це засвідчують знову ж таки дані світової статистики, котра, як кажуть, знає все, знає більше, ніж прибічники чи опоненти того чи іншого суспільноісторичного явища. До цих даних ми повернемося нижче, а поки хоча б тезово прокоментуємо деякі аспекти неоліберального підходу.

Спочатку про **валютну лібералізацію**. Цей процес було розпочато ще кейнсіанським лібералізмом. Мова йде про демонтаж у 1930-х роках системи золотого стандарту, який було остаточно завершено у 1944 р. рішеннями міжнародної Бреттон-Вудської конференції. Такий крок уже тоді мав принципове значення для світової економіки. Він надав необхідної еластичності міжнародним відносинам і сприяв поглибленій інтернаціоналізації зовнішньоекономічних процесів.

Водночас слід урахувувати монопольне становище США у повоєнній світовій економіці, що, природно, не могло не відбитися на механізмах Бреттон-Вудської валютної системи, якими закріплювалося неподільне домінування долара, котрий одноосібно перебрав на себе функцію міжнародної резервної валюти. Втім, за великим рахунком, така ситуація відповідала інтересам знекровлених війною країн Заходу. Вважалося, що долар так само надійний, як золото, навіть кращий за нього.

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років співвідношення економічних сил у світовій економіці змінилося. “Накачали м’язи” конкуренти США — країни Західної Європи та Японія: 1950-ті роки — це роки європейського “економічного дива”, за яким настало “японське диво”. Середньорічні темпи збільшення ВВП на душу населення у 1951 — 1973 рр. були: у ФРН — 5,8 %, в Японії — 8,5 %, тоді як у США — 2,4 %. Почали даватися взнаки суперечності здійснюваної у США кейнсіанської економічної політики. Йдеться насамперед про інфляційні процеси, які дедалі більше знецінювали долар не лише у внутрішньому обігу, а й у світовій економіці.

За такої ситуації США втратили свою здатність обмінювати долар на золото й утримувати його монопольну функцію резервної валюти. Зважаючи на це, у серпні 1971 р. президент Р. Ніксон прийняв рішення про припинення конвертованості долара в золото. Анулювання одного з головних механізмів Бреттон-Вудської системи означало її фактичний крах. Водночас це стало офіційним оголошенням неспроможності кейнсіансько-унітарної моделі валютної політики. Завершення каденції соціального лібералізму фактично розпочалося з офіційного дефолту долара. І тут не може бути двозначних оцінок.

Ямайська валютна система, яка почала функціонувати від квітня 1978 р., зробила відчутний крок у напрямку поглибленої лібералізації міжнародних валютних відносин. Її основні принципи — впровадження системи валютного плюралізму (поліцентризму) і плаваючих валютних курсів національних грошових одиниць — повністю відповідали фундаментальним засадам неоліберальної економічної політики*. У цьому сенсі можна сказати, що неолібералізм в економіці фактично бере свій початок навіть не від економічних реформ М. Тетчер і Р. Рейгана, а від рішень Ямайської міжнародної конференції.

З лібералізацією валютних відносин органічно поєднуються і здійснювані у цей період заходи із забезпечення більшої відкритості національних економік, демонтажу протекціоністських бар'єрів, поглиблення міжнародної економічної конкуренції, створення максимально сприятливих інституційних передумов вільного руху капіталів, робочої сили, товарів та послуг.

Ці та інші неоліберальні за своєю суттю зміни відіграли помітну роль у поглибленні **інтернаціоналізації економічних відносин**. Базовим індикатором, що характеризує цей процес, є показник експортної квоти, який відбиває співвідношення світового експорту і валового світового продукту. Ось як виглядала його динаміка: на початку ХХ ст., у 1900 р., частка експорту товарів та послуг у світовому ВВП, за оцінками авторів видання "Світова економіка: глобальні

* Це питання ґрунтовно аналізується автором у книзі: *Гальчинський А. Криза і цикли світового розвитку*. Київ, 2009. С. 117—152.

тенденції за 100 років”, становила 9,7 %. Вона практично не змінилася впродовж першої половини століття — у 1950 р. дорівнювала 10 %, у 1960 р. — 10,5 і в 1970 р. — 12 %.

Період після 1970 р. характеризується відчутним збільшенням експортної квоти: у 1980 р. вона становила вже 14,5 %, у 1990 р. — 19,9, у 2000 р. — 24,7 %*. За даними МВФ, у 2006 р. світовий обсяг ВВП дорівнював 47,8 трлн дол., а обсяг експорту товарів та послуг — 14 % трлн дол., або 30,3 % світового ВВП**. Коли ми вели мову про формування, починаючи від 1970-х років, системної цілісності глобальної економіки, то мали на увазі й зазначені процеси.

Нині світова економіка як системна цілісність являє собою якісно новий, ліберальний за своїм змістом тип міжнародних економічних відносин, на підґрунті яких формується ліберально-економічне середовище, в котрому реалізують свої потенційні цінності та конкурентні переваги національні економічні утворення. Це означає, що, інтегруючись у світову геоекономіку, національні економіки системно підпорядковуються принципам і правилам ліберальних відносин. Регулювальну функцію у цьому процесі забезпечують міжнародні економічні інституції — насамперед МВФ і СОТ. Тож маємо подвійний взаємозалежний процес: лібералізацію глобальної економіки, з одного боку, і глобалізацію безпосередньо самого лібералізму — з іншого.

Хотілося, щоб читач відчув визначальний вплив на ці процеси саме неоліберальних механізмів суспільних перетворень. Якщо історичним доробком соціального лібералізму було утвердження state welfare, то місія неолібералізму полягає в іншому. Його незаперечною заслугою є забезпечення системної лібералізації світової економіки, глобальна цілісність якої стала нині об’єктивною реальністю. Навряд чи існують переконливі аргументи, які б могли заперечити цю загальновизнану істину.

Водночас я ще раз акцентую на недопустимості абсолютизації відповідних узагальнень. Криза 2008 — 2009 рр. вочевидь довела не

* Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. Москва, 2003. С. 602.

** International Monetary Fund. World Economic Outlook. 2006. P. 189, 218.

лише недосконалість функціональних форм неолібералізму, а й його системну незавершеність. На цьому вже зосереджувалася увага вище. У цьому зв'язку цілком природним є інтерес до прогнозів щодо ліберальної перспективи. Тут, як на мене, можливими є декілька варіантів.

Один із них, до якого схиляється значна частина аналітиків, пов'язується з невідворотнім ренесансом (звісно, на новій основі) принципів кейнсіанського лібералізму, утвердженням неокейнсіанської або навіть постнеокейнсіанської моделі економічних відносин. Власне, політика більшості країн Заходу, в тому числі й США та Великої Британії, щодо подолання наслідків кризи *de facto* здійснювалася на основі логіки “Назад до кейнсіанства”.

Я вважаю, що у стратегічному контексті це була далеко не виважена, а можливо, навіть деструктивна політика. Основою боргової піраміди, цього головного детонатора кризи, стала не стільки іпотечна, скільки державна заборгованість. Кризу спричинили надмірності державного споживання, а вони у післякризовий період не зменшилися, а відчутно зросли. Це небезпечно. Звідси випливає висновок: криза 2008—2009 рр. — це криза “великої держави”, криза не неолібералізму, його незрілості, а, навпаки, його системної незавершеності.

Загалом я дотримуюсь точки зору, за якої світова економіка в силу об'єктивних причин буде й далі розвиватися у напрямку поглибленої лібералізації. Будуть удосконалюватися, наповнюватися новим змістом її функціональні форми, однак фундаментальні принципи ліберального розвитку неодмінно діятимуть і в перспективі. У цьому зв'язку я віддаю перевагу не постнеокейнсіанському, а, якщо можна так висловитися, постнеоліберальному або навіть постмодерному лібералізму. У наступній главі я спробую обґрунтувати цю позицію. В ній ітиметься про можливості “третього шляху” лібералізму, його нової альтернативної парадигми. Розумію, що читач може дотримуватися інших поглядів. І це нормально, це привід для дискусій, які зазвичай є необхідними у виснажливому пошуку істини.

Ми стоїмо на порозі грандіозної доби,
на порозі часів збурення, коли дух здійснює стрибок,
долає свою попередню форму та отримує нову.
Уся маса попередніх уявлень, понять та зв'язків,
що тримає до купи наш світ,
розпадається та руйнується, немов сновидіння.
На часі нова фаза духу.

Г. В. Ф. Гегель

Глава 4

ОБРИСИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Проблема ліберальної перспективи — і це є наскрізною ідеєю нашого есе — конче значуща для України з точки зору поглиблення ліберальних перетворень у державі. Реалізуючи їх, маємо обов'язково враховувати сучасні виклики, що визначають еволюційну логіку світового ліберального процесу, не лише брати до уваги специфіку ліберальних відносин, які домінували у середині чи навіть у кінці ХХ ст., а й сформуванати хоча б найзагальніші уявлення щодо того, на які тенденції ми повинні орієнтуватися.

У цій главі я пропоную читачеві розглянути ліберальну перспективу у двох вимірах. З одного боку — оцінити можливості нарощування масштабних параметрів лібералізму, подальшого розширення зони глобальних ліберальних трансформацій, з іншого — спробувати зануритися вглиб, відчути якісні зміни, що вже нині реально заявляють про себе та потребують насамперед наукової легітимізації.

Мова йтиме про можливості третього (крім соціального лібералізму та неолібералізму) шляху ліберальних перетворень. Я не хочу, як зазвичай це відбувається, при оцінці нового вживати визначення з префіксами “нео” чи “пост”, котрі вказували б або на перспектив-

ність ренесансу соціального лібералізму, або ж на якісну перебудову неолібералізму. Третій шлях, який кореспондується із глибокими системними трансформаціями саме сучасної епохи, утримує в собі потенціал більш принципової альтернативності, тобто утвердження новітньої парадигми ліберальних перетворень. І, як шойно зазначалося, хочеться сподіватися не лише на зацікавлене ставлення читача до цих питань, а й на спільний пошук, якщо мені вдасться заохотити його до цього.

Розширення зони лібералізації

За оцінками одного із чи не найбільш знаних соціологів світу, людини, дуже близької до формування стратегічного курсу Білого Дому, — Ф. Фукуями, події 1989 р., пов'язані з поразкою комунізму, являють собою **всесвітню ліберальну революцію**. Її символом стало повалення Берлінського муру. У цій революції, акцентує Ф. Фукуяма, **переможницею стала не стільки ліберальна практика, скільки ліберальна ідея**. У протистоянні комунізму і лібералізму **гору взяли ліберальні визначення логіки суспільноісторичного процесу**. Мова йде про **перемогу ліберально-демократичних основ суспільних перетворень, принципів ліберально-ринкової організації економіки**. Нині, вважає американський учений, не існує ідеології, яка б могла бути реальною альтернативою саме цим ліберальним цінностям. Схожий погляд висловлює британський політолог Р. Баркер: *“Кінець доби державного комунізму уможливило нову епоху лібералізму. Або — епоху лібералізмів (виділено мною. — А. Г.)”**.

Звісно, що в читача можуть виникнути сумніви стосовно категоричності цих узагальнень. Я також прихильник більш виражених оцінок. **Крах тоталітарного соціалізму — це не кінець соціалістичної ідеї**, котра, як ми вже наголошували, бере свій початок із віковичних джерел раннього християнства, відбиває перманентність проце-

* Баркер Р.

Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? // Лібералізм. С. 150.

су гуманізації суспільства і у цьому сенсі є надзвичайно близькою до принципів класичного лібералізму.

Некоректність позиції Ф. Фукуями щодо завершення історичного поступу соціалізму виявляється і в іншому. В ній не враховується імплементація соціалізму у функціональні системи рузвельтівського (соціалізованого) капіталізму, у структури держави state welfare. Все це нікуди не зникає. Тож нині ставиться питання про **можливість нового синтезу принципів соціалізму та капіталізму**, і при аналізі логіки всесвітньої ліберальної революції від цього не можна абстрагуватися.

Водночас сама констатація історичної значимості поразки саме тоталітарного соціалізму і світоглядного тріумфу лібералізму не може викликати сумнівів. Крах радянської імперії та кінець панування комунізму в Центральній та Східній Європі, пише професор Лондонської школи економіки і політичних наук Д. Гелд, стали основними подіями ХХ ст., а можливо, й усієї сучасної історії*.

Разом із тим, якщо ми говоримо про всесвітність ліберальної революції, про вихід лібералізму за межі західного суспільства, то мусимо враховувати, що цей процес фактично бере початок від **денсяопінівських ліберальних реформ**, які, продемонструвавши силу ліберально-ринкових методів господарювання, не лише докорінно змінили китайську економіку, а й відповідним чином вплинули на визначення вектора економічних перетворень в інших країнах тодішньої системи адміністративного соціалізму, в тому числі в СРСР. Зрушення у стратегічному мисленні Кремля за горбачовських часів відбувалися не лише під впливом внутрішніх чинників, а й реформ, які починаючи з 1978 р. інтенсивно проводилися в Китаї.

Китаєм накопичено дуже повчальний досвід двох контраверсійних видів модернізації. Перша модернізація (1959—1961 рр.), здійснювана за комуністичним принципом “Великого стрибка”, призвела до повної руйнації економіки й масштабного голоду, від якого, за різними оцінками, померло від 25 до 40 млн мешканців країни.

Протилежний досвід — ліберальні реформи, що розпочалися у 1978 р. із докорінної (методом “шокової терапії”) перебудови

---

* Гелд Д.

Революція 1989 року і тріумф лібералізму // Там само. С. 1090.

економічних та соціальних відносин на селі й безпосередньо стосувалися майже 90 % населення Китаю. Гасла Ден Сяопіна “Збагачуйтесь”, “Бути багатим — почесно”, які, до речі, були запозичені з теоретичного доробку М. Бухаріна, однозначно свідчили про ліберальну спрямованість цих реформ. Замість збанкрутілої політики “народних комун” з їхнім принципом споживання зі “спільного казана” селянинові надавалося право на самостійне господарювання, яке поєднувалося з особистою відповідальністю. “Наша політика, — зазначав Ден Сяопін, — стала результативною насамперед на селі”; “Реформи на селі принесли надзвичайно швидко, чого ми навіть не очікували, свої здобутки”*.

Про які здобутки йде мова?

Реформи радикально змінили насамперед психологію людини — з’явилася зацікавленість у результатах своєї праці. Лише за п’ять років подвоїлося виробництво зерна. Почали формуватися товарні відносини. Це стимулювало зростання платоспроможного попиту і відповідно — створення економічних передумов дуже стрімкого поширення малих підприємств, покликаних обслуговувати цей попит. За китайськими даними, лише у перші роки реформ виникло 26 млн таких підприємств.

Глибокі ліберально-економічні реформи здійснювались і в усіх інших, без винятку, сегментах китайської економіки. На початку реформ практично всі зайняті працювали у державному секторі, нині ж у ньому менше 30 % робітників, а у промисловості — всього 16 %. Нарощування потенціалу приватного сектора економіки відбувається за рахунок випереджальних темпів зростання приватних інвестицій. Вони вдвічі вищі від темпів приросту інвестицій держави. У 2007 р. державні капіталовкладення в основний капітал зросли на 16,7 %, недержавні — на 34,2 %. Це означає, що висока динамічність китайської економіки забезпечується насамперед креативним потенціалом приватного сектора.

За даними МВФ, у 1980 р. ВВП на одну особу (за паритетом купівельної спроможності) становив у Китаї 1394 дол., а у 2009 р. — 6567 дол. Китай поступається лише США за кількістю мільйонерів

* Дэн Сяопин.

Основные вопросы современного Китая. Москва, 1988. С. 226, 91.

і водночас є країною, де чи не найбільш швидкими темпами долається бідність, формується середній клас. За експертними оцінками, щорічний попит на автомобілі тут зростає на 50—60 %; на 35—40 % за рік збільшуються обсяги ринку житла. За цими даними стоять глибокі зрушення соціальної структури китайського суспільства.

Приєднання Китаю у грудні 2001 р. до Світової організації торгівлі (СОТ) означало, що Пекін не лише поділяє ліберальні принципи та правила гри у зовнішньоекономічній діяльності, а й бере на себе міжнародні зобов'язання їх неухильно дотримуватися.

Чому в Україні постійно виникають проблеми з реалізацією правил СОТ? Річ у тім, що ця реалізація в нас має зовнішньо ліберальний, але внутрішньо глибоко недореформований характер. У китайській економіці ця суперечність відсутня. Свого часу я входив до складу групи українських фахівців, які вивчали досвід Китаю з імплементації правил СОТ, і мав можливість переконатися (як кажуть у такому випадку: на місці) в цьому. Тож висновки Д. Гарві та багатьох інших дослідників про те, що “Китай вельми чітко рухається у бік неолібералізму”, про “неолібералізм із китайським обличчям”^{*} — це не ідеологічне гасло, а незаперечна реальність.

У наступній главі на прикладі України я спробую розкрити перебіг ліберальних реформ на пострадянському просторі, їхню специфічну форму, складність і суперечливість. Однак, попри це, вони є невід'ємною часткою всесвітньої ліберальної революції. Тут не може бути сумнівів. Загалом, нині постсоціалістичний світ — це досить великий масив неолібералізму, який вирізняється своєю строкатістю, рівнями зрілості, має далеко не однозначні відтінки, але все це — лібералізм, точніше — початок лібералізму.

Найбільш просунутими у цьому процесі виглядають країни Центральної та Східної Європи, насамперед Польща, Чехія, Угорщина та Словенія. Уже сьогодні вони пожинають позитивні плоди ліберальних перетворень: їхні обсяги ВВП на одну особу впритул наблизилися до параметрів країн Західної Європи^{**}.

^{*} Харви Д.

Краткая история неолитерализма. С. 199.

^{**} За статистикою МВФ, у 2009 р. ВВП на одну особу (за ПКС) становив у Польщі 18,1 тис. дол., в Угорщині — 18,6 тис., у Чехії — 24,1 тис., у Словенії — 27,7 тис. дол.

Уже знайомий читачеві польський учений Гж. Колодко, який не є прибічником ліберальних перетворень, змушений констатувати таке. У 1989 р. на шлях більш або менш ліберальних ринкових і демократичних змін, зазначає він на сторінках російського журналу “Світова економіка і міжнародні відносини”, вступило понад 30 держав, які лежать від Ельби до Тихого океану і налічують нині понад 1,8 млрд мешканців, або більше чверті усього населення Землі. Зрештою після 20 років трансформацій народився не просто інший образ цієї частини планети, а цілий новий світ*.

Цілком згоден із цим визнанням. Водночас, коли йдеться про всесвітню ліберальну революцію, то, звісно, ми не маємо права пройти осторонь країн Латинської Америки. Маю на увазі глибокі реформи ліберального спрямування насамперед у Чилі — країні, яка нині по праву вважається однією з найбільш успішних і найстабільніших на континенті. Те саме можна сказати про Аргентину та Бразилію. Я мав присмність бути у складі офіційних делегацій України у цих трьох державах і особисто відчувати ритми відповідних перетворень.

Варто зазначити, що і у країнах Латинської Америки лібералізм приходить на зміну збанкрутілим економічним процесам, здійснюваним свого часу за лівопопулістським сценарієм, за принципами ортодоксального марксизму. Латинська Америка ще не повністю подолала ці анахронізми. Однак під впливом ліберальної революції цей процес прискорюється.

Символічним у цьому сенсі є визнання лідера кубинських комуністів Ф. Кастро, який у вересні 2010 р. заявив в одному з інтерв'ю: “Кубинська модель економіки більше не працює навіть для Куби”. При цьому він “незадоволений тим, що уряд надто активно втручається в економіку і цим самим стримує розвиток країни”**. Надзвичайно важливе визнання. Час покаже, якими будуть подальші практичні кроки цього уряду, однак сам факт розчарування самого Ф. Кастро в адміністративній економіці є доволі промовистим.

* Колодко Г.

Великая трансформация. Могло ли быть лучше? Будет ли лучше? // Мировая экономика и международные отношения. 2010. № 4. С. 3.

** Цит. за: Комсомольская правда. 2010. 11 сент.

У нашому огляді я не хотів би торкатися ліберальної перспективи арабського світу. Аналіз цієї проблеми, мабуть, іше не на часі. Я також не знаю, чи коректними можна вважати такі слова Ф. Фукуями: “Через тривалий проміжок часу мусульманський світ більшою мірою стає чутливим до впливу ліберальних ідей, аніж навпаки: за останні півтора століття лібералізм привернув на свій бік численних та потужних adeptів ісламу. Одна з причин сучасного фундаменталістського відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних західних цінностей”^{*}.

Можливо, при осмисленні цієї проблеми потрібно розставляти де-що інші акценти, зокрема вести мову про самотність арабської ліберальної ідеї (якщо для її утвердження справді існує необхідне, насамперед духовне, підґрунтя), адже мусульманський світ за своєю генетикою належить до великої цивілізації. Це світ, який свого часу залишив помітний слід у формуванні європейських цивілізаційних цінностей. Цього не можна забувати, хоча й існують переконливі приклади лібералізації мусульманського світу і за фукуямівським сценарієм.

Як на мене, мова має йти насамперед про Туреччину, про видатні реформи К. Ататюрка, який, маючи непохитну репутацію політика національного гатунку і виступаючи проти експансії західних держав, на ділі послідовно, крок за кроком здійснював вестернізацію країни. Результати добре відомі читачеві. Саме реформи К. Ататюрка радикальним чином змінили Туреччину, наблизивши її до країн із ліберальними економічними пріоритетами.

Нині головною силою, що працює на користь поглиблення відповідних трансформацій, стала перспектива членства Туреччини в ЄС (країна є асоційованим членом Євросоюзу), що змушує її відповідним чином упорядковувати всі сфери внутрішнього життя та зовнішньої політики. У жовтні 2001 р. парламент Туреччини прийняв 34 конституційні поправки, аби забезпечити відповідність принципам ЄС не лише функціональних механізмів суспільного життя, а й конституції країни^{**}.

^{*} Фукуяма Ф.

Всесвітня ліберальна революція // Лібералізм. С. 1067.

^{**} Див.: Закария Ф.

Будущее свободы... С. 293.

Говорячи про розширення світової географії лібералізму, я приділив цій проблемі особливу увагу з тим, щоб, окрім іншого, розсіяти природні сумніви читача з приводу того, чи не заблукала наша держава на трафіку системних реформ, віддавши перевагу, як і інші постсоціалістичні країни, ліберальним трансформаціям. Ні, не заблукала — це доводить і світовий досвід, і наше сьогодення.

Хочу виділити одну узагальнювальну рису лібералізму, що утверджується. Вона принципово значуща і з точки зору розуміння специфіки українського ліберального транзиту. Нині практично всі країни, які формують ліберальні механізми, являють собою **системно неоднорідні суспільні утворення з компромісним поєднанням у них ліберальних і неліберальних сегментів розвитку**. Таке поєднання несе на собі відбиток перехідного суспільства, суспільства, що перебудовується. Мова йде про своєрідність структурно ще не сформованого **“вмонтованого лібералізму”**. Його ще називають **“вкрапленням лібералізму”**. Український лібералізм належить саме до такого класу.

Ми ведемо мову про типову для лібералізму, що народжується, картину, за якої **в систему поки що неліберального (насамперед у політичному контексті) суспільства поетапно вмонтовуються ліберально-економічні функціональні механізми**. Дуже часто цей процес реалізується інструментами авторитарної влади. Прикладів багато: це і реформи К. Ататюрка у Туреччині, і Піночета в Чилі, і Ден Сяопіна у Китаї. На подібній основі здійснювалися ліберальні перетворення у Південній Кореї, Індонезії, Таїланді, Малайзії та інших країнах. Тож маємо своєрідну специфіку **“авторитарного (за методами свого утвердження) лібералізму”**.

Зрозуміло, що йдеться про доволі суперечливу ситуацію. Однак вона цілком природна. Нове завжди і всюди народжується саме в такий спосіб. Воно утверджує свої цінності спочатку у вигляді вкраплень у структури старого, і лише потім починається процес перебудови всієї системи, накопичення нею нових визначень.

Варто нагадати, що становлення ліберальної демократії в розвинутих країнах здійснювалося за таким самим сценарієм. Щоб не бути голослівним, пошлюся на приклади одного з визнаних у світі фахівців — професора Єльського університету Р. Даля, які він наводить у своїй праці **“Про демократію”**. Так, прийнято вважати, що у США — країні, яка є колискою лібералізму, демократія бере

початок від 1776 р. Однак, за даними Р. Даля, впродовж усього XIX ст. право голосу (а це базовий атрибут демократії) в американських штатах обмежувалося певним майновим цензом, унаслідок чого близько 40 % громадян були позбавлені виборчого права. Відомо й інше: аж до 1960-х років темношкіре населення південних штатів Америки також не мало права голосу, а отже й демократичних прав.

У 1918 р., тобто на час завершення Першої світової війни, у кожній незалежній демократичній країні, як пише Р. Даль, добра половина дорослого населення не мала громадянських прав у повному обсязі. Мається на увазі позбавлення права голосу жінок. Наприклад, у Великій Британії, яка вважається класичним еталоном лібералізації, у 1832 р. право голосу мали лише 7 % населення (старші за 20 років), у 1868 р. — 16,4, у 1886 р. — 28,5, у 1914 р. — 30, у 1921 р. — 74 і у 1931 р. — 97 %. На жаль, Велика Британія не була у цьому винятком. У Бельгії, Франції та Швейцарії, тобто країнах, які більшістю політиків вважалися такими, що досягли високого ступеня демократизації, жінкам було надано право голосу лише після Другої світової війни.

Як бачимо, і у західному світі кореляція між демократичним процесом і лібералізацією була далеко не однозначною. Тобто системні перетворення здійснювалися за логікою: спочатку економічний лібералізм — і лише потім повноформатна ліберальна демократія та ліберальне суспільство. Лібералізм, що народжується, “вмонтований”, як ми його назвали, лібералізм відтворює своєрідність саме такої еволюції: динаміку від спочатку економічного, а потім — до політичного лібералізму, від неповного, структурно суперечливого — до системно цілісного, зрілого лібералізму, від неліберальної — до ліберальної демократії, до ліберального суспільства в його системній цілісності.

Звісно, що цей процес утримує в собі альтернативні начала, можливості за певних умов руху в реверсному напрямку: не конструктивної консолідації, а, навпаки, демонтажу вже започаткованих суспільно-ліберальних утворень. Маємо бути свідомими ймовірності і такої перспективи. Однак подібний сценарій радше за все має оцінюватись як виняток із загальноісторичного поступу.

Як засвідчує суспільна практика і насамперед досвід східноазійських країн, автократія, що перебирає на себе функцію економічної лібералізації, у багатьох випадках виявляється, хоч як це парадок-

сально на перший погляд, достатньо ефективним інструментарієм системної лібералізації всього суспільства. Забезпечуючи прискорення економічної динаміки, подолання маргіналізації суспільства, утвердження буржуазії та середнього класу, вона тим самим формує передумови власного самозаперечення, закладаючи фундамент стабільної ліберальної демократії.

Візьмемо, скажімо, Китай. Як зазначає російський учений В. Міхеєв, специфіка авторитарного режиму цієї країни полягає в тому, що компартія, якій належить монополія на владу, ставить за мету, по-перше, ринкову трансформацію економіки; по-друге, глобалізацію китайського суспільства, розширення його зв'язків із зовнішнім світом; по-третє, зміцнення влади закону і, по-четверте, формований розвиток демократії знизу, розвиток місцевого самоврядування та ін.* Зрозуміло, що йдеться про чинники, які органічно кореспондуються із загальною логікою лібералізації суспільства.

Тож маємо досить неординарну (з позицій ортодоксального мислення) ситуацію: провідником ліберальних реформ у “комуністичній” країні виступає не якась опозиційна до чинного політичного режиму сила, а безпосередньо сама Комуністична партія Китаю (!). Коли один із західних журналістів попросив Ден Сяопіна пояснити цей парадокс, лідер китайських комуністів відповів дуже просто: ми завжди говорили людям, що будемо соціалізм та комунізм, і нас не зрозуміли б, якби ми публічно відмовилися від цієї ідеї. Однак справа не лише в цьому. “Лише спираючись на соціалізм, а не на капіталізм, можна здійснити модернізацію Китаю”**. Я закликаю читача вдуматися в цю позицію. Свого часу Ф. Рузвельта звинувачували у тому, що він методами капіталізму “соціалізує Америку”. Чи не відбивається у цих фактах якась (ще достатньою мірою не зрозуміла нам) закономірність?

Утім, я не ставлю питання про пріоритетність “соціалістичних механізмів лібералізації” (хоча досвід Китаю змушує нас урахувати й таку можливість) і не притримуюся необхідності прямої проекції цих визначень на процеси лібералізації на пострадянських теренах, у тому числі в Україні. Тут мене цікавить інше: коли йдеться

* Див.: Експерт. 2005. № 39. С. 98.

** Ден Сяопин.

Основные вопросы современного Китая. С. 221.

про взаємозумовленість лібералізації та демократизації суспільства, маємо обов'язково **розмежовувати поняття неліберальної (неповної) і ліберальної (повноформатної) демократії.**

Таке розмежування, окрім іншого, означає, що утвердження ліберальної демократії не може здійснюватися форсованими темпами. Метод “шокової терапії” пасує до ліберально-економічних реформ. Саме таким чином реформувалися аграрні відносини в Китаї. У такий самий спосіб демонтувалися механізми адміністративної економіки спочатку в Чилі, а потім у Польщі. Однак утверджувати демократію у її повноформатному вимірі “шоковими” інструментами неможливо. Це нонсенс.

Пошлюся у цьому питанні на узагальнення Ф. Закарії. Протягом останніх 50 років, пише американський учений, практично всіх успіхів системних перетворень у країнах, що розвиваються, було досягнуто за ліберально-авторитарних режимів, будь то на Тайвані, у Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі чи навіть у Китаї. Важко припустити, висновує він, що за допомогою демократії у “третьому світі” можна досягти таких стійких результатів.

Вирішення проблем, продовжує Ф. Закарія, полягає не у запереченні демократії для “третього світу”. Демократія має величезні переваги незалежно від того, до яких результатів вона приводить на шляху розвитку та зростання. Їй притаманні реальні економічні переваги. Вона не обов'язково веде до успіхів, однак зазвичай упереджує найгірший розвиток подій. Однак за всього цього сама по собі ставка на демократію не є вирішенням проблем*. Думаю, що слова авторитетного у світі вченого стосовно того, що “сама по собі ставка на демократію не є вирішенням проблем”, надзвичайно точно відбивають суть нашої розмови. Демократія є важливим інструментом економічної лібералізації. Однак цей інструмент не повинен абсолютизуватися.

Є тут і інший, надзвичайно значущий аспект. Демократизація має здійснюватися не методами політичного та економічного тиску, не на основі перманентної війни між “демократією” та “іншими цивілізаціями”, яку нині силоміць нав'язано світові і яка де-факто приховує в собі небезпечні загрози дискредитації демократії, а шляхом утвердження принципу “до демократії без війни” (М. Гардт, А. Нег-

* Закарія Ф.

Будущее свободы... С. 278—279.

рі). Війна не може бути інструментом інкорпорації демократії. Демократія за визначенням є антиподом війни. Для людства ХХІ ст. прийнятною може бути лише та демократія, яка бачить у мирі свою найвищу цінність. Потрібна “демократія війни з війною”*.

В інтерв'ю журналу “Свободная мысль — ХХІ” (2005, № 6) Ф. Фукуяма зазначав: “Я переконаний у наявності загальноісторичної тенденції розвитку людського суспільства в напрямку демократичної форми правління, однак не вважаю можливим прискорення цього процесу — тим більше використання для цього військової сили чи втручання у справи інших держав”. Про трагічні парадокси нашого сьогодення пише й Ф. Закарія. Якщо головною метою початку ХХ ст., наголошує він, було “зробити світ більш безпечним для демократії”, то наприкінці століття головним завданням стало “зробити демократію менш небезпечною для світу”**.

Нарешті, ще одне принципової ваги застереження, що має прямий стосунок до нашого осмислення логіки поглиблення ліберального транзиту в Україні. Суть цього застереження зводиться до такої формули: **розширення географічної зони лібералізації не може здійснюватися за уніфікованими визначеннями**. Будь-які намагання стандартизації цього процесу — це стовідсотковий антилібералізм. Засадничий принцип лібералізму — принцип свободи вибору — стоєть як відповідного права окремої особи, так і вибору будь-якою країною функціональної моделі суспільних, у тому числі ліберальних, трансформацій. Недотримання цього принципу не лише зумовлює дискримінацію лібералізму, а й веде до відчутних структурних деформацій суспільного процесу.

У цьому зв'язку маємо визначити своє ставлення до, сподіваюся, добре знаних читачем принципів Вашингтонського консенсусу, на яких за допомогою фінансових інструментів “стимулювався” ззовні процес ліберально-економічних перетворень у країнах, що нами розглядаються. Функція менеджера у реалізації політики Вашингтонського консенсусу була покладена провідними державами Заходу (насамперед США) на МВФ. Для трансформацій завжди

* Хардт М., Негри А.

Множество: Война и демократия в эпоху империи. Москва, 2006. С. 360, 412.

** Закарія Ф.

Будущее свободы... С. 265.

потрібні кредити. Умовою отримання таких кредитів не лише від міжнародних інституцій, а й від окремих держав та приватного капіталу було (і по суті залишається нині) засвідчення МВФ того, що певна країна найретельнішим чином дотримується визначених стандартів економічної лібералізації. Нині ж не лише науковому загалові, а й багатьом західним політикам стало очевидно, що така догматизація ліберального процесу завдала надзвичайно великої шкоди системним трансформаціям у відповідних країнах. Я дозволю собі зауважити, що, радше за все, світ сьогодні був би більшою мірою збалансованим, якби вкрай необхідна допомога країнам, що розвиваються, надавалася б на інших засадах.

Що являє собою Вашингтонський консенсус? Основу офіційно не формалізованої міжнародними інституціями позиції становить програма санації чилійської економіки, опрацьована ще на початку 1980-х років групою молодих економістів Чиказького університету, яких нерідко називали просто “чиказькими хлопчиками”. Мені невідома безпосередня причетність до цього М. Фрідмана, однак той факт, що відповідний документ з’явився у стінах університету, де працював головний ідеолог економічного неолібералізму, говорить сам за себе: рецепти й механізми цієї програми мали чітку й послідовну ліберально-монетаристську спрямованість. Реалізація даної програми у Чилі, як ми знаємо, виявилася достатньо ефективною. Саме це стало приводом мультиплікації відповідних рекомендацій: керівництво МВФ і Світового банку надало їм значимості універсальних норм і правил, які мали забезпечувати прискорену інтеграцію країн, що стали на шлях поглиблення ринкових перетворень, у функціональні структури неоліберальної за своєю суттю світової економіки. Спочатку рекомендовані механізми почали впроваджуватися у країнах Латинської Америки, а згодом — на теренах постсоціалістичних держав.

Коли ми ведемо мову про суперечливості Вашингтонського консенсусу, то не маємо на увазі невідповідність його окремо взятих положень логіці ліберальних перетворень. Подібним чином питання не ставиться. Мова йде про некоректність іншого — про деструктивізм системної уніфікації цих положень та їх силове безальтернативне впровадження методами тиску “згори”. Чиновництво МВФ ніколи не цікавила специфіка країн — об’єктів кредитування, суспільноісторичні умови їхнього розвитку, духовні та інші особливості. Існували так звані “стандартні матриці”, яких уперто дотриму-

валися. Мені як колишньому голові Ради НБУ ця ситуація добре відома. Ще раз повторюю сказане вище: результативність політики МВФ могла би бути на порядок відчутнішою, якби підтримка ліберальних перетворень (а вона конче необхідна) здійснювалась інакше.

Чинна система уніфікації ліберальних перетворень має й інший вимір. Ідеться про розширення географічних параметрів лібералізму за логікою “наздоганяльної” модернізації, за якої держави, що перебувають на більш ранніх етапах, мають сприймати історичний досвід західного світу як універсальну модель розвитку, копіювати його. Така політика ґрунтується на так званій логіці євроцентризму, яка виходить із того, що лише Європа є унікальним носієм ліберальних цінностей і їй потрібно наслідувати.

Відповідно до цього формуються стандарти для всіх країн рекомендації — ті самі “матриці розвитку”, або ж, як тепер модно говорити, “дорожні карти” щодо механізмів “наздоганяльної”, уніфікованої за своїми принципами, модернізації, котра реалізується, як правило, під патронатом “старших” держав та підконтрольних їм міжнародних інституцій. Більше того, спостерігаються намагання уніфікувати політичні перетворення, в тому числі й процеси демократизації. Але світовий досвід засвідчує нежиттєздатність “імпортованих” зразків лібералізації, нав’язування ліберальної моделі ззовні.

Як підтвердження цього можна розглядати ліберальні перетворення у країнах Східної Азії, де сформувалася по суті автономна порівняно із західними аналогами функціональна модель лібералізму. Принцип євроцентризму, який ігнорує національну специфіку лібералізаційного процесу, в цих країнах не знайшов підтримки. Те саме можна сказати й про специфіку ліберальних перетворень у Китаї. Висока економічна динамічність східноазійських країн у багатьох аспектах визначається саме цією специфікою.

Виклики лібералізму

Ліберальна революція, яка, за оцінками Ф. Фукуями, набуває глобальних масштабів, — це не тільки географічна експансія, це водночас і принципової ваги якісні перетворення

ня, формування нової, адекватної реаліям сучасної епохи парадигми ліберального розвитку. Народження ліберальної альтернативи, про яку йдеться, — це, з одного боку, утвердження нового, з іншого — початок кінця старого. Маємо на увазі завершення каденції неолібералізму. Для аналітики це очевидний факт. Він, як на мене, навіть не є дискусійним.

Відігравши досить значну роль у стимулюванні кількісних та якісних перетворень суспільноісторичного процесу, посівши впродовж останніх десятиліть доволі вагоме місце у цьому процесі, неолібералізм у багатьох своїх визначеннях вичерпав свій конструктивний потенціал. Нині дедалі більшою мірою виявляється неспроможність його функціональних механізмів відповідати на нові виклики світового розвитку. Цього не можна не помічати, з цим не можна не рахуватися.

Докази тут очевидні. Найбільш концентрованим уособленням кризи неолібералізму є світова економічна криза 2008—2009 рр. В останні десятиліття світова економіка розбудовувалася за лекалами неолібералізму й по праву вважається неоліберальною. Тож зв'язок між кризою неоліберальної економіки і кризою неоліберальних принципів та рецептів її організації видається уповні логічним.

Суперечності неолібералізму почали даватися взнаки ще задовго до кризи 2008—2009 рр. Неолібералізм видихнувся раніше. Якщо говорити про передумови світової економічної кризи (а нас має цікавити передусім цей аспект глобально-економічного розвитку), то слід урахувати і цей факт.

Водночас криза неолібералізму — це не кінець лібералізму, як намагаються довести його ідеологічні супротивники. Криза не є ворогом лібералізму, навпаки, вона його помічниця. Криза привертає увагу до тих суперечностей неолібералізму, яких ми раніше не помічали, а можливо, просто не надавали їм значення. У цьому сенсі вона виконує важливу інформаційну місію, виступаючи механізмом не лише поглиблення лібералізму, а й насамперед корекції його маршруту, утвердження траєкторії, що має нові горизонти, відкриває невідомі раніше можливості, розчищає шлях, створює для цього необхідне підґрунтя.

Витоки кризи неолібералізму пов'язані не тільки з його власними внутрішніми суперечностями. Вони мають більш системні визначення, що вкорінюються у площині загальноісторичних трансфор-

мацій, відбиваючи специфіку сучасної, перехідної за своїм змістом, епохи. Мова йде про перехід не просто від індустріального до постіндустріального, а можливо, й до постцивілізаційного суспільства.

У теорії суспільного розвитку подібні переходи кваліфікуються як міжсистемні трансформації. Вони характеризуються не лише значною тривалістю (відомо, що перехід від феодалізму до капіталізму розтягнувся у Європі від XIV до початку XIX ст.), а й глибиною суспільних перетворень. Їхній перебіг доволі специфічний: утвердження “майбутнього” здійснюється не на основі так званої лінійної логіки (самозбагачення чинних функціональних форм), а через механізми хаосу і біфуркацій, коли принцип наступності в еволюційному процесі втрачає свою домінантність, а безпосередньо “нове” постає як реалізована альтернатива і водночас багатоваріантна ймовірність.

Розумію складності сприйняття цих достатньо вигадливих узагальнень. Я і сам хотів би їх уникнути. Однак це навряд чи було б виправданим. Діалектика суспільного розвитку — це завжди еволюційна динаміка від простого до більш складного. Наша сучасність не є винятком із цього правила. Вона несе на собі ознаки не просто перехідної епохи, а епохи, коли, як писав О. Тоффлер, *“докорінним чином змінюється все”*; *“вона заперечує увесь попередній досвід, являє собою не що інше, як глибоку трансформацію, не меншою мірою революційну, ніж промисловий переворот, що стався триста років тому (виділено мною. — А. Г.)”**.

Пошлюся й на думку відомого російського вченого А. Неклесси. Оцінюючи наслідки кризи 2008—2009 рр., він зазначає: *“Сьогодні людство крок за кроком наближається до “центру циклону” — крупномасштабного соціального транзиту, який змінить не лише політичні, економічні, правові основи практики, а й безпосереднє сприйняття людиною базових цінностей і природи буття, регламент міжособистих і групових відносин”****.

* Тоффлер Э.

Третья волна. Москва, 2004. С. 31, 556.

** Неклесса А.

Трансфинитная экономика // Экономические стратегии. 2010. № 3. С. 14.

Цю точку зору поділяє й І. Валлерстайн. “Мені видається, — пише американський вчений, — що соціум першої половини ХХІ століття за своєю складністю, нестабільністю і водночас відкритістю набагато перевершить усе бачене нами у ХХ столітті”. На його думку, така ситуація пояснюється нинішнім станом сучасної світосистеми, яка, досягнувши так званої точки біфуркації, вступила у завершальну стадію свого розпаду і “навіть чи буде існувати через п’ятдесят років”*.

Із цими оцінками фактично погоджуються лідери провідних країн світу. Так, президент Франції Ніколя Саркозі, виступаючи на саміті “Групи двадцяти” (Вашингтон, 15 листопада 2008 р.), заявив: “Ми вступаємо нині у новий світ, і наша політика щодо подолання кризи має виходити із цієї істини”. Те саме зазначив і Д. Медведєв. “Більшість аналогій з минулим в оцінках нинішньої кризи, — підкреслив на лондонському саміті G-20 російський президент, — не спрацьовують. Це не Велика депресія 1930-х, не криза 1970—80-х років. Це системна глобальна криза ХХІ століття”.

Зрозуміло, що, порушуючи проблему ліберальної перспективи, ми не маємо права абстрагуватися від наведених оцінок. Криза нео-лібералізму і формування нової ліберальної альтернативи, “третього шляху”, — все це органічні складові сучасних глобальних трансформацій. Вони акумулюють у собі всю гаму суперечностей цих трансформацій, відбивають логіку становлення нового світу, іншої, як нині кажуть, сучасності. Ключ до нашого осмислення принципів нової ліберальної перспективи лежить у цілком передбачуваному місці — його схованкою є скринька таємниць сучасного загальноцивілізаційного процесу. Нині наука накопичила досить вагомий аналітичний матеріал, який дозволяє (звісно, поки що на гіпотетичному рівні) більш-менш вірогідно оцінювати векторну динаміку цього процесу. Це надає нашому пошуку відповіді на питання стосовно майбутнього лібералізму системної визначеності, адже його якісне оновлення органічно кореспондується з фундаментальними викликами сучасної епохи.

Тож про які саме виклики йдеться?

---

* Валлерстайн І.
Кінець знаомого мира. С. 5.

Звісно, нас цікавлять не стільки прикладні, скільки концептуальні аспекти цієї проблеми, які не розв'язуються в режимі поточних рішень, а несуть на собі світоглядне навантаження, дозволяють опанувати загальну логіку сучасного суспільноісторичного процесу, сформувати уявлення щодо того, куди все ж таки рухається наш світ і яку роль у цьому не лише сьогодні, а й у перспективі може відіграти лібералізм. Саме з огляду на це ми вестимемо мову про процеси, які безпосередньо не торкаються суспільної практики.

Загалом, питання практики, прикладних рішень, суспільнополітичного менеджменту не є теоретичним полем лібералізму. Цим він не переймається. Лібералізм визначає концептуальну логіку практики, концентрує всю увагу на ній, і саме у цьому виявляються його незаперечні переваги. Я вимушений ще раз зосередити шановного читача на цій тезі, оскільки весь наступний матеріал має сприйматися передусім у світоглядному контексті.

Суперечності ринку

Виклики сучасної епохи, які нас цікавлять, стосуються насамперед глобальної економіки.

Криза неолібералізму — це передусім, як ми вже знаємо, криза неоліберального типу сучасного глобально-економічного процесу, криза неоліберальної моделі світового економічного устрою, глобальної економіки загалом. Світова економічна криза 2008—2009 рр. відбиває саме цей бік глобально-економічних трансформацій.

Про які аспекти цієї кризи йде мова?

У світової кризи 2008 — 2009 рр. є багато різних — прикладних і загальнотеоретичних (навіть методологічних) — визначень. З точки зору їхньої взаємозалежності з концептуальними засадами лібералізму, які ми вже розглянули у попередніх главах, найбільш суперечливою є **проблема дієздатності ринку**. Ринок — це системотворна основа ліберальної економіки, тому ясність у цьому питанні є, зрозуміло, архізначущою. Тому я дозволю собі бути до кінця відвертим у своїх узагальненнях, оцінювати відповідні процеси такими, як вони мені бачаться. Кожен з нас має на це право; і кожен має право на те, погоджуватися чи ні з викладеною нижче аргументацією.

Незалежно від нашого ставлення до ринку (особисто я завжди був і є його послідовним прихильником) ми не можемо не враховувати того, що **криза поставила під сумнів його основну визначеність** —

регуляторні можливості, функціональну спроможність підтримувати відтворювальні пропорції та збалансований розвиток світової економіки. Хоч би як ми вихвалювали лібералізм, для якого домінантність ринкових регуляторів (порівняно з державними) є незаперечною аксіомою, однак на зазначені реалії аж ніяк не заплющиш очі.

Питання про дієздатність ринку не стоїть так гостро, коли маємо на увазі обслуговування його механізмами традиційних (сформованих ще в епоху індустріалізму) сегментів світової економіки, пов'язаних із рухом товарів і послуг, робочої сили та капіталів. У цих секторах відповідним чином скориговані ринкові важелі зберігають свою актуальність.

Інша справа, коли йдеться про утвердження наявними інструментами постіндустріальних цінностей, коли ми прагнемо оцінювати глобально-економічні процеси з найактуальніших позицій, тобто щодо ступеня їх гуманізації, вирішення надскладних соціальних завдань світового розвитку — подолання бідності, зростаючої диференціації доходів тощо. У цьому випадку канонічні механізми ринку втрачають свою адекватність.

Світова спільнота дедалі глибше переконується в тому, що глобалізація за її чинними ринково-регулювальними принципами не змогла і, напевне, ніколи не зможе вирішити ключову проблему сучасного світового розвитку — забезпечити зближення держав за рівнем життя населення і зменшити на цій основі міждержавну стратифікацію, що весь час поглиблюється. У фундаментальному дослідженні західних учених під назвою “Виклики глобалізації” (1999), зазначається: “Великий парадокс нинішнього історичного періоду полягає у тому, що ніколи раніше людство не мало стільки багатих можливостей для боротьби з такими віковичними проблемами, як нерівність, голод, хвороби, неосвіченість та невігластво. І водночас ці можливості використовуються для того, щоби збільшити, а не скоротити наявні диспропорції”^{*}.

Це розуміють і політики. “Світові лідери, особливо в індустріально розвинутих демократичних суспільствах, — пише колишній держсекретар США Г. Кіссінджер, — не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають

^{*} Цит. за: Современная Европа. 2004. № 2. С. 102—103.

плоди глобалізації, та всіма іншими продовжує зростати, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі”^{*}.

Все це — об’єктивні, жорсткі й далеко не завжди прогнозовані реалії сучасного світу, які слід максимально враховувати. Проблема глобальної нерівності стала центральною у ХХІ ст. Вона пов’язана із **суперечностями ринкового фундаменталізму**, які дедалі більшою мірою даються взнаки у світовій економіці. Симптоматично, що зазначена проблема всебічно аналізується у книзі відомого американського фінансиста Дж. Сороса “Криза глобального капіталізму” (1998), в якій ключовою є теза: “Ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною”^{**}. Витоки світової економічної кризи 2008—2009 рр. лежать саме у цій площині. Одна із причин — недооцінка ринковим фундаменталізмом соціальних чинників глобально-економічного процесу.

При аналізі специфіки соціального лібералізму ми встановили, що зазначені недосконалості ринку долаються на рівні національних економік через застосування системи активного державного регулювання ринкових відносин, котра згодом трансформувалась у регулятивні сегменти соціально-ринкової економіки. Відповідно до цього спрацьовували й механізми демократії та громадянського суспільства. Сучасної ефективності ринок досяг завдяки саме такій системі протидії, які зменшують гостроту циклічних коливань, захищають суспільство не лише від надмірної диференціації доходів, монополізму, а й від проникнення духу ринкової психології у сфери культури, соціального розвитку і політики.

Однак на інтернаціональному рівні ці протидії (їх називають соціальними стабілізаторами) не лише не діють через об’єктивні причини, а й свідомо заперечуються неолібералізмом. Прагнення утвердити верховенство ринкових цінностей — насамперед над політичними, соціальними та духовними — Дж. Сорос небезпідставно кваліфікує як специфічну форму “ідеологічного імперіалізму”^{***}.

^{*} Киссинджер Г.

Нужна ли Америке внешняя политика? Москва, 2002. С. 254.

^{**} Сорос Дж.

Криза глобального капіталізму: Відкрите суспільство під загрозою. Київ, 1999. С. 18.

^{***} Там само. С. 24.

Хотілося б, щоб читач з усією увагою поставився до цих узагальнень. Ми звикли до понять “релігійний фундаменталізм”, “ісламський фундаменталізм” тощо, але часто забуваємо, що не менш деструктивним за своєю суттю є один із визначальних механізмів нео-ліберальної моделі світової економіки — ринковий фундаменталізм. Надлом сучасного глобалізованого світу, ознаки його системної кризи, що нині мультиплікуються, прямо пов'язані насамперед із дією названого механізму.

Ще раз наголошую, що йдеться не лише про економіку. Особливо гнітючим є поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші — неекономічні — сегменти глобалізації суспільного життя. “Ринкові фундаменталісти, — зазначає Дж. Сорос, — намагаються не звертати уваги на соціальні цінності, аргументуючи це тим, що якими б ті цінності не були, вони знаходять свій вияв у ринковій поведінці”. Як наслідок, “соціальні цінності програють ринковим”*. У цій ситуації (що найнебезпечніше) відбувається відторгнення всієї гами морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі його розвитку. Останні підміняються принципом суто ринкової доцільності.

Коли я акцентував на системних суперечностях між утвердженням основних засад постіндустріального суспільства і суто ринковою основою глобальних економічних трансформацій, то мав на увазі саме вказану ситуацію. Вона стає особливо відчутною у зв'язку із зростанням значимості у відтворювальному процесі соціального капіталу, творчого потенціалу людини, постматеріальних потреб та інтересів, їх індивідуалізації, перетворенням знань та інформації не лише в основний відтворювальний ресурс, а й в основну форму багатства. Потрібно визнати очевидне: у співвідношенні з цими вирішальними (з огляду сучасних глобально-цивілізаційних перетворень) чинниками розвитку ринок дедалі більше демонструє свою функціональну недосконалість.

Світова економіка стає конче вразливою і через зростання неспроможності ринку належним чином реалізувати свою інформаційну функцію. Ринкові відносини базуються на тому, що їхні учасники отримують від ринку необхідну інформацію. Це одна із домінантних

---

* Сорос Дж.
Криза глобального капіталізму. С. 212.

функцій ринку. Поставимо досить прозаїчне запитання: що таке ринок? Відповідь зрозуміла: ринок — це структура, яка визначає (звісно, в автоматичному режимі, тобто стихійно) правила і механізми виробництва, розподілу та руху товарів. Ідеться про з'ясування проблем: що виробляти, як виробляти, скільки виробляти, для кого виробляти? Ці проблеми, як показала практика, адміністративна економіка ефективно розв'язувати не в змозі. Ринок завжди вважався унікальним творінням людської цивілізації насамперед завдяки своїй здатності ефективніше реалізовувати зазначений комплекс економічних відносин. Так було в умовах індустріальної системи.

Іншою є ситуація в постіндустріальній економіці, яка характеризується стрімким **прискоренням динаміки економічних процесів та їхньою символізацією**. Реакція ринку на ці процеси дедалі більше виявляється неадекватною. Їхня швидкість перевищує адаптивні можливості ринку. Це очевидно. Ринок, реакція якого є на порядок вищою від адміністративних регуляторів, просто не встигає за цими процесами. Ринкова інформація перестає відбивати реальні економічні явища, перестає бути правдивою і вводить учасників ринку в оману.

Ситуація посилюється й іншими чинниками, зокрема поглибленням індивідуалізації споживчих запитів покупця, втратою раціональних засад у поведінці суб'єктів ринку. В цих умовах ринкова інформація взагалі втрачає сенс — вона перестає бути репрезентативною. Зрештою інформація дедалі більше відмежовується від ринку, починає жити власним життям, набуває відокремленої від ринку енергетичної функції. Як наслідок, управлінські рішення дуже часто приймаються не на основі ринкової інформації, а суто інтуїтивно. З цим також не можна не рахуватися.

Звісно, що розглянуті чинники економічного розвитку, які підбивають основи ринку, — це продукт не сьогодення. Деякі з них із різним ступенем інтенсивності даються взнаки не одне десятиліття. Унікальність ринку, наголошу ще раз, полягає у його здатності перманентно змінювати свої функціональні механізми, адаптуватися до актуальних процесів. Нині ж існують явні ознаки того, що **ера революційних адаптацій ринку закінчується**. Одним із переконливих доказів цього є невинне зростання витрат обміну. Така ситуація добре відома: ринкові транзакційні витрати істотно перевищують витрати виробництва. Формуються умови, за яких система

ринкових трансакцій споживає більше енергії, ніж продукує. Для ринку це катастрофа: девальвується базовий принцип економічної діяльності — “отримання більшого за менше”. Все це знецінює ринкові механізми, звужує функціональне поле їх ефективного використання. Згасає енергетика ринку. Ринок втрачає свою гнучкість, еластичність, перестає бути привабливим, починає працювати в режимі критичних навантажень.

Це демонструє, зокрема, криза 2008—2009 рр., супроводжувана неймовірно масштабними втратами світової економіки. Як оцінювати їх? Підходи тут можуть бути різні. Однак коли йдеться про те, що напрацьований роками національний капітал утрачає лише за два роки п'яту або навіть четверту частину свого потенціалу, коли втрати населення від кризи лише у США у 2008 р. оцінювалися в 12,9 трлн дол. (дані ФРС), коли для подолання збитків лише банківської системи потрібно було як мінімум до 10 % світового ВВП, то висновок може бути лише один: **економіка, що функціонує на засадах ринку та відповідних механізмах, втрачає свою функціональну дієздатність, потребує сутнісної перебудови. Криза сигналізує нам і про це.**

У такій постановці питання є й інший аспект. Кінець ери еволюційних адаптацій ринку визначається не лише глибиною кризових втрат. Не менш значущим є те, що нині дедалі рельєфніше окреслюються контури функціональної альтернативи ринку. Раніше таких альтернатив не існувало. Під час негараздів значну частину економічних функцій, з реалізацією яких ринок не справлявся, перебирала на себе держава. Це відбувається і сьогодні. Банківську систему — а це кровоносна система ринку — рятували під час фінансових скрут також засобами бюджетних видатків. Для кризової ситуації як крайній захід це, напевне, нормально.

Однак держава ніколи не була й ніколи не стане реальною альтернативою ринку. Це доведено історичною практикою, в тому числі невдалістю експериментів “реального” соціалізму. В держави інші завдання — вона може лише допомагати ринкові. У В. Набокова є такий вислів: **те, що повністю контролюється, ніколи не буває цілком реальним. І навпаки: те, що є реальним, ніколи не буває цілком контрольованим.** Ця формула чітко відбиває нинішнє співвідношення ринку й держави.

Альтернативи ринку формуються на іншому підґрунті. Вони самоутверджуються адекватно логіці загальноцивілізаційних перетворень, принципам становлення інформаційної епохи, глобального, мережевого за своїми сутнісними характеристиками суспільства. Якщо ми погоджуємося з широко представленими у наукових дослідженнях визначеннями щодо того, що сучасне постіндустріальне суспільство поступово стає мережевим суспільством, то цілком очевидно, що істотні зміни в системі глобально-економічних відносин маємо узгоджувати саме з цим процесом. Іншого бути не може. Це абеткова істина.

На зміну всесвітній мережі ринку приходить всесвітня інформаційна мережа. У певних функціональних аспектах це тотожні структури. Ринок не лише стимулює розвиток інформаційних мереж, а й передає їм підготовлені своїм розвитком системні підмурки. Стосовно цього можна сказати, що ринкові та інформаційні мережі — це функціональні близнюки і водночас принципові антиподи, антиподи в сутнісних визначеннях структури. Інформаційна мережа використовує ринкову атрибутику, ринкові функціональні форми, однак у своїй основі презентує економічні відносини іншого сутнісного порядку; вона реалізується як системна структура нової, функціонально олюдненої постіндустріальної економіки.

Такою є логіка співвідношення “ринок — інформаційна мережа”. Я не розглядаю її в контексті “або ринок — або інформаційна мережа”. **Ринок і мережа взаємозалежні; вони функціонально взаємодіють між собою.** Межі між цими утвореннями доволі відносні. Такими вони залишатимуться і в майбутньому. Однак провідною структурою дедалі більшою мірою стає мережа. Така постановка питання далеко не в усьому відповідає базовим постулатам неолібералізму. Однак це не проблема економічних реалій. Це проблема адекватності теорії неолібералізму цим реаліям. Утвердження мережевої системи відносин — одна із базових тенденцій сучасного розвитку світової економіки, глобалізаційного процесу загалом. І цим не можна нехтувати, цього не можна не помічати.

Йдеться про достатньо очевидну позицію, за якої ринок не відміняється інституційно — “іменем революції”, як це було в СРСР. Утрачаючи провідні позиції, ринок зберігає свою присутність в економіці; **ринок не заперечується взагалі — він заперечується лише**

як визначальна структура економіки, якою він був в умовах індустріального суспільства.

Зрозуміло, що у цих узагальненнях не йдеться про вже сформований статус кво. Я привертаю увагу до тенденції, яка лише формується, до динаміки, що відбиває лише зародження нової, постіндустріальної економіки, котра несе в собі “трансринкові начала” (О. Тоффлер). Ми не знаємо і знати поки що не можемо остаточних визначень цієї динаміки. Однак це не змінює ситуації. **Це реальний, я би навіть сказав — системний виклик лібералізму, виклик його світоглядній конструкції, практичним позиціям, які він обстоює. Лібералізм має знайти на цей виклик адекватну відповідь.**

**Домінантність
постматеріальних
мотивацій**

Оцінюючи перспективні можливості лібералізму, логіку його оновлення, маємо враховувати й інші не менш значущі виклики, що породжуються сучасною епохою. Вони також

(як і трансринкові тенденції) далеко не в усьому кореспондуються із чинними механізмами неолібералізму. Мова йде про набуття домінантності в системі економічних відносин постматеріальних потреб — тобто потреб людського розуму, потреб пізнання, комунікації, які виступають мірою масштабу інтелектуальної гідності особистості, її здатності оцінювати власний креативний потенціал, усвідомлювати себе людиною.

Аналізуючи цю проблему, потрібно виходити з того, що суто фізіологічні (матеріальні) потреби — найбільш примітивні за своїм змістом. Це потреби “підтримки власного тіла” (А. Шопенгауер), потреби першого порядку. Вони ще не відокремлюють людину від тваринного світу, оскільки “формується не на основі розуму, а шляхом інстинктів” (З. Фройд). Ідеться про потреби недостатньо зрілого індустріального світу й адекватного його цінностям споживачього суспільства, в якому кожна досягнута мета задоволення матеріальних потреб стає водночас початком нових прагнень — і так до безкінечності. До суперечливості цієї ситуації привертати увагу ще кілька століть тому фундатори лібералізму Дж. Локк і Дж. Ст. Мілль. Нині споживачьке суспільство стало символом регресу. Затиснена в його лещатах, людина втрачає весь пафос свого буття, свободу вибору, торжество духу. Чимало авторитетних учених небезпідставно

пов'язують фундаментальні передумови кризи 2008—2009 рр. із відповідними колізіями.

На протилежність цьому постматеріальні потреби — це олюднені потреби, що відповідають родовому визначенню людини. Вони є набагато складнішими, неуніфікованими (індивідуалізованими) і становлять основу самоідентифікації особистості, нагромадження і реалізації її інтелектуального та творчого потенціалу, її всебічного розвитку, гуманізації.

Власне, на ґрунті їхньої домінантності розв'язується віковична дилема — “Я є тим, що маю” або “Я є тим, чим я є”. Важливо побачити у цій дилемі не лише психологічний, а й економічний смисл. У ній відображається перехід від простої боротьби за існування людини і людського роду загалом до утвердження дійсно гуманістичних (у тому числі у сфері економіки) засад розвитку суспільства, відчутних реалій “царства свободи”, яке виступає найвищою метою світоглядної конструкції лібералізму.

Зрештою формується принципово новий — постматеріальний — канал економічної еволюції суспільства. Однак і тут існує суперечність: чинна модель неоліберальної економіки поки що демонструє безперечну домінантність передусім матеріальних мотивацій, споживацьких цінностей. Тож виклики неолібералізму лежать і у цій площині.

Оновлення суб'єктності економіки

У цьому ж контексті розглядаю проблему **набуття домінантності творчою працею**. Це також одна з істотних ознак сучасного світу, постіндустріальної економіки, що утверджується.

Індустріальна система економічних відносин базується на двох видах репродуктивної праці — фізичній і розумовій. І обидва види тією чи іншою мірою містять творче начало. Це добре відома істина. Натомість творча праця як основа постіндустріального суспільства має відмінне від репродуктивної (індустріальної) праці поле застосування. Виступаючи основою самоутвердження особистості, вона втілює принципово іншу цільову та функціональну визначеність, і в цьому сенсі їй притаманні якісно нові мотиваційні механізми та енергетика. Зрозуміти логіку принципових змін у постіндустріальному процесі можна лише з урахуванням зазначених перетворень, які олюднюють, суб'єктивізують суспільне життя загалом.

Визначаючи базові риси можливої альтернативи неолібералізму, ми не можемо пройти осторонь проблеми **взаємозалежності творчості та свободи** (не лише політичної, соціальної, а й економічної). Ідеться про глибинну основу творчості, її преференцію. Таємницею творчості є таємниця свободи. Тож на наших очах постає принципово нова модель взаємовідносин людини із зовнішньою реальністю, за якої людина діє вже не за стереотипами, суспільно зумовленими правилами та нормами, а згідно з індивідуальними мотиваціями, власним світобаченням. Інноваційний потенціал творчої праці, її енергетика базуються насамперед на реальній свободі особистості.

Важливо зазначити, що **людська діяльність позбавляється раціоналізму**, котрий, як і вся система ієрархічних відносин, обмежує царину творчості. У цьому сенсі творча праця виходить за межі суто матеріальних мотивацій, це праця поза прагматичними цілями. Матеріальні цінності для людини не заперечуються повністю. Проте, втрачаючи домінантність, вони відходять на другий план.

Ми припустилися би помилки, якби спробували обмежити поле творчої діяльності лише наукою та мистецтвом. Насправді **творча діяльність** — це один із головних атрибутів утвердження економіки знань, пріоритету знань як форми багатства, домінування знань у системі новітніх економічних відносин, яка радикальним чином змінює свої характеристики.

Головним суб'єктом економіки знань, суспільства знань загалом стає саме **homo creator** — інформаційний працівник, якого відносять до "творчого класу". Провідні позиції не класу приватних власників і не класу найманих працівників, а творчого класу — ще одна із принципових ознак постіндустріальної трансеркингової метаекономіки. Мова йде про становлення нової, інтелектуальної еліти, яка, будучи творцем постматеріальних цінностей, динамічно розширює свою впливовість у соціально-економічній структурі суспільства, що утверджується. Я би хотів, щоб читач із належною увагою поставився і до цих узагальнень. Ідеться про верстви населення, які нині не лише підсилюють соціальну базу лібералізму, а й є активними носіями логіки його принципового оновлення.

Ця логіка, окрім іншого, з необхідністю передбачає **корективи у суб'єктності економічного процесу**, тобто вихід за межі **homo economicus** (економічної людини) і визнання пріоритету персоніфікованої особистості — **homo sociologicus**.

Відомо, що класична модель економічного лібералізму, фундаментом якої є А. Сміт, виходила з того, що в центрі економічної системи перебуває homo economicus, якій відповідно до принципу свободи вибору належить ексклюзивне право приймати самостійні рішення і яка, керуючись особистими економічними інтересами, діє раціонально. Ця модель мала не лише конструктивне начало, а й принципові обмеженості. У ній homo economicus розглядалася не стільки як реальна істота, скільки як своєрідний замкнутий “чорний ящик”, як недиференційований атом, дії якого мотивуються спрощеними, одновалентними, суто матеріальними інтересами. Йдеться про свободу вибору лише в межах досягнення прибуткового результату. У системі таких мотивацій економічні інтереси утверджують себе як об’єктивне (раціональне) начало економічної діяльності, а не атрибут людської свідомості, живої людини, соціальної особистості. Це не лише обмежує реальну свободу людини, а й зумовлює відчуження особистості, перетворення працівника на звичайний предмет купівлі-продажу, на річ не для себе, а для інших.

Слід усвідомлювати конкретноісторичну зумовленість таких визначень. Homo economicus — це уніфікований суб’єкт, що виявляє себе у контексті саме індустріальної системи економічних відносин та підпорядковується її принципам, логіці й законам.

Економічна модель постіндустріального (інформаційного) суспільства базується на інших пріоритетах. Вона виходить із необхідності індивідуалізації діючих в економічному процесі суб’єктів. Звідси суб’єкт економіки — окрема людська особистість — набуває статусу персоніфікованої реальності, у якій органічно поєднуються матеріальні та нематеріальні інтереси. Індивіди як суб’єкти економічної діяльності вже не протистоять один одному як атомізовані одиниці — вони взаємодіють між собою в олюдненому образі. У цій системі відносин особистість навіть за однакових економічних умов дотримується неоднозначних пріоритетів, диференціює свої вподобання з урахуванням не лише суто економічних, а й соціальних, політичних, ідеологічних, духовних, релігійних, моральних, етичних та інших позаекономічних спонук.

Зрозуміло, що це суттєво ускладнює економічні відносини, підриває дію ринкових механізмів, формує потребу в додаткових регуляторах. Однак це не звужує, а, навпаки, розширює поле реалізації основоположних цінностей лібералізму. Його визначальні пріорите-

ти — індивідуальність особистості, її ідентичність та креативний потенціал, багатство духовного світу, врешті-решт, реальна (повноформатна) свобода вибору — реалізуються у системі координат не *homo economicus*, а *homo sociologicus*.

Homo sociologicus — це голос гідності людини, визнання домінантності її інтелекту, що є визначальним в етиці лібералізму. Утверджуючи себе як *homo sociologicus*, людина стає центром безкінечності, їй повертається власна індивідуальність, особисте “Я”. У підсумку персоніфікована особистість стає не лише продукуючим суб’єктом, а й дійсною одиницею виміру розвитку економіки. Реальне олюднення економіки, її гуманізація, одухотворення відбуваються саме на цій основі. Перекоаний у тому, що такий шлях конструктивного оновлення функціональної моделі лібералізму є найбільш перспективним.

Суперечності демократії

Хочу запропонувати читачеві ще одну проблему, яка також може розглядатися як сучасний виклик лібералізму, хоча вона лежить не в суто економічній, а у політичній площині. Мова йде про суперечності демократії, про кінець демократії індустріального суспільства — демократії масової культури, масових потреб і масового споживання, врешті-решт — демократії більшості. Трансформації інформаційної епохи, писав ще в 1990 р. О. Тоффлер, “ставлять під питання всі традиційні уявлення про демократію, вимагають від нас їх переосмислення відповідно до реалій ХХІ ст., що наближається”*. Проте як це реалізувати? “Ми можемо перебудувати демократію, зробивши її відповідною ХХІ ст., — розмірковує американський учений, — або ж потрапити в Середньовіччя, у нові Темні віки. Перший шлях пов’язаний зі зрушеннями влади від держави до індивіда. Другий шлях загрожує перетворити індивіда на нullo”**.

Розглянемо лише деякі аспекти поставленої проблеми, близькі до предмета нашого дослідження. За визначенням Е. Фромма, демократія — це система, що має створювати економічні, політичні

* Тоффлер Э.

Метаморфозы власти. Москва, 2004. С. 306.

** Там само. С. 451.

та культурні умови для всебічного розвитку індивіда. Демократія є інструментом реалізації свободи особистості, утвердження власного “Я”. Це, за словами А. Дж. Тойнбі, “політичне вираження гуманізму”.

Однак що ми маємо сьогодні?

Сучасна модель демократії — це, з одного боку, інструмент реалізації владних повноважень, а з іншого — влада більшості, яка спирається на придушення волі меншості, а отже не є механізмом реалізації інтересів усіх і кожного. О. Тоффлер називає таку модель масовою демократією, демократією масового суспільства. Масова демократія, зазначає він, має на меті реагувати переважно на масові вихідні дані — масові рухи, масові політичні партії, засоби масової інформації, масову культуру, масове індустриальне виробництво тощо.

Альтернатива цьому — демократія, що відповідає зростаючій диференціації глобального інформаційного суспільства, демасифікації та індивідуалізації його функціональних, зокрема економічних, структур. Ідеться про якісно нові принципи демократичного плюралізму, консенсусного суспільства, багатовекторного демократичного суперництва. Якщо в епоху індустриалізму, пишуть М. Гардт і А. Негрі, суверенітет не потребував, щоб окремих індивід піднімався над суспільством і міг приймати самостійні рішення, то нова модель демократії має розбудовуватися на основі принципу множинності за участі кожного. Ця проблема набуває дедалі більшої політичної гостроти практично в кожній державі світу — як розвинутого “центру”, так і “периферії”. Суспільні процеси мимохіть, незалежно від нашої волі втягують нас в етап нових політичних трансформацій, які О. Тоффлер цілком справедливо називає часом можливостей для “вирішальної меншості”.

Хочу і в цьому питанні послатися на класиків. Один із видатних представників французького лібералізму Б. Констан іще 200 років тому привертав увагу до необхідності розрізнення понять “політична свобода”, яка полягає у праві кожного громадянина брати участь у здійсненні державної влади, і “свобода особиста, громадянська свобода”. Остання пов’язана з реалізацією громадянських прав, з відносною незалежністю особи від державної влади. Якщо свобода давніх народів обмежувалася політичною свободою, зазначав Б. Констан, то свободою новітніх народів є переважно громадянська

(особиста) свобода. “Свобода, — наголошував він, — не в тому, щоби влада перебувала в руках народу, як на цьому наполягав Руссо, а в незалежності індивіда від державної влади. Звідси вимога щодо обмеження влади, її поділу та рівноваги (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Такої самої позиції дотримувався і Е. Фромм. Демократія, на його думку, — це не лише демократично обрана влада, а й розбудова цією владою демократичного суспільства — суспільства, що здатне реалізовувати високі принципи свободи. “Свобода, — зазначав учений, — може перемогти лише в тому разі, якщо демократія набуде розвитку в суспільстві, в якому індивід, його прогрес і щастя стануть метою і суттю; у якому індивідом не маніпулюватиме жодна зовнішня сила — чи то державна, чи економічна машина; і нарешті, в якому свідомість та ідеали індивіда будуть не інтерпретацією зовнішніх вимог, а стануть справді його власними, виражатимуть прагнення, що виростають з особливостей його особистого “Я””^{**}.

Якими будуть механізми відповідних трансформацій, ми ще не знаємо. Вони не мають аналогів у суспільній практиці й залишаються не осмисленими лібералізмом навіть теоретично. Проте проблема демократії є об’єктивною реальністю і потребує пильної уваги. Зокрема, існує необхідність системного підходу до визначення особливостей демократичного процесу початку ХХІ ст. Він структурно багатоаспектний і стосується політичних перетворень не тільки молодих країн, що лише утверджують свою суверенність, а й розвинутих країн Заходу, перед якими також стоять надзвичайно складні завдання — завдання адаптації демократичних цінностей до вимог сучасного постіндустріального розвитку. Успіхи глобального демократичного транзиту значною мірою залежать і від цього. Цим визначаються і сучасні системні виклики лібералізму, для якого демократичні перетворення є основоположними цінностями.

---

* Констан Б.
Принципы политики. С. 54.

** Фромм Э.
Бегство от свободы. С. 168.

Третій шлях лібералізму

Нагадаю читачеві, що третій шлях — це альтернативна (порівняно із соціальним лібералізмом та неолібералізмом) парадигма лібералізму, якісно новий цикл подальшої поглибленої лібералізації суспільноісторичних процесів. Безпосередньою потребою утвердження нової парадигми є криза неолібералізму, його неадекватність реаліям постіндустріального світу з його новими цінностями. Ці цінності, як я намагався показати вище, засвідчують **не надмірність, а, навпаки, недостатність лібералізму**. Подолання цієї невідповідності — це шлях до утвердження повноформатного, системно збалансованого, послідовного лібералізму — лібералізму постіндустріального суспільства.

Звісно, що мова не йтиме про конкретну визначеність альтернативних форм лібералізму. Якими вони можуть стати, ми поки що достеменно не знаємо і знати не можемо. Цеглинки, з яких ці форми почнуть складатися, ще не спресовано. Вони перебувають поки що у структурно аморфному стані й можуть змінювати свою конфігурацію. Однак не це нині є визначальним.

Головним видається інше. В нас мають сформуватися бодай загальні уявлення щодо найбільш фундаментальних питань, що стосуються уточнень світоглядних засад лібералізму, принципів та ймовірних напрямків його еволюційних трансформацій. Напевно, не треба доводити, наскільки саме це є значущим не лише для нашого розуміння, куди рухається світ, а й для успішної реалізації українського ліберального проекту, що має втілювати відповідні концептуальні уявлення.

Пошук можливого формату третього шляху ліберальних перетворень органічно пов'язується нами із логікою історичного прогресу, котра, як про це вже йшлося, відбиває **поетапну еволюцію людської спільноти від “царства необхідності” до “царства свободи”**. Свобода — найвища цінність лібералізму. Тому природно, що саме цей шлях віддзеркалює фазову етапність лібералізму, його еволюцію до суспільства “послідовного лібералізму”.

Символічним є те, що взята на озброєння класиками лібералізму формула історичної еволюції “Від царства необхідності до царства

свободи” є складовою наукового доробку К. Маркса. Вона обґрунтована у третьому томі “Капіталу”, де йдеться про те, що свобода у взаємозалежності з необхідністю, свобода як результат осмисленої необхідності ще не є справжньою свободою; вона у цьому випадку становить лише елемент необхідності, виступає як породжена необхідністю детермінована свобода.

“Царство свободи” — це принципово інша епоха. Це за своєю суттю постматеріальна епоха, яка, подолавши домінантність матеріальних потреб, отримує можливості спрямовувати творчі сили та енергетичний потенціал людини у нове русло. “Царство свободи, — пише К. Маркс, — починається в дійсності лише там, де припиняється робота, що диктується потребою і зовнішньою доцільністю, а отже — за природою речей воно лежить *по той бік власне матеріального виробництва* (виділено мною. — А. Г.)”*. У зв’язку з цим справжнє царство свободи пов’язується К. Марксом із “розвитком людських сил, які стають самоціллю”** . При цьому “царство свободи” не заперечує “царство необхідності”, а розглядає останнє як власний базис, на якому свобода стає пріоритетною засадою історичного процесу.

Нині ці визначення К. Маркса, що стали класичними, — не лише теорія. Це і суспільноісторична практика. Постіндустріальна епоха, відповідно до принципів якої ми прагнемо осмислити логіку еволюції лібералізму, його перспективи, — це і є та сама епоха, що “лежить по той бік власне матеріального виробництва”. Процес її утвердження здійснюється на основі набуття домінантності постматеріальним каналом історичної еволюції. Сотні наукових досліджень останніх десятиліть, присвячених проблемам становлення постіндустріального суспільства, відбивають саме цю специфіку нинішнього трансформаційного процесу — історичну еволюцію від “царства необхідності” до “царства свободи”.

Не менш значущою видається й інша, як на мене, класична за глибиною передбачення формула К. Маркса — стосовно розвитку індивідуальності особистості. Аналізуючи в рукописах “Капіталу” історичний процес, К. Маркс виділив три циклічні етапи еволю-

---

* Маркс К., Энгельс Ф.

Сочинения. Т. 25, ч. II. С. 386—387.

** Там само. С. 387.

ції людини. Перший відповідає примітивному суспільству, в якому людина, будучи позбавлена скільки-небудь вираженої індивідуальності, реалізовувала себе на основі “відносин особистої залежності”. Другий етап — етап більш зрілого суспільства (у К. Маркса це капіталістичне суспільство), коли утверджується “особиста незалежність людини”, однак вона втілюється через речову (матеріальну) залежність людей одне від одного. І, нарешті, найвищий — третій етап, на якому “вільна індивідуальність засновується на універсальному розвитку індивідів, на перетворенні їхньої колективної, суспільної продуктивності в суспільне надбання”*.

Якщо спроектувати ці визначення (а вони, на мою думку, лише тепер набувають особливо актуального сенсу) на нинішню логіку глобальних перетворень, то можна виокремити принципові позиції, які дають змогу ґрунтовніше зрозуміти суть сучасних проблем, у тому числі пов'язаних із визначенням основних етапів, або циклів, розвитку лібералізму, з новітнім етапом включно.

Пропоную читачеві осмислити можливість такої схеми глобально-цивілізаційних циклів. Тож ідеться:

по-перше, про етапи історичного розвитку, де домінують “відносини особистої залежності”, — доіндустріальний цикл розвитку людства;

по-друге, про етап історичної еволюції, де особиста незалежність реалізується на основі речової залежності, — цикл індустріалізації;

по-третє, про новітні перетворення, де домінує “царство свободи” і де “вільна індивідуальність засновується на універсальному розвитку індивідів”. Це — постіндустріальна епоха, підвалини якої нині лише вимальовуються, визначаючи специфіку подальшої ліберальної перспективи, яку ми прагнемо збагнути.

Важливо бути свідомим і того, що завдання, яке нині постало перед лібералізмом, полягає в тому, щоб не лише адаптуватися до логіки становлення “нового світу”, “іншої сучасності”, а й сформувати ресурсовий потенціал активного впливу на цей процес. Це для лібералізму суспільний іспит на перспективність. Коли ставиться питання, чи зможе лібералізм зберегти свою нинішню місію визначальної світоглядної доктрини, то для нас має бути ясно, що мова йде

* Маркс К., Энгельс Ф.

Сочинения. Т. 46, ч. I. С. 100—101.

про його спроможність і далі активно впливати на логіку відповідно зацентрованої траєкторії суспільних перетворень ХХІ ст.

**Завершення
каденції
капіталізму**

Завдання якісного оновлення лібералізму, формування його альтернативної парадигми — третього шляху — неможливо розв'язати, спираючись лише на креативні можливості

капіталізму. В цьому криється ще одна світоглядна проблема принципової ваги. Ми знаємо, що класичний лібералізм і класичний капіталізм мають спільну ґносеологічну основу, багато в чому переплітаються один з одним, активно взаємодіють між собою. Невипадково західну модель лібералізму зазвичай називають капіталістичним лібералізмом. Правомірним вважається і поняття “ліберальний капіталізм”. Іще раз пригадаємо афоризм Р. Дворкіна: якби когось переконали відмовитися від капіталізму, то він більше не був би лібералом.

І все ж ми акцентуємо на історичних межах капіталізму, на тому, що він уже пройшов пік свого розвитку, що нинішня перехідна епоха є епохою завершення каденції капіталізму, епохою його демонтажу та самозаперечення. Цього висновку дійшло чимало авторитетних учених. Можна послатися, зокрема, на книгу відомого американського економіста П. Дракера, яка побачила світ ще у 1993 р. і має символічну назву — “Посткапіталістичне суспільство”. У праці О. Тоффлера і Х. Тоффлер “Револьюційне багатство” (2006) одна із глав також має промовистий заголовок — “Капіталізм: кінець гри”. Жодна справа, що робиться людськими руками, не є вічною. Тож чому ми маємо вважати капіталізм вічним ладом? — запитують автори.

По суті аналогічних поглядів дотримується й І. Валлерстайн. У книзі “Кінець знайомого світу. Соціологія ХХІ століття” він обґрунтовує традиційну триступінчасту структуру історичного розгортання капіталізму: становлення — розвиток — криза. Зазначимо, що йдеться про “кризу капіталізму як історичної системи”. На запитання “Чи вірите Ви у відродження капіталізму як способу виробництва й історичної системи?”, яке поставили іменитому вченому під час його відвідин у 2005 р. Харківського університету, І. Валлерстайн відповів: “Мені здається, що капіталізм намагається нині зробити останній вдих, а не набути нового дихання”. І ще: “Зрештою я думаю, що ми живемо в епоху переходу до якоїсь нової світосисте-

ми (виділено мною. — А. Г.)”*. В одній із своїх публікацій учений писав, що після біфуркації “ми будемо жити не у капіталістичній світоekonomіці, а за якогось нового порядку або порядків, за якоїсь нової історичної системи або систем”**.

Оцінюючи ці вислови, важливо одразу відмежуватися від спроб їх суто ідеологічного, політизованого тлумачення. Обстоюючи чи заперечуючи тезу про наближення кінця капіталізму, потрібно насамперед усвідомлювати те, що будь-який прогресивний розвиток, штучно подовжений за свої історичні межі, перетворюється на свою протилежність. Утрачаючи інноваційний потенціал, він стає консервативною силою, чинником деградації, набуває ознак антирозвитку.

Водночас маємо враховувати, що коли йдеться про самозаперечення капіталізму, то мається на увазі його “творча руйнація” в країнах розвинутого капіталізму, що стали на шлях постіндустріального розвитку. Це не стосується держав, які нині поки що вирішують завдання індустріальних перетворень і де функціональні механізми капіталізму утримують у собі досить вагомий креативний потенціал. У цьому виявляється взаємозалежність капіталізму та індустріалізму. Капіталізм (як і державний соціалізм) — це продукт індустріальної епохи. Генетичне ядро капіталізму сформувалося на підвалинах індустріалізму. Водночас спостерігаємо й зворотню дію — активний вплив капіталізму на розвиток власне індустріальної системи, зокрема її еволюцію в постіндустріальне суспільство та економіку.

Але сьогодні маємо й протилежне. Підготувавши необхідні передумови для утвердження постіндустріального суспільства, капіталізм почав сам себе заперечувати. У його надрах зароджуються й набувають дедалі більшої ваги принципово нові структури, які, зберігаючи риси капіталізму, водночас відбивають специфіку іншого устрою, реалізують іншу цільову функцію. П. Дракер називає їх посткапіталізмом.

---

* Див.: Валлерстайн И.

Еволюция структур знаний в мирсистемной перспективе // Ойкумена. 2005. С. 143.

** Цит. за: Фисун А.

Демократия и глобальные трансформации. Харьков, 2008. С. 254.

Посткапіталізм — це вже не суто капіталістичні формування в їхньому класичному втіленні, коли накопичення капіталу було основною метою, а людина — лише засобом її досягнення. Це якісно нове суспільне утворення, розвиток якого відбиває, з одного боку, декапіталізацію капіталістичної системи, з іншого — її трансформацію у суспільство, де домінуючою формою багатства, самоціллю розвитку стає особистість, її знання та інтелект. Тож при визначенні власної перспективи лібералізм не може абстрагуватися від цих процесів. Це дорівнювало б його самознищенню. Визнавати такі зрушення, звісно, складно: адже розвиваються фундаментальні засади, на яких упродовж 250 років розбудовувалася вся функціональна споруда лібералізму. Однак це безальтернативна реальність.

Нова парадигма лібералізму має увібрати в себе й таку рису сучасного світу, як **новий крок у зближенні лібералізму і соціалізму**. Повторюється ситуація 1930-х років, коли в умовах системного загострення кризи капіталізму лібералізм був змушений звертатися по допомогу до соціалізму, інтегруючи в арсенал своїх цінностей низку запозичених у нього альтернативних принципів. Це жодною мірою не послабило лібералізм, а, навпаки, зміцнило його світоглядні позиції та механізми, що стали основою нової — соціальної кейнсіансько-рузвельтівської — ліберальної парадигми, яка понад 40 років визначала логіку багатоаспектної соціалізації капіталістичного суспільства.

Водночас нинішній раунд цієї соціалізації, зумовлений об'єктивними вимогами нової епохи, має принципові відмінності. Кейнсіансько-рузвельтівські реформи розгорталися в умовах індустріалізму. Тодішній синтез лібералізму і соціалізму здійснювався на тій самій основі. Нині ж не лише капіталізм, а й соціалізм як суспільно-формаційні визначення індустріальної цивілізації себе вичерпали. Капіталізм трансформується у посткапіталізм.

Що ж до соціалізму, то, за великим рахунком, **революція 1989 р.** стала кінцем не лише тоталітарного, а насамперед індустріального соціалізму. Як зазначають Л. Євстигнєєва і Р. Євстигнєєв, дана подія ознаменувала входження соціалізму в режим фазової (системної) еволюції. Як система гуманістичних цінностей, безпосередній продукт християнського світогляду, соціалізм не зникає в результаті поразки тоталітарних режимів у колишньому СРСР та країнах Центральної та Східної Європи. Навпаки, в усьому комплексі питань,

що стосуються морально-етичних гуманістичних цінностей та цілей, соціалізм вочевидь демонструє свою фундаментальну відповідність логіці загальноцивілізаційної еволюції, принципам нової епохи, що утверджується.

Тож іще раз наголосимо, що соціалізм — це не лише економіка і не стільки економіка, як нам колись уявлялося. Соціалізм — це на-самперед морально-світоглядна система цінностей, у якій визначальним масштабом розвитку (“мірою всіх речей”) є людина. Не соціалізм як гуманістична ідея винний у тому, що його принципи були докорінно викривлені більшовизмом. Соціалізм, зазначав ще у 1903 р. видатний економіст С. Булгаков, не має нічого спільного з економічним детермінізмом. *“Моральна основа соціалізму, — зазначав учений, — визначається індивідуалізмом, ідеалом свободи особистості. Соціалізм та індивідуалізм — не лише не протилежні, а зумовлені одне одним начала. Лише їх правильне поєднання і рівновага забезпечують повноту свободи особистості та її права (виділено мною. — А. Г.)”**

Оскільки поняття “індивідуалізм” асоціюється з базовим принципом лібералізму, можна зробити висновок, що ідея зближення соціалізму і лібералізму була очевидною ще сто років тому. Лише їх правильне поєднання здатне забезпечити повноту свободи особистості — такою була позиція вітчизняного вченого, яка набула особливої актуальності у наш час. Власне, вона і є тією світоглядною платформою, яка зумовлює не лише можливість, а й доцільність **нового синтезу лібералізму і соціалізму**. Спробуємо окреслити найбільш значущі засади цього синтезу.

**Основи
нового синтезу
лібералізму
і соціалізму**

Цілком зрозуміло, що мова йде не про повернення до соціального лібералізму, такий ренесанс нині неможливий. Нова парадигма передбачає інше: вона може стати перспективною на основі синтезу принципів не просто капіталізму, а посткапіталізму, та принципів посттоталітарного соціалізму.

Привертає увагу така обставина: якщо у 1930-ті роки ініціатива взаємної адаптації принципів капіталізму і соціалізму належала

* Булгаков С.

От марксизма к идеализму. С. 622, 679.

представникам ліберальної ідеології, то нині цю функцію перебирає на себе західна соціал-демократія*. **Поразка тоталітарного соціалізму оцінюється нею як перемога демократичного соціалізму — соціалізму Е. Бернштейна і К. Каутського.** У жовтні 2007 р. була схвалена Гамбурзька програма Соціал-демократичної партії Німеччини, у якій чітко підтверджується послідовна вірність соціалізму. Кінець державного соціалізму радянського зразка, говориться у програмі, не відчужує ідею демократичного соціалізму, його основні цінності. Демократичний соціалізм залишається уособленням вільного, справедливого і солідарного суспільства, утвердження якого у житті залишається незмінним завданням. Зазначимо, що мова йде про програмові цілі партії, що багато років була правлячою і нині залишається провідною політичною силою Німеччини.

Своє незмінне соціал-демократичне кредо підтвердили в останні роки Французька соціалістична партія, Соціал-демократична робітничка партія Швеції, Партія праці Нідерландів, Соціал-демократична партія Австрії та ін. Російський вчений М. Ряботяшев, який на шпальтах журналу “Світова економіка і міжнародні відносини” аналізує ці процеси, зазначає, що **західна соціал-демократія залишається прихильницею свободи, рівності, соціальної справедливості та інших цінностей лібералізму, однак у поєднанні із гнучкістю, новаторством і прагненням зазирнути у майбутнє.** У цьому зв’язку М. Ряботяшев привертає увагу до нових документів Лейбористської партії Великої Британії, зокрема до відомої програми Т. Блера “Третій шлях”, яка відбиває логіку “нового синтезу між традиційною соціал-демократією і неолібералізмом”, а також до програмного маніфесту “Третій шлях — нова середина” (1999), авторами якого були Т. Блер і Г. Шредер**.

* Не слід оцінювати це як аномальне явище. Політичне обличчя партії та зміст реформ, які нею реалізуються, далеко не завжди є тотожними. Ми вже акцентували на тому, що у Китаї основним провідником економічної лібералізації виступає компартія. Історія лібералізму багата й на інші подібні приклади.

** Див.: *Ряботяшев Н.*

Западноевропейская социал-демократия в начале XXI ст. // Мировая экономика и международные отношения. 2010. № 3. С. 40— 51.

Зрозуміло, що у цих документах іще не може йти мова про остаточні визначення принципів та механізмів нового синтезу лібералізму і соціалізму. Це лише перші кроки у відповідному напрямку. Однак і вони дуже показові, бо дають можливість хай пунктирно, але уявити порядок денний трансформацій, які нас цікавлять.

Ідеться, *по-перше*, про використання принципу **самообмежувального підходу** у реалізації базових цінностей як лібералізму, так і соціалізму. Визнається, що найбільшою вадою лібералізму є його недостатня увага до проблем розвитку суспільства в цілому. Своєю чергою соціалізм залишає надто мало місця для індивідуальності. Новий синтез лібералізму і соціалізму має усунути ці обмеженості. Майбутня парадигма лібералізму пов'язується з формуванням принципово нових механізмів органічного поєднання свободи саморозвитку кожного індивіда і вільного розвитку суспільства як системної спільноти вільних індивідів. Мова також іде про толерантне ставлення до світоглядних надбань як лібералізму, так і соціалізму, що відбивають загальнолюдські цінності свободи і прав людини.

По-друге, ставиться питання не про заперечення (як цього домагався неолібералізм), а про **модернізацію механізмів соціально відповідальної держави**, про політику state welfare з акцентами на більш широке використання не фінансових інструментів соціальної політики (формування нової якості життя, подолання споживацької психології, підвищення особистої відповідальності кожного, забезпечення пріоритетності несоціальної допомоги), а державних соціальних (спрямованих насамперед на розвиток медицини та освіти) інвестицій. Передбачається активна інтеграція приватного капіталу в систему соціальних послуг, створення гнучкого ринку робочої сили, де діятиме принцип "Робота замість соціальної підтримки". Що стосується проблеми бідності, то вона має вирішуватися шляхом не державного перерозподілу (від багатих до знедолених) доходів, а залучення незаможних верств населення до подолання свого зубожіння власними зусиллями (звісно, за сприяння держави).

Мова також іде, *по-третє*, про **системне реформування механізмів державного регулювання економічних процесів**, про звуження масштабів державного сектора та державного споживання і водночас відчутне посилення жорсткості законодавства стосовно господарської діяльності. Це не виглядатиме як заміна ринкових

регуляторів державними. Річ у іншому: держава має не обмежувати, а, навпаки, створювати максимально сприятливі умови для ринкових саморегуляторів, долати невідповідність між ринковою ефективністю і соціальною справедливістю, діяти за принципом “Ринковому господарству — так, ринковому суспільству — ні”.

Нарешті, *по-четверте*, актуалізується проблема комплексного вдосконалення та відчутного посилення дієвості інституцій та механізмів громадянського суспільства, місцевого самоврядування, зміцнення позицій середніх верств населення, активного залучення їх до управління справами суспільства та держави.

Зрозуміло, що порядок денний третього шляху лібералізму передбачає не лише внутрішньоекономічні перетворення, а й винятково складні проблеми вдосконалення глобального простору, актуальну необхідність його гуманізації, олюднення. Потрібно відчутти гостроту саме цих проблем. Маючи загальновизнані переваги перед іншими ідеологіями у формуванні концептуальних засад внутрішнього розвитку, лібералізм водночас не зумів адекватно утвердити себе у питаннях глобальних трансформацій. Криза неолібералізму значною мірою спричиняється саме цією колізією.

Зрештою сформувалася системна невідповідність між неоліберально-капіталістичним типом світової економіки і посткапіталістичною соціально регульованою специфікою (у країнах Заходу) економічних відносин. Як результат цього, проблема соціалізації капіталізму, свого часу успішно розв’язана на рівні внутрішнього розвитку, переросла нині у **проблему системної соціалізації всього глобально-економічного простору**. Питання “Бути чи не бути лібералізму?” розміщується саме у цій площині.

Пошук шляхів якісного оновлення світового економічного процесу, який здійснюється нині “Групою 20” та міжнародними економічними інституціями, пов’язаний насамперед із зазначеною проблемою. Найбільш актуальними завданнями постають подолання деструктивності ринкового фундаменталізму, адаптація на рівні глобальних економічних відносин вже напрацьованих у межах національних економік регуляторних механізмів.

Відчутних імпульсів у реалізації цих завдань надала криза 2008—2009 рр. Вона показала, що **кейнсіанство лише в окремо взятій країні є недостатнім**. Характерною у цьому стала зміна позицій амери-

канського керівництва, яке впродовж багатьох десятиліть послідовно дотримувалося принципу недоторканності ринкових саморегуляторів світової економіки, їх абсолютизації. Політика “Вашингтонського консенсусу” — незаперечне утвердження саме цього принципу. “Опора на ринок — це ключ економічного розвитку”, — зазначалося у щорічному посланні президента США 2003 р.*

Нині розставляються інші акценти. “Для нас не існує питання про те, що таке ринок — добро чи зло, — читаємо ми в тексті інавгураційної промови (січень 2009) президента Б. Обами. Йому немає рівних у створенні багатства і розширенні меж свободи, однак нинішня криза нагадала нам, що без належного нагляду ринок може вирватися з-під контролю”**. На лондонському саміті “Великої двадцятки” (2009) цей висновок було підтверджено. Зрозуміло, що світ перебуває лише на початку відповідної перебудови. Однак рух у цьому напрямку вже розпочато, і він не може бути зупинений. Криза 2008—2009 рр. не лише “нагадує нам”: вона і вимагає цього, вона — зобов’язує.

Прерогативи глобального суспільства

Водночас політика глобального регулювання має й інший — більш широкий і, як на мене, на порядок складніший вимір. Виклики сучасності — це не лише виклики глобальній економіці.

Світ неухильно рухається у напрямку утвердження глобального суспільства — суспільства без географії, без територій. Мова йде про укорінення нової глобальної спільноти, людства у його структурній цілісності, людства як глобального організму. Початок нового етапу глобалізації — “другої глобалізації”, до якої прикута нині увага вчених, має відповідний підтекст. Із цим пов’язується і етапність лібералізму: третій шлях лібералізму (глобальний лібералізм) формується на базі глобального суспільства, відбиває його закономірності.

Становлення глобального суспільства невіддільне від сучасної інформаційної революції, від формування на її основі якісно нового

* Economic Report of the President. Washington, 2003. P. 15.

** Обама Б.

Від першої особи. Вашингтон, 2010. С. 8.

за своїм змістом глобально-комунікаційного простору. Тож ключ до глобального суспільства, або, як його ще називають, суспільства “другої сучасності” (З. Бауман) чи “мережевого суспільства” (М. Кастельс), слід шукати не у структурі соціально-економічних інтеграцій, а насамперед у системі інформаційних комунікацій як однієї з фундаментальних форм самоорганізації живих систем, у тому числі людського суспільства.

Ясна річ: інформаційна мережа активно впливає на всі ланки суспільного життя, соціальні та економічні перетворення. Та найголовнішим є відчутне розширення інформаційної бази життєдіяльності людини. Йдеться, окрім іншого, про якісно новий механізм забезпечення первинної потреби людини — потреби в інформації. Мережа — це новітній глобальний за своєю географією засіб задоволення цієї потреби.

Важливо, щоб читач із належною увагою поставився і до цих, можливо, суто академічних узагальнень, відчув їхній зв'язок із формуванням нової парадигми лібералізму. Розвиваючись на принципах самозбагачення, інформаційна мережа формує якісно нові канали реалізації постматеріальних потреб людини, в ієрархії яких потреба у всеосяжній інформації є однією з базових. Це водночас і новий канал утвердження реальної свободи людини: мережа — це принципово нова якість свободи. У цьому сенсі мережа, як і глобальне інформаційне суспільство, оцінюються мною як нині вже помітні інституційні атрибути “царства свободи”. Потенційна глобальність особистості, її утвердження як мікрокосму — світу в мініатюрі, про що кілька століть тому писали фундатори лібералізму Дж. Ст. Мілль і Дж. Локк і що з особливою майстерністю описується у працях М. Бердяєва, Тейяра де Шардена і В. Вернадського, реалізується нині інструментами мережевого суспільства.

Що ж до неолібералізму, то він абстрагується від цих процесів. Глобалізм для нього — насамперед глобальна економіка. Але така постановка питання — це поступки збанкрутілій логіці “історичного матеріалізму”, “економічного детермінізму”, це рецидиви епохи індустріалізму, коли економічна глобалізація дійсно була пріоритетною. Втім, ці часи залишаються у минулому.

Світ вступає в епоху, в якій змінюється субординація між економічними та соціальними функціями суспільства. Якісно новим зміс-

том наповнюються мотивації виробничої діяльності. В системі відтворювального процесу набувають пріоритетності соціальні чинники. Як результат цього — економіка дедалі глибше інтегрується в систему соціальних відносин, підпорядковується їй. **Мова йде про “деекономізацію” глобального простору, девальвацію його економічної домінанти.** “Говорячи про економіку, — зазначає Д. Белл, — люди зазвичай не розуміють, що її природна межа вже досягнута і у найближчі десятиліття вона змушена буде перетворитися на одну із складових соціології”*. Ці застереження стовідсотково стосуються і позиції неолібералізму.

Потрібно розуміти, що коли ми акцентуємо на необхідності запровадження соціально спрямованих регуляторів світової економіки, то маємо на увазі радше її капітальний ремонт, а не системну перебудову. Механізми такого ремонту можуть виявитися вдалими лише за їхньої відповідності загальним принципам глобального суспільства.

Звідси випливає, що глобальною на рівні постіндустріалізму є не економіка сама по собі і, можливо, навіть не стільки економіка; глобальним є безпосередньо постіндустріальне інформаційне суспільство, що утверджується. Відповідно до цього формула “Глобальна економіка — матриця глобалізації” виглядає як логіка індустріальної, а не постіндустріальної епохи, це “сучасне, яке вже є мертвим”, це XIX та XX століття і жодною мірою не XXI. Багато принципів суперечностей неолібералізму спричиняються саме цією невідповідністю.

Тепер спробуємо внести уточнення щодо принципів формування глобального суспільства. Природно, що найбільш суперечливою тут є **проблема співвідношення понять “людство як цілісність” і “особистість”.** У більшості наукових видань, які торкаються цієї проблеми, йдеться про домінантність у сучасному глобальному процесі не “Я”, а “Ми”, “цілого”, “колективного”. Так, у фундаментальному дослідженні відомого німецького вченого, професора Мюнхенського університету і Лондонської школи економіки У. Бека

---

* Белл Д., Иноземцев В.

Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. Москва, 2007. С. 245.

“Космополітичний світогляд” (2008) логіка глобально-історичного процесу постає в контексті формування “всесвітньої ідентичності”, “гуманістичного універсалізму”, “єдиного цивілізаційного укладу”, які прямують до утвердження космополітичного світогляду людини. “Космополітизм, — пише У. Бек, — перестає бути лише суперечливою ідеєю, грою розуму. Нехай і у викривленому вигляді, він полишає сферу філософських повітряних замків і вторгається у дійсність. Фактично він стає визначальною рисою нової епохи”^{*}.

Такої ж позиції дотримується і американський вчений Т. Фрідман. У своїй книзі “Плаский світ” (2005) він розглядає сучасні глобальні перетворення як прискорення “системної уніфікації”, “структурного вирівнювання”. “Процес вирівнювання, — зазначає автор, — відбувається із космічною швидкістю і прямо чи опосередковано торкається одразу багатьох людей на планеті”^{***}.

Звісно, ми припустилися би помилки, якби стали на шлях однозначного заперечення процесів, на яких акцентують У. Бек, Т. Фрідман та інші вчені. **Світ розвивається і далі розвиватиметься на основі подвійної логіки — поєднання індивідуалізації та уніфікації глобальних перетворень.** Приділяючи особливу увагу захистові індивідуальних засад суспільного розвитку, лібералізм ніколи не заперечував і не заперечує значимості загального. З цим, до речі, пов’язується і можливість союзу між лібералізмом та соціалізмом. Як зазначав Ф. Гаєк, індивідуалізм, який прагне утвердити себе безвідносно до суспільно значущого, є хибним^{***}.

Однак коли йдеться про співвідношення між “Я” (уособлення індивідуального) і “Ми” (уособлення загального), то позиція лібералізму з цього питання нам відома: в усьому комплексі відповідних взаємозалежностей має домінувати особистість, її свобода, її творчий потенціал. Нова епоха, що утверджується, суттєво актуалізує

^{*} Бек У.

Космополитическое мировоззрение. Москва, 2008. С. 2.

^{**} Фридман Т.

Плоский мир: Краткая история XXI века. Москва, 2006. С. 62.

^{***} Див.: Хайек Ф.

Индивидуализм и экономический порядок. Москва, 2000. С. 50.

це домінування та формує для нього необхідні передумови. Процес світового розвитку, писав свого часу К. Каутський у добре відомому науковому заголові двотомнику “Матеріалістичне розуміння історії” (1926), є не що інше, як поділ одноманітного, що постійно прогресує, поєднання розділеного в нові форми й подальше перетворення останніх на ще більші різноманітності. У цих визначеннях досить чітко відбивається загальна логіка як суспільного прогресу загалом, так і нашої сучасності зокрема.

У цьому сенсі я вважаю, що “всесвітня ідентичність” чи “гуманістичний універсалізм”, яким, мовляв, має підпорядковуватись особистість, гасло “спочатку Ми, а потім Я”, коли індивід фактично втрачає своє обличчя, — це логіка світу, що відживає свій вік. Це типовий американський *melting pot* (плавильний казан) або ж стовідсотковий євроцентризм, світоглядні основи якого прагнуть увічнити У. Бек та деякі інші вчені. Глибоко переконаний у тому, що зрозуміти напрям сучасних глобальних перетворень з таких архайчних позицій неможливо.

У дійсності вектор утвердження глобального суспільства має протилежну спрямованість. Ми ніколи не зможемо збагнути нову якість сучасного глобального процесу, якщо не відчуємо істотних системних змін, що в ньому відбуваються. Визначальною рисою індустріально-економічної глобалізації, як відомо, є її системна стандартизація. Глобальний ринок виступає основним чинником цього процесу. Постіндустріальна глобалізація формується на інших засадах. Визначальними тут стають зростаюча (насамперед соціальна та духовна) самодостатність її структурних ланок і девальвація на цій основі стандартної уніфікованості відповідних процесів. На такому підґрунті глобалізація набуває ознак гетерогенно-дисипативної (розпорошеної) системи. Вона перестає бути пірамідально-ієрархічною, оскільки домінантність вертикально підпорядкованих зв'язків між її структурними ланками поступається горизонтальним взаємозалежностям.

Мова йде про контури нової — багатоформатної, різновекторної, неієрархічної, асиметричної — епохи. Д. Белл називає її “епохою роз'єднаності”; у М. Гардта й А. Негрі — це епоха, де “визначальною стане множинність, що не піддається спрощенню (уніфікації. — А. Г.)”; у М. Кастельса — це епоха інформаційних мереж; у З. Баумана — “плинна сучасність”; Ф. Фукуяма говорить про

становлення глобального суспільства, структурні зв'язки якого здійснюватимуться за принципом “жмені піску”; А. Енціоні пророкує “всесвітнє співтовариство співтовариств”; я ж називаю відповідні процеси початком епохи “плюралістичної глобалізації”. Теорії лібералізму ще належить докласти багато зусиль, аби всебічно осмислити новітні історичні зрушення. Все це ще попереду.

Нині ж є зрозумілим, що представлена матриця глобального процесу пов'язана не зі спрощенням, а, навпаки, із **системними ускладненнями суспільних відносин, світоустрою в цілому**. Однак і до цього слід ставитися з розумінням. Ось позиція нобелівського лауреата, видатного французького вченого А. Бергсона, який у своїй праці “Творча еволюція” (1912) виходив із того, що “у процесі розвитку життя розсіюється у своїх виявах”. Цим зумовлюється “нагромадження дедалі більшої і більшої складності”. Складність, підкреслював А. Бергсон, — це “накопичення відмінностей на засадах свободи та внутрішньої доцільності”, це “логіка еволюції життя”, “справа розуму”, основа і продукт “творчості, яка безперервно відновлюється”*.

Світ у своєму глобальному вимірі, у своїй динаміці відбиває дану закономірність. І з цим ми не можемо не рахуватися. Основою розвитку сучасної глобальної системи стають синергетичні принципи**. Саме з цих теоретичних позицій Л. Євстигнєєва і Р. Євстигнєєв ведуть мову про утвердження синергетичних засад глобального економічного розвитку. **Неоліберальний глобалізм трансформується у синергетичний глобалізм, якому своєю чергою відповідає синергетичний лібералізм.**

Поняття “синергетичний лібералізм”, яке використовують названі вчені, досить точно передає специфіку нової ліберальної перспективи, третього шляху лібералізму, його альтернативність відносно неолібералізму. Аби зрозуміти логіку сучасних глобальних трансформацій, *“потрібен лібералізм, однак не як історичний відступ назад в епоху класичного лібералізму, а як рух уперед до синергетично-*

---

* Бергсон А.

Творческая эволюция. С. 19, 25, 37, 43, 97.

** Синергетика — це теорія самоорганізації та саморозвитку складних відкритих систем, у яких взаємодіє множинність самодостатніх структурних елементів.

го лібералізму, тобто до складної системної економіки і складного системного суб'єкта, в якому статуси індивідуального існування (етичний чи фізичний, соціальний, духовний) отримують дійсну єдність (виділено мною. — А. Г.)”*

**Взаємодія
на принципах
конвергенції**

Визначальним у синергетичній глобалізації є наповнення якісно новим змістом горизонтальних зв'язків між її суб'єктами. А саме: домінуючий у системі неоліберальної глобалізації принцип ієрархічної субординації поступається місцем соціально-економічним відносинам, що реалізуються на засадах конвергенції. Конвергенція (зближення) — це не підпорядкування слабшого сильнішому, а взаємодія на принципах паритету і довіри, це умова збереження індивідуальності та самодостатності кожного суб'єкта відповідних відносин.

На Заході “батьком” теорії конвергенції вважають нобелівського лауреата з економіки (1969) видатного нідерландського вченого Я. Тінбергена. В його працях ішлося про можливість конвергенції двох систем — капіталізму й соціалізму, що вже саме собою дуже важливо для теорії та практики лібералізму. Активними прихильниками цієї ідеї були А. Сахаров, В. Росту, Дж. Гелбрейт та інші відомі вчені ХХ ст.

У нашому аналізі ми розглянемо конвергенцію в дещо іншому, ніж конвергенція двох систем, контексті — у контексті нової логіки безпосередньої взаємодії суб'єктів глобально-інформаційного, мережевого суспільства, зокрема постіндустріальної економіки, що утверджується. Водночас Ф. Фукуяма акцентує на конвергенції в умовах постіндустріалізму не лише соціальних та економічних, а й політичних чинників розвитку. У ХХІ ст., зазначає він, “глобальна конвергенція політичних і економічних інституцій стає дедалі очевиднішою”**.

* Евстигнеева Л., Евстигнеев Р.
Экономический рост... С. 32, 319—328.

** Фукуяма Ф.
Доверие. Москва, 2005. С. 15.

Звісно, конвергенція, як і конкуренція, є змаганням, однак воно не “воєнізоване”, не здійснюється за логікою “хто кого?” Тут маємо більш високий рівень духовності соціальних відносин. **Конвергенція — це відносини з партнером як з особистістю, як зі своїм супутником.** Ідеться про принципово іншу філософію відносин, про інші світоглядні та етичні цінності, життєствердні пріоритети. Вирішальним тут є визнання протилежної сторони не лише об’єктом трансакцій, як це властиво конкуренції, а таким самим суб’єктом, як і “Я”, — другим “Я”. Тейяр де Шарден називав такий тип конвергенції “вищим ступенем соціальності”.

Тож перед нами **диференційована соціальна єдність**, у якій система цілісність людського соціуму формується на основі не матеріального, а духовного синтезу, коли кожна особистість, зберігаючи свою унікальність, водночас утверджує себе реальним “центром перспективи”. У цьому сенсі нова модель глобальної, в тому числі економічної, конвергенції розглядається як “вищий ступінь гармонізованої складності”, що набуває ознак “синтезу центрів”, у процесі якого суб’єкти соціального процесу, які зближуються та взаємодіють, не поглинаються одне одним, не втрачають своєї оригінальності, а, самозбагачуючись, залишаються самими собою.

Зрозуміло, що нинішній світ поки що перебуває на дуже великій відстані від практичної реалізації цінностей, про які йдеться. Однак це жодною мірою не заперечує їхньої значимості. Ми говоримо про конвергенцію як визначальний атрибут економіки знань, як головний принцип відтворення та обміну насамперед нематеріальних цінностей, як механізм взаємодії партнерів із примноження інтелектуального багатства, як інструментарій подолання відчуження людини.

У процесі взаємного обміну знання та інформація взагалі не відчужуються — відчуження є базовою ознакою конкуренції. Економіка знань не розбудовує свої принципи на основі відчуження. Яким же чином можна у цьому випадку поєднати логіку конкуренції та логіку інтелектуального взаємозбагачення? Навряд чи існує науково обгрунтована відповідь на це запитання. Саме тому такий необхідний пошук альтернативи конкуренції, моделі соціально-економічних відносин за протилежною логікою — логікою толерантності, взаємної заінтересованості не лише у збереженні, а й у посиленні

значимості протилежного (в тому числі й невідомого) суб'єкта економічної взаємодії як другого “Я”, за логікою обміну “довіри на довіру”, економічних відносин за принципом даоської полярності Інь — Ян, яка передбачає органічне поєднання автономності із взаємопроникненням. У видатного французького філософа та письменника, нобелівського лауреата Ж.-П. Сартра є такий вислів: “Свобода іншого — це основа мого буття”. На мою думку, тут криється сама суть конвергенції*.

Проблема, що аналізується, має ще один, можливо, чи не найбільш принциповий аспект. Ідеться про **інноваційну функцію конвергенції, її енергетичний потенціал**. Чи можна вважати цей потенціал достатнім для забезпечення належного динамізму сучасного економічного розвитку і зростання, чи не поступається він стимулювальним можливостям конкуренції, на підвалинах якої постали всі багатства сучасного світу?

Вище ми вже вели мову про об'єктивну зумовленість висування на передній план не стільки суто економічних, скільки суб'єктивних чинників — інтелектуального потенціалу кожної особистості, соціально-економічних та духовно-світоглядних важелів суспільних трансформацій. Власне, таке переформатування траєкторії розвитку нині й відбувається. Переваги конвергенції полягають у тому, що вона сприяє реалізації енергетичного потенціалу не лише сильніших, а кожного. Енергетичний потенціал усього суспільства зростає насамперед на цій основі. Кожна людина — неповторна особистість, кожен має рівні права у цьому світі, кожному мають гарантуватися умови самореалізації. **Конкуренція — це прерогатива сильних, конвергенція — надбання всіх**. У цьому також виявляється принципово нова філософія економічного розвитку, яка повною мірою відповідає засадничим принципам лібералізму та перспективам його еволюції.

Якщо конкуренція була дієвим інструментом стимулювання ефективності матеріальних важелів розвитку праці, землі та капіта-

---

* Хочу привернути увагу читача до прикладного аспекту поставленої проблеми, яка глибоко аналізується групою українських та польських учених у спільному монографічному дослідженні “Конвергенція економічних моделей Польщі та України” (Київ, 2010).

лу, то за набуття домінантності нематеріальними чинниками — інформацією, знаннями та соціальним капіталом — цю функцію перебирає на себе конвергенція.

Соціальний капітал, до шляхів зростання якого прикута нині увага теоретичної аналітики, формується на базі взаємної довіри учасників економічного процесу, а довіра прямо й безпосередньо пов'язана з відносинами конвергенції. Вона — атрибут “невідчужуваних відносин” (А. Бузгалін). Довіра бере початок із реальної свободи кожного, із визнання не формальної, а справжньої суверенності та самодостатності господарчих суб'єктів.

Потенціал довіри невідривний від **енергетики творчості**. Творчість розбудовується на засадах довіри. Принципи довіри і принципи творчості взаємозалежні. Ф. Фукуяма називає довіру “спонтанною соціалізацією”. Співробітництво на основі довіри та взаємності, наголошує він, є ключовим у християнстві й інших світових релігіях. Це водночас і домінанта східної культури. Сучасне відродження Сходу, його нинішні потенційні переваги, зрештою, обумовлені саме цим.

Отже, у системі соціально-економічного розвитку виокремлюється якісно нова триланкова взаємозалежність: **відносини конвергенції — довіра, що формується на її основі, — соціальний капітал**. Ця тріада стає визначальним інноваційним важелем постіндустріального розвитку глобального суспільства, найбільш адекватною його цінностям енергетичною структурою. Нова парадигма суспільних трансформацій постає саме на даній основі. Це має враховувати й оновлений лібералізм, адже йдеться не лише про теоретичну конструкцію майбутнього, а й про реальну практику. Тож виділимо найбільш виразні напрямки втілення цих процесів.

Перше. Ми пов'язуємо конвергенцію з мережевою організацією економіки, за якої інформація як первинний економічний ресурс є достатньою “для всіх”, а вже згадуваний принцип “бути”, а не “мати”, стає визначальним. Через це компанії, що входять у мережеву систему, як зазначає Т. Фрідман, “ніколи не розпочнуть війну одна з одною доти, доки вони залишаються членами цієї системи”^{*}.

---

^{*} Фрідман Т.
Плоский мир... С. 533.

Чому це відбувається? Метою названих компаній є здобуття максимуму інформації. Логіка їхнього самозбагачення формується на цій основі.

Йдеться також про утвердження так званих горизонтальних мережових корпорацій. Їхнє становлення пов'язується із швидкою мультиплікацією інформаційних потоків, переведенням трансакцій в режим онлайн. За цих умов класична централізована корпорація почала втрачати свою спроможність адекватним чином нагромаджувати та обробляти необхідні інформаційні ресурси, оперативно реагувати на них. Зрештою окреслилася тенденція делегування влади й відповідальності із центру не лише низовим ланкам управління, а й сотням і тисячам інтегрованих у систему ТНК незалежних структур. До такого типу “поліклітинних” горизонтально-мережових корпорацій, що функціонують на засадах довіри й конвергенції, належать насамперед японські кейрецу (Sumitomo, Mitsubishi), корейські чеболи (Samsung, Hyundai), провідні західні банківські інституції та інші мегаструктурні утворення.

Друге. За всієї складності наявних проблем ми є свідками конвергенції на рівні здійснюваного на засадах “диференційованої єдності” “духовного синтезу” (Тейяр де Шарден), діалогу культур і релігійних традицій, не протиставлення (як на цьому акцентує відомий американський політолог С. Гантінгтон), а, навпаки, партнерства цивілізацій. Такі процеси аж ніяк не означають поширення якихось уніфікованих, кимось нав'язаних духовних стандартів. Мова йде про видимі й невидимі лінії формування нової якості міжкультурного діалогу, зближення світоглядних цінностей Сходу та Заходу заради утвердження світу, в якому, як зазначає экс-президент Португалії Ж. Сампайю, можна “жити разом із почуттям особистої гідності — рівними, однак різними (виділено мною. — А. Г.)”^{*}.

Третє. Очевидним є й те, що початок нового століття дедалі більшою мірою набуває ознак глобальної конвергенції і в зовнішньополітичній сфері. Зокрема, російський політолог І. Кузнєцов пише про політику глобального компромісу, неупередженого діалогу, партнерства і толерантності. На відміну від силової стратегії така політика, зазначає вчений, нині стає чимдалі затребуванішою

^{*} Див.: Международная жизнь. 2010. № 4. С. 146.

міжнародною політичною спільнотою. Важливо й те, що одним з її ініціаторів стала адміністрація президента США Б. Обама. Політика глобальної конвергенції розглядається нинішньою адміністрацією США як інноваційний прорив, що сприяє деідеологізації зовнішньополітичного середовища, розширенню сфери пошуку компромісних рішень в його різних сегментах*.

Пошлюся безпосередньо на позицію самого Б. Обама, який, виступаючи у Берліні (липень 2008), заявив: “Партнерські стосунки і співробітництво між народами — це не вибір, а єдино можливий варіант нашої спільної безпеки і спільного прогресу. Ось чому... не повинно бути мурів між старими союзниками ні на тому, ні на іншому боці Атлантики. Не повинно бути мурів між країнами багатими й бідними. Не повинно бути мурів між расами й племенами, місцевими жителями й емігрантами, християнами, мусульманами і євреями. Ці мури ми мусимо зруйнувати”**. Неможливо не аплодувати цим словам, у яких ідея глобальної конвергенції у зовнішньополітичній стратегії виражена так доступно й переконливо.

Хочеться, щоб читач відчув масштабність розглядуваних процесів. На основі відносин конвергенції формується якісно нова конструкція суспільної рівноваги, яка відчутно поглиблює наявний потенціал конструктивізму й толерантності людської спільноти. І центром такої рівноваги дедалі більшою мірою стає особистість, яка гармонійно поєднує у власному Его індивідуальне і загальне, особисте й загальнолюдське. Кожна окрема особистість, писав П. Тейяр де Шарден, конвергентна за своєю природою. “Щоб бути самими собою, — підкреслював великий мислитель, — нам потрібно йти у зворотному напрямку — у напрямку конвергенції з усіма іншими”***.

---

* Кузнецов И.

“Глобальная конвергенция” в контексте внешнеполитической стратегии // Там само. С. 34.

** Обама Б.

Від першої особи. С. 25.

*** Тейяр де Шарден П.

Феномен человека. С. 267, 269.

Отже, перспектива зростання самодостатності кожної особистості (а цією перспективою завжди опікується лібералізм) — це реальний рух уперед до створення дедалі міцнішого підґрунтя суспільної рівноваги. Фундаментальність рівноваги глобального суспільства утверджується саме на цих засадах.

У наведених найбільш значущих характеристиках сучасних суспільних трансформацій логіка світового еволюційного процесу органічно поєднується з еволюцією самої людини, утвердженням її реальної свободи та індивідуальності. Планетарне суспільство, що набуває чинності, — це не лише продукт креативної діяльності людини, це водночас і процес формування особистості як реального планетарного суб'єкта з відповідними параметрами свободи вибору, власного самоутвердження.

Переконаний, що читач усвідомлює, наскільки важливими є ці висновки для концептуальних обрисів третього шляху лібералізму — становлення постіндустріального повноформатного глобального за змістом типу лібералізму, “лібералізму як самостійної епохи” (Л. Євстигнєєва, Р. Євстигнєєв). Об'єктивну зумовленість цього шляху ми зобов'язані враховувати і при реалізації українського ліберального проекту. Я постійно акцентую на тому, щоби, формуючи власні механізми поглиблення лібералізаційного процесу в Україні, ми творчо підходили до західного досвіду, не прагнули до бездумного, механічного, як у нас зазвичай відбувається, запозичення того, що вже відходить у минуле. Водночас ми повинні з максимальною увагою ставитися до процесів, котрі визначають логіку майбутнього, основні риси якого, я сподіваюсь, мені — хоч контурно — вдалось окреслити.

Мій український патріотизм,
то не сентимент,
не національна гордість,
то важке ярмо,
яке доля положила
на мої плечі.

І. Франко

Глава 5

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ

Зробімо ж наступний, чи не найбільш значущий, за задумом цієї книги, крок — спробуємо обґрунтувати логіку подальшого шляху ліберальних перетворень у нашій країні — **другої хвилі українських ліберальних реформ**. Думаю, що ні в кого з читачів не виникає заперечень щодо того, що початок лібералізації радянського режиму було покладено вже у кінці 1980-х років горбачовськими реформами, відомою політикою “перебудови”. Власне, ці зміни, які, природно, здійснювались і в Україні (можливо, з більшою обережністю, ніж у Росії), започаткували **стартовий етап лібералізації**. Це не були ліберальні реформи в їхньому системному визначенні, однак той реальний поворот у бік ліберальної ідеї не міг не залишити помітний відбиток на загальній логіці постсоціалістичних трансформацій у нашій країні. Революція 1991 р., наслідком якої став розпад Радянського Союзу і утвердження на його теренах нових суверенних держав, має різні аспекти. Проте вона безперечно була **органічною складовою всесвітньої ліберальної революції**.

Із здобуттям незалежності в Україні розпочато **системну лібералізацію суспільства**. Її основою стало вирішення найбільш складних і значущих завдань, які стосувалися демонтажу збанкрутілої суспіль-

но-політичної системи адміністративного соціалізму, утвердження цілісної структури державницьких інституцій і формування фундаменту ринкової економіки.

Зрозуміло, що при вирішенні цих завдань було припущено багато помилок, далеко не всі завдання були системно збалансованими, чимало з них через різні причини не дістали належного розв'язання. Однак це не змінює суті справи: здійснювані реформи, попри всі свої недоліки, стали відчутним кроком на шляху ліберального транзиту українського суспільства та держави. Особливо значущою у реалізації ліберального курсу України стала насамперед **економізація економіки**. За умов тоталітарного розвитку ми мали економіку без економіки, економіку, позбавлену механізмів саморозвитку. Нині в нас функціонує реальна ринкова економіка, економіка, у якій початком і логічним завершенням є гроші, їх зростання, реалізація принципу “отримання більшого за менше”. Передумови інтеграції України у світовий економічний простір сформовано саме на зазначеній основі.

Інша сторона — подолання патерналістських настроїв людей і водночас поява нового активного прошарку населення, насамперед середнього класу та підприємців — носіїв приватної ініціативи, які формують суспільний попит на подальші якісні перетворення, без чого системне поглиблення лібералізації було б неможливим.

На початку минулого десятиліття постало питання щодо здійснення “другої хвилі” ліберальних перетворень, початку їхнього нового етапу. Проте політична ситуація в країні склалася тоді так, що реалізувати ці задуми інструментами, які були в розпорядженні тодішнього парламенту та виконавчої влади, не вдалося. Не зумів цього зробити в період своєї другої каденції і Президент Л. Кучма.

Однак процес лібералізації у нашій державі не припинився. Його системним стимулятором стала **Помаранчева революція**, яка фактично стала логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року, і в дійсності поклала початок нового етапу лібералізації.

Нині у верхніх ешелонах української влади намагаються довести протилежне. В одному з інтерв'ю (24 грудня 2010) Президент В. Янукович заявив, що реформи в Україні лише стартують. Мовляв, усі дев'ятнадцять років їх не було, і тільки тепер його адміністрація розпочала відповідні перетворення. Зрозуміло, що Прези-

дент дещо помилився у своїх оцінках періодів до і після Помаранчевої революції, хоча у прямому ефірі всі хвилюються, а президенти — теж люди...

Однак справа не в цьому. Дуже примітивними видаються спроби представити події кінця 2004 р. лише як пошук альтернативи між “двома Вікторами”. Насправді **Помаранчева революція — це зовсім інше. Це насамперед пробудження нації, це, поза всяких сумнівів, важливий чинник утвердження в Україні громадянського суспільства, поглиблення демократії і, найголовніше, — самоутвердження гідності українського громадянина, власного “Я” кожного з нас.** У тоталітарному суспільстві чинні президенти не програють на виборах. Грудневі (2010 р.) вибори у Білорусі продемонстрували всьому світові, як це робиться. В Україні ж подібне стало неможливим. Помаранчева революція — відчутний доробок у цьому сенсі, а це для логіки поглиблення ліберального транзиту в нашій державі, наповнення його якісно новим змістом, піднесення на більш високий шабель є конче значущим.

Саме через це я розглядаю Помаранчеву революцію як початок нового (нинішнього) етапу ліберальних перетворень у нашій державі. Його мета, як видається, полягає в тому, щоб не просто прискорити реформи, а сфокусувати їх на забезпечення системності ліберальних трансформацій, органічно поєднати процеси лібералізації суспільства та економіки (нині для нас це найбільш болюча проблема), сформувати для цього необхідне психологічне середовище, відповідним чином заповнити світоглядний вакуум, що девальвує суспільні цінності.

Хочеться сподіватися, що чинна влада виявить здоровий глузд і скаже своє слово про особливу роль Помаранчевої революції у демократизації суспільних відносин, чим підтвердить свою дійсну прихильність ліберальному розвитку нашої держави, який декларується її очільниками. Думаю, що це дуже важливо і для самої влади. Плекаю надію, що вона усвідомлює, наскільки значимим стане таке визнання.

У цій главі я спробую докладно розглянути чималу низку проблем українського ліберального проекту. Попередньо зазначу лише те, що узагальнення, які подаються, не є черговою програмою ліберальних перетворень чи конкретним планом дій у цьому напрямку. Моя мета інша. Відповідно до замислу книги мова піде про **концеп-**

туальні засади українського ліберального проекту. Переконали, що саме такого рангу узагальнення є нині для нас чи не найбільш значущими. Прикладна аналітика ж можлива лише на відповідній основі. Хочу, щоб читач підтримав мене й у цьому.

Початок нового етапу лібералізації

Добре знаю, що здійснювані в Україні за роки незалежності ліберально спрямовані суспільно-економічні перетворення, як і ліберальне майбутнє нашого суспільства й держави, подобаються далеко не всім. Проте хоч би як ми оцінювали реалії ліберального курсу в Україні, мусимо визнати очевидну істину: його здійснення як не мало конструктивної альтернативи на старті системних реформ, так і не має її нині.

Можна сперечатися щодо коректності обраних механізмів лібералізації. Тут дійсно були різні варіанти. Однак це питання іншого порядку. Що ж стосується загального вектора українських реформ, то він визначався об'єктивними передумовами: антикомуністичною спрямованістю революції 1991 р.; завданнями розбудови відкритого демократичного суспільства, ринкової економіки, її інтеграції у світовий, ліберальний за своїми визначеннями економічний простір; набуттям у перспективі членства в Євросоюзі. Майже 90 % громадян, які на грудневому (1991 р.) референдумі підтвердили свою прихильність становленню України як суверенної держави, фактично віддали свій голос за відповідні пріоритети її розвитку.

Підтвердженням можуть бути й законодавчі акти, котрі вже на зорі незалежності визначили стратегічні перспективи системних перетворень в Україні. Нагадаю читачеві надзвичайно значуще. Свій офіційний вибір ліберально-демократичного курсу реформ Україна зробила ще влітку 1990 р. 16 липня Верховна Рада схвалила доленосний для українського народу документ — “Декларацію про державний суверенітет України”, а 3 серпня — Закон України “Про економічну самостійність України”. Серед основних напрямів економічних перетворень, визначених цим законом, завдання поступового

переходу до ринкової економіки було поставлене на перше місце. Закон проголошував рівноправність усіх форм власності, рівні можливості для розвитку різних форм підприємницької діяльності, свободу у виборі методів господарювання, здійснення державного управління народним господарством шляхом економічного регулювання — “без безпосереднього втручання в господарську діяльність підприємств та організацій”, заохочення конкуренції, утворення інвестиційного ринку, фондових бірж та ін.

Важко переоцінити значимість цього документа. Він не лише започатковував основи державницької політики, спрямованої на забезпечення політичної та економічної суверенності України, а й чітко визначав стратегію послідовної ліберально-ринкової трансформації адміністративної системи управління та господарювання. Йдеться про нерозривність цих завдань, про те, що вирішення першого завдання без другого неможливе.

Власне, проголошена вищим законодавчим органом України нова ідеологія державотворення базувалася на утвердженні саме такої єдності. Тим самим **принцип, за яким суверенність держави можлива лише на основі ліберально-ринкових перетворень адміністративної економіки, набував статусу офіційної доктрини**. Вона вивищувалась до вирішального напрямку державної політики, її стратегічного курсу. Перебіг подій в усі наступні роки розбудови української держави довів і продовжує доводити нині, наскільки значним було прийняття цього положення як вихідного, базового принципу нашого державотворення.

Підтвердженням того, що ліберально-ринкові принципи соціально-економічного розвитку держави слугували не просто гаслом, а рушійною силою реальних перетворень, стали подання Урядом України на розгляд Верховною Радою “Концепції переходу України до ринкової економіки”, прийняття Закону “Про економічну самостійність України” і наступне схвалення Верховною Радою згаданої Концепції. Все це — органічно пов’язані події одного рангу. Представники лівої опозиції курсові ліберальних реформ, котрі мали свого часу більшість у Верховній Раді, схильні замовчувати ці події, до розвитку яких вони самі були причетні. Маю на увазі “Групу 239” парламенту України першого скликання, яка у визначенні подальшого ліберально-демократичного шляху держави відіграла конструктивну роль.

Реалізуючи завдання першого, підготовчого, етапу становлення національної економіки ринкового типу, парламент провів від кінця 1990 до початку 1992 року досить плідну законотворчу роботу. Було прийнято закони “Про власність”, “Про бюджетну систему України”, “Про підприємництво”, “Про банки і банківську діяльність”, “Про підприємства України”, “Про цінні папери і фондову біржу”, “Про митну справу”, “Про зайнятість населення”, “Про зовнішньоекономічну діяльність” та ін. Я добре знаю зміст цих законодавчих актів, оскільки до підготовки багатьох із них мав безпосередній стосунок. Можна висловлювати безліч критичних зауважень щодо їхньої збалансованості. Однак важливим є інше: сам факт прийняття Верховною Радою низки згаданих законів засвідчував те, що Україна прямувала обраним шляхом із напрацьованою законодавчою базою. Звичайно, то був мінімум, найнеобхідніше. Але, принаймні, базові законодавчі акти, що визначали принципові засади ліберально-ринкових перетворень, уже існували.

І все ж, чому за цієї ситуації 1991 — 1994 роки не стали періодом реальних економічних трансформацій? Чому саме тоді економіка України зазнала наймасштабніших втрат: обсяг ВВП зменшився на 45,6 %, промислового виробництва — на 40,4 %, сільськогосподарської продукції — на 32,5 %? Чому саме українська економіка цього періоду виявилася найбільш вразливою з-поміж країн із перехідною економікою перед інфляцією, масштаби якої стали рекордними у світі — 10 255 %? Усі пам'ятають наслідки цього справжнього лиха: основною формою товарного обміну став бартер. Навіть заробітна платня здійснювалася шинами, каструлями, шкарпетками... Дефіцит державного бюджету покривався прямою грошовою емісією Нацбанку. У жовтні 1994 р. він сягнув астрономічної цифри — 18,9% ВВП. Невипадковим було й те, що впродовж одного року валютний курс українського карбованця у доларах США знизився у 6,6 раза. Відповідно суттєво впав життєвий рівень населення. Чим була зумовлена така криза, чому для виходу з неї знадобилося так багато часу — довгих п'ять років?

Подібні запитання, на жаль, можна продовжити. Вони прямо й безпосередньо стосуються проблеми ліберальних перетворень в Україні. Заперечення ліберальної перспективи не лише політичними силами лівого спрямування, а й значною частиною пересічних громадян зазвичай пов'язується із зазначеними економічними втра-

тами. Тож у прихильників ліберального курсу мають бути достатньо вагомі аргументи, які б могли спростувати такі цілком природні заперечення. Я це добре розумію і не збираюсь ухилятися від розгляду найбільш складних і суперечливих питань цієї проблеми.

Насамперед хочу привернути увагу до однієї обставини. Так склалося, що кожного разу, коли ставляться під сумнів наслідки ліберальних перетворень попередніх років, то, як правило, вдаються до порівняння результатів реформ в Україні та Польщі. Звісно, що такі порівняння — не на користь нашої держави: Польща пішла значно далі. І справа тут не лише у статистичних зіставленнях. Важливе інше: нині Польща — визнаний лідер Центральної Європи, член НАТО та Євросоюзу. У період 1990 — 2010 рр. за темпами зростання ВВП серед постсоціалістичних країн Польща поступалася лише Китаю та В'єтнаму. До того ж вона належить до небагатьох держав світу, де під час кризи 2008 — 2009 рр. зберігалася позитивна економічна динаміка. Цим фактично все сказано.

Але я далекий від того, щоб на основі цих порівнянь робити упереджені висновки, а тим більше їх політизувати. Адже наші країни, які є близькими за своїми людськими та матеріальними ресурсами (у тому числі за природними багатствами та геополітичним розташуванням), мали абсолютно різні стартові можливості у здійсненні політики реформ. Хто цього не розуміє?

Кожен із нас добре знає, що, перебуваючи в межах так званого єдиного народногосподарського комплексу, українська економіка не була самодостатньою. На задоволення потреб внутрішнього ринку йшло всього 17,9 % вартості власних виробів, тоді як у Польщі — близько 70 %. Суть цієї ситуації зрозуміла. Структура економіки СРСР була вибудована в такий спосіб, що відокремлення будь-якого суб'єкта господарювання і його розвиток в автономному режимі ставали неможливими.

Україна у цьому комплексі виробляла менше 20 % кінцевої продукції. Ось лише один приклад: наша економіка була максимально зорієнтована на потреби військово-промислового комплексу СРСР. Це — понад 700 потужних підприємств, кількість працівників яких перевищувала 1 млн осіб. Однак більшість із цих підприємств не випускала кінцевої продукції. За оцінками експертів, Україна виробляла лише 8 % “фінішних” озброєнь Союзу. Зрозуміло, якою складною для молоді економіки незалежної України стала пробле-

ма конверсії та переходу оборонної галузі на цивільну продукцію, оскільки це потребувало мінімум кількох десятків мільярдів доларів капіталовкладень, а ми їх не мали й не могли мати.

Все це не абстрактні речі, а обставини, які довелося долати у процесі становлення національної економіки*. Читачеві добре відоме й те, ціною яких зусиль розбудовувалися основні системи, що у сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежності нашої держави, — фінансова, грошова, бюджетна, банківська, митна та ін. Перед Польщею ці проблеми не стояли. Не вирішувала вона й питання облаштування кордонів — одного з головних атрибутів держави. Ми ж займаємося всім цим уже двадцять років і ще далекі від завершення.

Можна послатися і на такий досить переконливий приклад. Не лише з теорії, а й із суспільної практики відомо, що початком економічних перетворень завжди слугує системна стабілізація національної грошової одиниці. Л. Ергард, “батько німецького економічного дива”, розпочинав трансформаційні процеси у повоєнній Німеччині саме з грошової реформи. З цього фактично почала і Польща.

У пакеті першочергових реформ, які від осені 1989 р. здійснювались у цій країні, чільне місце посідала конвертація національної валюти. Ми ж спромоглися вийти з рублевої зони лише через два роки після здобуття незалежності, а грошову реформу провели аж 1996 р. Якщо для України фактичною платою за вихід із рублевої зони став зовнішній борг Росії у 2,5 млрд дол., то Польща, навпаки, отримала західні кредити на відповідні цілі. Роль стабілізатора польського злотого відводилася спеціальному фондові в розмірі 1 млрд дол., який погодилися надати Польщі країни Заходу**.

Різниця і в цьому питанні стає особливо виразною, якщо врахувати, що Україна при виході зі складу СРСР не отримала ні копійки

* Ці питання всебічно аналізуються автором у книгах:

Гальчинський А.

Україна: поступ у майбутнє. Київ, 1999;

Гальчинський А.

Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. Київ, 2006.

** Герман С.

Обличчя сучасної Польщі: Так це сталося. Львів, 2001. С. 24.

з його золотовалютних резервів. Це означає, що на момент здобуття незалежності стабілізаційний фонд України був на нульовій позначці, а що стосується МВФ, то ця найавторитетніша у світі фінансова інституція, як знаємо, взагалі вказувала на недоречність виходу нашої держави з рублевої зони. У можливість нашого виживання як незалежної держави там просто не вірили. Пан Мішель Камдесю, директор-розпорядник Фонду, згодом розповідав про це Л. Кучмі з усією відвертістю. Я був свідком цього.

Дана тема має й інше продовження. На кінець 1989 р. зовнішній борг Польщі МВФ, банкам країн — членів Паризького та Лондонського клубів становив близько 41 млрд дол. Крім того, Польща була винна Радянському Союзові 4,5 млрд перевідних рублів — грошової одиниці, що мала обіг у рамках РЕВ*. Фахівці розуміють, що для країни з 38-мільйонним населенням такий борг суттєво перевищує будь-які критично допустимі межі. Як підказує досвід країн Латинської Америки, для виходу з подібної боргової ями необхідні десятиліття. У цій ситуації уряд Т. Мазовецького звернувся до кредиторів із проханням не лише реструктуризувати борг, а й по можливості списати його. Це прохання значною мірою було задоволено. Та й по-іншому, мабуть, не могло і бути, адже з перших років ринкових реформ Польщі було відведено роль “вітрини” трансформаційних процесів, здійснюваних на постсоціалістичному просторі за рецептами Заходу.

Протилежною була ситуація в Україні та інших пострадянських державах. У вересні 1992 р. експерти Світового банку підраховали, що для того, аби не допустити краху реформ в Україні, нам потрібна протягом певного часу щорічна фінансова допомога в розмірі 8—10 млрд дол. Звісно, це була лише констатація факту. Ніхто гроші нам ні давати, ні позичати не збирався. Навпаки, фактичною платою за незалежність стало підписання з Росією так званого нульового варіанту розподілу союзної власності. Відома всім проблема щодо частки заощаджень населення України, які були вилучені на користь РФ, має відповідний підтекст. Із цим не можна не рахуватися.

Власне, й самі польські ринкові перетворення вже на їхньому старті мали принципово інше наповнення, ніж в Україні. Вони не

---

* Герман С.

Обличчя сучасної Польщі. С. 23.

розпочиналися, як у нас, від нульової позначки. Це також дуже важливо. До того ж там не стояла проблема освоєння азів ринкової культури та ментальності. Польща розпочала свій шлях соціально-ринкових перетворень ще за часів Е. Герека — від 1970-х років. У країні ніколи не ліквідовувалася приватна власність на землю й завжди існувала широка мережа малих підприємств, які ще до початку реформ Л. Бальцеровича відшкодовували до скарбниці майже 40 % доходів.

Ми мали принципово іншу ситуацію. Найголовніша проблема початкового етапу наших реформ — відсутність глибинних традицій легітимної приватної власності, той факт, що впродовж 70 з лишком років не одне покоління українців виросло в умовах тоталітарного режиму, а отже під знаком цілком протилежних економічних цінностей. А це означає, що, за винятком західних областей, у нас практично не було й не могло бути тих людей, хто знав інше життя (як це було у Польщі чи Угорщині, Чехії та інших країнах Центральної та Східної Європи).

Особлива гострота цієї проблеми стає очевидною, якщо звернутися до питання про приватну власність на землю (а це основа всієї системи відносин власності, її головний стрижень). Маю на увазі суто російський феномен — систему общинного землеволодіння, яка століттями силоміць насаджувалася й українському народові. Саме ця обставина докорінно відрізняла Російську імперію, а з нею і Україну, від європейської цивілізації, зумовлювала їхнє катастрофічне відставання.

Сказане повною мірою стосується й широкого кола питань, які характеризують психологічно-культурний зріз попереднього розвитку суспільства, цілком сформовану ментальність, що не тільки за своїм змістом, а й за глибиною суттю могла бути лише діаметральною протилежною всьому тому, що М. Вебер називав “духом капіталізму”. Немає потреби нагадувати, що на Заході система приватних відносин розбудовувалася з оперттям саме на цей феномен суспільної свідомості. Добре розуміючи російську ментальність, нобелівський лауреат В. Леонтьєв в одному з інтерв'ю 1993 р. заявив, що Росії знадобиться іще щонайменше 70 років, аби відтворити повноцінну систему інституцій приватної власності. «Сама структура пізнорадянського суспільства, наскрізь пронизана неформальними “кланами”, де все робилося на засадах “блату”, не допускала вільної

конкуренції й підприємництва, — зазначає вітчизняний дослідник В. Дубровський. У “совку”, де ринковий обмін був поза законом, лише особисті контакти, репутація та зв’язки могли забезпечити бодай якусь впевненість у партнерах»*. Про які ринкові традиції тут може бути мова? Ми дуже швидко почали це забувати.

Докорінно іншою була й суспільно-політична ситуація. На відміну від наших партій лівого крила, насамперед комуністів, які не змогли розірвати з принципами догматичного марксизму-ленізму й дотепер так і не набули ознак європейської соціал-демократії, а відтак завжди виконували функцію непримиренної опозиції ринковим перетворенням, ліві політичні партії в Польщі були активними прихильниками євроінтеграції, а також політики поглиблення ринкових реформ, підтримували їх. Відомо й те, що у Польській Народній Республіці членів ПОРП ніколи не називали комуністами. У мас-медіа, навіть опозиційних, не йшлося про комунізм як про устрій у Польщі і т. п.

Зазначені чинники, окрім інших, не могли не позначитися на специфіці здійснюваних в Україні перетворень, у тому числі на глибині кризових процесів в економіці, що їх ми пережили. Як зазначав відомий американський економіст, професор Гарвардського університету Дж. Сакс, досі жодній країні не доводилося одночасно розв’язувати такі надскладні завдання, як демонтаж комуністичних підвалин і утвердження державності, здійснення ринкових реформ і проведення структурної перебудови економіки. Виконання кожного з них потребувало небачених зусиль.

І все ж таки, попри ці обставини, Україна знайшла у собі сили виправити ситуацію і цим самим довести насамперед собі, своєму народові найважливіше: у виборі траєкторії ліберальних трансформацій ми не помилилися. Впродовж 1994 — 1999 рр. країна змогла не лише вибратися із немислимої економічної прірви, а й забезпечити не короткотермінові, а доволі сталі темпи швидкого зростання. У середньорічному вимірі темпи зростання ВВП в Україні за 2000—2004 рр. становили 8,4 %. Важливими є і якісні аспекти цього процесу. Назву лише два показники. *Перший* стосується випереджальних темпів зростання продуктивності праці у промисловості. Ось дані Держкомстату: 2000 р. — 16,8 %; 2001 р. — 18,6; 2002 р. — 11,8;

---

* Дзеркало тижня. 2005. 19 лют.

2003 р. — 19,8; 2004 р. — 19,9 %. Я не знаю подібних аналогів в інших країнах. Зазначені темпи є незаперечним доказом інтенсивної ринкової перебудови безпосередньо суб'єктів господарювання.

Другий показник економічного зростання 2000 — 2004 рр. — позитивні структурні зрушення в економіці. На відміну від Росії та Казахстану, де основою економічного піднесення є нафто- та газодобувна промисловість, у нас функцію локомотиву зростання почало виконувати машинобудування, обсяги виробництва якого щороку збільшувалися таким чином: 2000 р. — 24,5 %; 2001 р. — 28,6; 2002 р. — 11,3; 2003 р. — 35,8; 2004 р. — 28,0 %. Якщо у 1994 р. продовольчий ринок України більш як на 50 % (а в Києві — на 70 %) був заповнений імпортними товарами, то у 2004 р. 92—93 % цієї продукції вироблялося на вітчизняних підприємствах. Нині харчова промисловість є однією з конкурентоспроможних та найбільш технологічно оновлених галузей української економіки.

2000—2004 рр. — це період не лише високих темпів зростання ВВП та промисловості. Це водночас і стійка макроекономічна стабільність: практично бездефіцитний бюджет, тверде становище національної грошової одиниці. Відповідні процеси супроводжувалися позитивними зрушеннями у соціальній сфері. Ось лише один доказ: якщо у 1994 р. середньомісячна заробітна плата у доларовому еквіваленті становила 22 дол., у 2000 р. — 42 дол., то на кінець 2004 р. — 132,8 дол., а середньорічна — 1656 дол. Зрозумілою є вся мізерність цього показника. Для порівняння зазначу, що у 2009 р. порогом бідності у Великій Британії вважався річний дохід у 12,7 тис. фунтів стерлінгів*. Однак сам факт зростання заробітної плати в Україні лише за п'ять років у 3,2 раза є доволі показовим — цього не можна недооцінювати.

Добре знаю статистику Світового банку і можу з усією відповідальністю сказати: йдеться про економічні показники, які були одними з найвагоміших у Європі. У зв'язку з цим висловлювання окремих авторитетних міжнародних експертів, у тому числі шведського економіста А. Аслунда, про формування на теренах Європейського континенту “нового українського економічного дива” мали під

* Кузнєцов О.

Англосаксонська модель глобального капіталізму. Київ, 2010. С. 137.

собою досить вагомі аргументи. Судить самі: якщо за результатами 2000 р. ВВП України у доларовому еквіваленті становив 31,3 млрд дол., то у 2004 р. — 64,9 млрд. Те, чого ми досягли за ці п'ять років, поставило нас в один ряд із найбільш значущими у повоєнній Європі досягненнями — “економічним дивом” у Німеччині, а також піднесенням економіки у 1970-ті роки в Іспанії та Португалії.

Однак між нами існують і принципи відмінності. У Німеччині, Іспанії та Португалії економічний прорив здійснювався переважно за рахунок іноземних ін'єкцій, в Україні ж — за рахунок власних нагромаджень. Саме цим наша модель економічного зростання відрізняється і від моделі країн Центральної Європи, основою якої також були іноземні інвестиції. У 2004 р. у нас вони складали всього 3,6 % загального обсягу капіталовкладень. Це наш недолік, але водночас і наша принципова перевага. Іноземні інвестиції дають відчутний позитивний ефект лише на початковому етапі їх використання. Далі у зв'язку із репатріацією прибутків, посиленням дефіцитності платіжного балансу та структурними деформаціями іноземні інвестиції не тільки не посилюють, а, навпаки, послаблюють конкурентоспроможність економіки. У нас склалася інша ситуація. Показовими є такі дані: починаючи з 1999 р. Україна мала позитивне сальдо поточного рахунку платіжного балансу. На цей же рік ми мали найнижчий у Європі зовнішній борг. У співвідношенні з ВВП він був майже вчетверо меншим від зовнішнього боргу Польщі.

Наведемо у цьому зв'язку висловлювання колишнього держсекретаря США Г. Кісінджера. Під час свого візиту до Києва у жовтні 2004 р. метр американської дипломатії зазначив: “Із погляду іноземця успіхи України за останнє десятиліття вражають. Світова історія не знала досі такого бурхливого періоду, коли стільки важливого відбувається одночасно”^{*}.

Пошлюся й на відповідні оцінки М. Тетчер. Аналізуючи основні засади української зовнішньої політики, вона писала: “Урядові президента Кучми, незважаючи на всі його недоліки, вдалося все ж розв'язати більшість проблем у відносинах між Україною і Росією. Фактично відбувається народження України, яка визнає свої історичні зв'язки зі східним сусідом, однак водночас орієнтується на Захід”. Нині, продовжує М. Тетчер, Україна має все необхідне,

---

^{*} День. 2004. 23 жовт.

“щоби претендувати на центральну роль у Східній Європі. Це має дуже велике значення для західних країн (виділено мною. — А. Г.)”*. Складно сказати щось вагомніше стосовно нашої зовнішньої політики, яка зазвичай віддзеркалює логіку внутрішніх перетворень.

Однак за всієї значимості позитивних зрушень у українській економіці, в тому числі й у реалізації політики реформ, ми не повинні заплющувати очі на принципові недоліки. Тож як могло статися, що швидко прогресуюча впродовж п'яти років економіка буквально вмиє після 2004 р. перетворилася на стагнуючу систему, а під час світової кризи 2008—2009 рр. зазнала чи не найбільших у Європі втрат? Чому ми за останні роки відчутно ковзнули вниз у світових рейтингах конкурентоспроможності, створенні сприятливих умов для підприємництва тощо?

Найпростіше списувати всі негаразди на “бездарное руководство предыдущего правительства”, як на кожному кроці невтомно проklamують чинні можновладці. Я далекий і від того, щоб пояснювати їх лише незавершеністю економічних реформ, хоча цей чинник дається взнаки й донині. Конче важливо розуміти, що проблеми, перед вирішенням яких зупинилася у своєму розвитку Україна, не зводяться виключно до економіки. Це проблеми більш системного порядку — проблеми несформованості українського суспільства. Епіцентр зростання розбалансованості економічного процесу лежить саме тут. Влада зобов'язана відчувати цю ситуацію і адекватним чином реагувати на неї. В іншому випадку вона позбавляється будь-якої перспективи.

Глибина циклічних перепадів української економіки є просто немислимою для сталого розвитку: найбільш стрімке у світі падіння обсягів ВВП (1994 р. — мінус 22,9 %), далі — найвищі в Європі темпи зростання (2004 р. — плюс 12,1 %) і знову різке падіння (2009 р. — мінус 15,1 %). Це вже не суто економічні аномалії. Це ознака більш системних суперечностей, функціональної розбалансованості суспільства в цілому. Більш ніж 50 % тіньової економіки — ще одна проблема дієздатності не стільки держави, скільки суспільства, віддзеркалення його фактичної несформованості.

---

* Тэтчер М.

Искусство управления государством. С. 122, 123.

Корумпованість, за рівнем якої Україна посідає одне з “почесних” місць у світі, має те саме пояснення.

Все це — очевидні докази того, що проблеми реальної модернізації української економіки лежать поза межами суто економічної політики. Але регіонали цього не розуміють. Це — ахіллесова п'ята нової влади. Не зроблено висновків і з президентських виборів 2004 р. Вони розміщуються у цій же площині: 12 % економічного зростання — і за тим жорстока поразка. Причина — в односторонньому сприйнятті суті економічного процесу, у відсутності розуміння того, що економічні перетворення втрачають будь-який сенс, якщо не пов'язуються із системним оновленням суспільства загалом.

Я не прихильник того, що відбувалося за часів президентства В. Юшенка. Однак принаймні те, що публічно декларувалося, як на мене, більш адекватно відбивало найгостріші проблеми нашого сьогодення — насамперед ті, що стосуються подолання системної розбалансованості суспільства, наповнення його функціональних механізмів ліберальним змістом. Підтримка Майданом проголошуваних В. Юшенком цілей мала, на мою думку, саме таке пояснення.

Я не торкаюся практики. Вона не витримує критики, хоча у цьому винні не лише В. Ющенко, а й виконавча влада; уряди, які функціонували впродовж його каденції, фактично не були підконтрольними главі держави. Акцентую на тому, що становлення в Україні дієздатного суспільства як було, так і залишається ключовим завданням у реалізації українського ліберального проекту, нового етапу ліберальних реформ. Мова йде про втілення всебічно виваженої (осмисленої насамперед на науково-теоретичному рівні), структурно збалансованої системи заходів, яка б забезпечила подолання розбіжностей між уже багато в чому сформованою ліберальною моделлю економіки і системно розбалансованим суспільством, що реалізує свої функції, спираючись головним чином на залишки адміністративної ієрархії. Від ліберальної економіки до ліберального суспільства і далі до якісно нового циклу соціально-економічних реформ — таким мені бачиться одне з найактуальніших завдань нинішнього етапу.

Світоглядний вакуум

Проблема подолання суперечностей між ліберальною (у своїй основі) економікою і неліберальною (у багатьох аспектах адміністративною) моделлю суспільства не є суто українською. Ми у цьому не є винятком. Ідеться про типову для пострадянських країн картину, що по суті вкладається в рамки “вкрапленого лібералізму”, який розглядався у попередній главі.

В мене є своє пояснення такої ситуації. Вона стосується насамперед світоглядних розбіжностей щодо субординації понять “суспільство” та “економіка”. В інтерпретації марксизму економіка формує фундамент суспільства, його базову основу. Все решта, в тому числі соціальна та духовна сфери, віднесено до “надбудови”. Ідеться про добре відомий читачеві принцип історичного матеріалізму, за яким реалії економіки визначають специфіку суспільства. Цієї позиції дотримуються і регіонали. Модернізуючи економіку, ми тим самим модернізуємо і суспільство — таким убачається основне кредо проголошеної ними політики реформ.

Лібералізм обстоює зворотну залежність. Він виходить із того, що розвиток та зростання економіки визначаються креативним потенціалом суспільства, що принципово важливо. Суспільство — це насамперед духовне поєднання людей на рівні світоглядних цінностей, спільного бачення перспективи, це побудована на довірі система усталених соціально-комунікаційних зв'язків, це, нарешті, спроможність створювати максимально сприятливі умови самореалізації енергетичних можливостей кожної особи. Такі можливості, за логікою лібералізму, не обмежені у своїх параметрах: вони здатні невинно нарощувати потугу, самовідтворюватися на власній основі.

Звідси висновок: суспільство продукує безпосередньо не економіку, а креативність індивідів — основних суб'єктів економічного процесу. Економіка в даному разі виступає як проміжна мета суспільного прогресу. Безпосередньою самоціллю ліберального суспільства, його відмінною рисою є збагачення креативного потенціалу особистості. Економіка ж має підпорядковувати свої функціональні механізми цій меті. Звісно, потрібно бути стовідсотковим оптимістом, беззастережно вірити у креативні можливості людини, щоб дотримуватися саме такої світоглядної позиції.

Для регіоналів це поки що непідсильне завдання. Даються взнаки світоглядні рештки комуністичної системи, термін розпаду яких не вичерпується кількома роками. До того ж в українському політикумі склалося таке явище, як домінування партій без власної ідеології. Особливо небезпечно, коли такі партії, формуючи владні інституції, прагнуть керувати державою. У публічній риторичі регіоналів дедалі частіше з'являються ліберальні гасла, однак це лише посилює суперечливість політики, яка не спирається на системно узгоджені світоглядні цінності. Суспільство об'єктивно зацікавлене у подоланні цих суперечностей.

Розумію, що сама постановка питання щодо надмірностей “економічного детермінізму”, на які ми слабуємо, є далеко не простою. Однак маємо усвідомити, що йдеться про вимоги часу, про реальні кроки в реалізації проекту “Україна-XXI”. Потрібно думати насамперед про це.

Ми жодним чином не прагнемо принизити значимість завдань економічного розвитку. Навпаки, мова йде про те, що реформування економічних відносин, забезпечення їхньої стабільно збалансованої динаміки, як і надання принципово нових імпульсів соціальним перетворенням, можливі лише на якісно новій основі — на основі світоглядної консолідації українського суспільства, його осучаснення, утвердження визначальних цінностей ліберального розвитку та демократії. Іншого шляху системної модернізації української економіки не існує.

Хочу привернути увагу читача й до такої нинішньої ситуації. Річ у тім, що політика здійснення реформ згори дедалі помітніше демонструє свою вичерпаність. На початкових етапах системних перетворень ця логіка себе виправдовувала. Вона по суті була безальтернативною. Однак реформи такого роду мають свої межі. Це реформи незрілого суспільства.

Нині країна стала іншою. Ми зупинилися перед проблемою проведення нового класу реформ — реформ, що йдуть знизу, ініціюються громадянським суспільством, формуються суспільним консенсусом. Природно, це набагато складніший клас перетворень. Реформи такого роду багатосуб'єктні. Вони базуються передусім на довірі та передбачають розбудову принципово інших інституційних підвалин. Хотілося б, щоб читач глибоко усвідомив і цю специфіку нового етапу лібералізації.

Якщо адміністративна система — це спільність, організована згори, побудована на ієрархічній субординації, то весь сенс ліберального суспільства полягає в тому, що його структурні зв'язки реалізуються переважно на принципах горизонтальних (мережевих) взаємозалежностей, на засадах суспільної угоди громадян, демократичної самоорганізації, на цінностях відкритості та плюралізму, поваги до індивідуальності кожного члена суспільства. Звідси пріоритетність свободи слова, свободи друку, свободи асоціацій, моральної та духовної спільності людей. Саме ці цінності є визначальними у формуванні основних засад ліберального суспільства, функціональні зв'язки якого розбудовуються на принципах довіри.

У цьому контексті виокремлюється проблема подолання небезпечного світоглядного вакууму, який виступає нині чи не найбільш деструктивним чинником консолідації українського суспільства. Розлад у суспільстві, писав М. Булгаков, розпочинається в головах людей. Ми вже зазначали, що історична поразка ідей комунізму і реального соціалізму спричинила розпад духовного середовища, відсутність морально-мотиваційних джерел діяльності, втрату відчуття перспективи. Ми дедалі частіше стикаємось із ситуацією, коли на зміну попереднім поглядам та переконанням приходять їх цілковита відсутність узагалі. Суперечності здійснюваних в Україні суспільних перетворень, їхня непослідовність лише поглиблювали це явище.

Зрозуміло, що за таких умов про свідому й активну участь кожного у розбудові ліберально зорієнтованого суспільства, як і у державотворному процесі загалом, не може бути й мови. Людина впевнена в самій собі й активно діє лише тоді, коли живе відповідно до очікуваних, передбачуваних та прогнозованих суспільних змін. Цього не було раніше, немає його й тепер. Для подолання такого становища потрібен час, потрібна велика копітка робота, не менш значуща для оновлення нашого суспільства, ніж розбудова економіки, соціальної сфери, політичної інфраструктури. За словами Конфуція, якщо руйнується система мислення, то руйнується й порядок. Це має дуже добре усвідомлювати нова влада. Ситуація, що нині вимальовується, у своїй основі відтворює елементи горбачовської “перебудови”: спочатку всі їй аплодували, а потім все змінилося розчаруванням.

З огляду на це маємо відчутти специфіку поточного моменту: ні в суспільстві розпочалось активне переосмислення світоглядних цінностей революції 1991 р. Помаранчева революція та подібного роду “кольорові революції” в інших пострадянських країнах прямо й безпосередньо пов’язані з тогочасними процесами. Люди дедалі частіше починають ставити перед собою запитання: а, власне, куди нас ведуть політики, ті, хто називає себе реформаторами; яких світоглядних цінностей вони дотримуються; що нас очікує у майбутньому; якою, врешті-решт, є перспектива нашої держави. Всі ці запитання цілком закономірні.

Ми завжди вважали і вважаємо тепер, що світоглядний вакуум, про який ідеться, зможе заповнити тільки одне — національна ідея, квінтесенцією якої є наша державність, суверенність, консолідація української політичної нації, забезпечення її самоідентифікації. У зв’язку із цим хотілося б, щоб поразка В. Юшенка на президентських виборах не сприймалася громадськістю як поразка української національної ідеї, яку, принаймні публічно, активно відстоював глава держави. Поразка В. Юшенка має принципово інший підтекст, і про це багато було сказано аналітиками. Що ж стосується національної ідеї, то вразливість позиції В. Юшенка визначається іншим — її досить однобічним, можливо дещо примітивним, тлумаченням.

Національна ідея як ідея єднання української нації, духовна основа державотворного процесу не може подаватися в її суто регіональній (Галицькій чи, скажімо, Запорізькій — не має значення) інтерпретації. Це хибна, аж ніяк не державницька, позиція. Перебуваючи на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різних цивілізацій, Україна належить до розряду цивілізаційно розколотих країн. Це об’єктивна реальність, і цього ми не можемо забувати ні на хвилину, із цього слід виходити, цим потрібно керуватися. Тож визначальною в національній ідеї має стати її консолідувальна функція. Це вимога не лише сьогодення, це вимога нашої надскладної історії, вимога нашого майбутнього. Тобто головним критерієм дійсного націонал-патріотизму кожного з нас є здатність до консолідації, послідовність в її утвердженні.

Водночас увесь двадцятилітній період нашої незалежності переконливо доводить й інше. Аби найефективніше реалізувати свою конструктивну функцію, національна ідея має наповнитися реаль-

ним політичним та соціально-економічним змістом. Сама по собі національна ідея, як писав свого часу М. Драгоманов, не є самодостатньою. Вона “ще не може довести людей до волі й правди для всіх і не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба шукати чогось іншого...”* Я активно обстоюю ліберальні основи розвитку українського суспільства насамперед через те, що саме лібералізм допомагає нам бути послідовними у змістовій визначеності відповідного наповнення.

Переосмислення історії

Долаючи світоглядний вакуум, ми повинні насамперед дійти суспільного компромісу в переосмисленні своєї історії, подолати викривлені стереотипи, які не лише в роки тоталітаризму, а й задовго до цього насаджувались у суспільній свідомості. То не лише право нашого покоління, а й наш обов'язок. Маємо більш ґрунтовно розібратися самі в собі, пізнати самих себе, усвідомити свою історичну непересічність та цінність. Народ без історії є безбатченком. Такий народ втрачає не лише основи національної свідомості, свої генетичні витоки, а й бачення перспективи. Надзвичайно недалекоглядною у цьому зв'язку видається позиція тих політиків, які нам говорять: **будьмо займатися проблемами сьогодення, а історія почекає. Важко придумати щось більш деструктивне, ніж це, здавалось би, конструктивне гасло.**

Що більше ви заглиблюєтесь у минуле, зазначав В. Черчилль, то краще вам бачиться майбутнє. На цьому наголошував і відомий український вчений професор В. Шаян. “Історія, — писав він, — це процес самоусвідомлення нацією своєї суті, і через усвідомлення себе самої у процесі історії нація здійснює своє призначення”**. “Страшно себе згубити, але ще страшніше — себе не знайти”, — пише молода українська поетеса Олександра Шморгун***. Я акцентую на цих рядках через те, що в нас, на жаль, дуже багато подібних

* Драгоманов М.
Вибране. Київ, 1991. С. 469.

** Шаян В.
Віра предків наших. Торонто, 1987. С. 454.

*** Шморгун О.
Поетизм в прозі. Київ, 2008. С. 49.

до тих, кого свого часу Т. Шевченко дуже слушно охрестив “дядьками отечества чужого”. Чужа для них і наша історія; свідомо її паплюжачи, спекулюючи на історичній проблематиці, вони прагнуть нажити на цьому політичні дивіденди.

Маємо бути єдині у рішучому засудженні таких спекуляцій — незалежно від того, хто до них вдається. Тут не може бути жодних компромісів. Здобуття Україною незалежності — це не дарунок іззовні. Незалежність упродовж століть виборювалася українським народом на чолі з його авангардом — українським національно-визвольним рухом, що має історичні заслуги перед нашим суспільством. Ніхто не має права недооцінювати цього.

Витоки нашої незалежності безпосередньо пов'язані з нашою історією, з ідейними цінностями українського національно-визвольного руху, з багатющою духовною та культурною спадщиною українського народу. Це той національний ресурс, на який ми маємо спиратись і у вирішенні завдань сьогодення. Далеко не кожна нація може пишатися таким масштабним доробком, і він має бути максимально задіяний, має працювати на нашу незалежність, на вирішення найскладніших завдань нашого поступу.

Існують й іншого роду спекуляції, носіями яких є ті самі “дядьки отечества чужого”. Українська нація — не бездержавна нація. Ми не розпочинали у 1991 р. процес державотворення з нульової позначки. Це незаперечна істина. Наша історична попередниця Київська Русь, одна з найрозвинутіших і найавторитетніших держав середньовічної Європи, була продуктом історичної творчості українського народу, який (і це доведено М. Грушевським) досяг своєї національної визначеності вже у IV — V ст. Аж ніяк не всі нині респектабельні країни Заходу мають такий родовід.

Духовні й культурні цінності нашого народу, цінності, які, зрештою, визначають місце, значимість і роль кожної держави в історії людства, були започатковані ще за Київської доби. Зарубіжні джерела називали Київську Русь “країною зростаючої культури”. “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, юридичний кодекс князя Ярослава Мудрого під назвою “Руська правда”, “Устав князя Ярослава про церковні суди”, Собор св. Юра у Львові, замки Луцька, Володимира-Волинського, Кременця, Кам'янця-Подільського та інші шедеври — все це величні пам'ятки української культури, які не лише не поступалися то-

дішнім європейським аналогам, а й були невід’ємними складовими європейського культурного простору. Це визнаний у світі факт. Виступаючи в червні 2004 р. у Національному університеті “Києво-Могилянська академія”, Зб. Бжезінський зазначив: “Той, хто хоч трохи ознайомлений з історією Європи, знає, що Київ ще 1000 років тому був центром європейської культури, центром навчання, думки і пошуків чогось, що йде далі, ніж просте людське існування, центром пошуків певних визначень смислу і сенсу життя”^{*}.

Безмежним героїзмом, лицарством та жертовністю вирізнялася національно-визвольна боротьба українського народу в період **Української козацької держави**. Навіть вороги схиляли голови перед моральною величчю та звитязністю козаків. Ось рядки одного з найвідданіших жерців української національної ідеології — поета і революціонера О. Ольжича:

О, націє, дужа і вічна, як Бог, —
Не це покоління холопів,
Хто злото знеславить твоїх перемог
при Корсуні і Конотопі.

Хочу привернути увагу й до того, що, за загальним визначенням істориків, Українська козацька держава перебувала на вищому ступені суспільного розвитку, ніж тодішня Московія, а за принципами своєї розбудови та духовно-освітнім потенціалом набагато краще вписувалася в західне геополітичне та геокультурне середовище.

Ми акцентуємо також на українському варіанті православ’я. **Українське православ’я**, як зазначають авторитетні дослідники цієї проблеми, наприкінці XV ст. було буквально пронизане європейськими ренесансовими і реформаторськими впливами. Більше того, в Україні реформоване православ’я фактично виконувало ту саму мобілізаційно-цивілізаційну функцію, яку в центральноєвропейських етносах виконував протестантизм^{**}.

Належної уваги потребують і принципи побудови **Української держави 1917—1920 рр.** Вони не лише докорінно відрізнялися від

^{*} День. 2004. 15 черв.

^{**} Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасний розвиток. Київ, 2010. С. 390.

більшовицьких, а й були доволі близькі до західної соціал-демократії. По суті соціал-демократична ідея (звісно, з національним відтінком) панувала серед тодішньої української політичної еліти. Це могло стати визначальним чинником європеїзації нашої держави, подолання нав'язаного нам, не притаманного нашій ментальності євразійства. Для визначення національних засад українського державотворного процесу цей факт видається достатньо значущим. Особисто для мене він є ще одним доказом того, що за радянських часів УРСР не була і не могла бути повноцінним утіленням напрацьованих історією ідей та принципів української державності, національного відродження. Героїзм київських студентів під Крутами є переконливим підтвердженням цього. За великим рахунком російський більшовизм як вияв того ж самого євразійства завжди був і залишається нині абсолютно чужорідним для українства.

Все це питання не лише нашої історії. Вони як ніколи актуальні для нашого сьогодення. Їх осмислення кожним із нас — це важлива складова формування світоглядних механізмів ліберального суспільства — суспільства, що керується принципом “бути самим собою”.

**Активне
утвердження
української мови**

В мене викликає особливий спротив усе те, що пов'язане з будь-яким приниженням значимості української мови як також невід'ємного атрибуту суспільства, що прагне “бути самим собою”.

В нашій родині склалося так: ми з дружиною спілкуємось українською мовою, а з доньками — російською. Такою є українська реальність. Але не можна не враховувати, що українська мова ще тільки утверджує себе як державна і що ми поки дуже мало зробили у цьому напрямку. Хіба можна забувати, що одним з основних знарядь колонізації нашого народу була політика лінгвоциду — цілеспрямованого знищення української мови — однієї з найістотніших ознак нації, скарбниці національної культури. Ось лише окремі віхи цієї політики:

- 1720 р. указ Петра I про заборону видавати в “Малоросії” будь-які книжки, крім богословських;
- 1753 р. царський указ про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії;

- 1769 р. заборона Синодом Російської православної церкви друкування української абетки;
- 1863 р. видання “Валуєвського” указу про заборону “малоросійською” мовою книг духовного змісту, “навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу”. “Никакого малоросийского языка не было, нет и быть не может”, — наголошувалося в цьому нормативному документі Російської імперії;
- 1874 р. затвердження Статуту про початкові народні школи, що передбачав навчання учнів цих шкіл лише російською мовою;
- 1876 р. видання Олександром II Емського указу щодо заборони введення до імперії будь-яких книжок і брошур “малоросийским наречием”;
- 1886 р. царський указ про заборону українських театральних вистав в усіх губерніях “Малороссии”^{*}.

Маємо враховувати й інше: жорстка політика денаціоналізації та лінгвоциду здійснювалася й на тій частині Західної України, де панувала шляхетська Польща. Назвемо хоча б розпорядження польського сейму 1789 р. про закриття українських церковних шкіл, постанову сейму 1817 р. про викладання в школах Західної України лише польською мовою, закон 1924 р. про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, судах та школах. Від 1920 р. окуповану Західну Україну в Польщі офіційно почали називати “Малопольська Вихідня”, а українців — “русинами”. Польський історик Равіта-Гавронський у 1923 р. писав, що назви “Україна” та “українець” — це “шовіністичні вибрики М. Грушевського”^{**}. Навряд чи потрібно все це коментувати. Як вважають фахівці, в часи нашого поневолення українську мову обмежували різними директивами понад 400 разів.

Зрозуміло, що такі дії не могли не завдати значної шкоди розвитку української мови, котра, як відомо, вважається однією з найстаріших мов Європи. Прикрим фактом є й те, що політика русифікації

---

^{*} Див.: Гальчинський А.

Помаранчева революція і нова влада. Київ, 2005. С. 68—70.

^{**} Див.: Іванишин В., Радевич-Вінницький Я.
Мова і нація. Дрогобич, 1994. С. 23—28, 175.

у багатьох випадках підтримувалася російською інтелігенцією. Чимало хто з її представників розглядали українську мову всього лише як один з великоросійських діалектів. За визначенням В. Белінського, “маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська говірка... як є білоруська, сибірська тощо”. Керуючись, напевне, цим підходом, В. Белінський виправдовував арешт Т. Шевченка. Відомо й те, що свого часу М. Горький висловлював сумніви щодо доцільності перекладу роману “Мать” українською. Цей перелік можна продовжувати. Нагадаю, зокрема, що М. Драгоманова як автора статті “О педагогическом значении малорусского языка” було звільнено з посади доцента Київського університету лише за саму постановку проблеми*.

Не думаю, що хтось із нинішніх політиків має підстави вважати, що подібні застереження стосуються лише минулого, що за роки незалежності ці родимі плями української генетики остаточно подолано. Коли ми говоримо про неймовірні складності консолідування української нації, то серед причин чільне місце посідає, на моє переконання, саме дана проблема. Тож чинна влада не може займати у цьому відсторонену позицію. Найпростіше сказати, що мовна проблема у нас нав’язана політиками. Ні! Тисячу разів ні! Вона лежить набагато глибше. Мова, писав відомий німецький філософ М. Гайдеггер, — це “дім нашого буття”. Саме з цієї позиції маємо визначати своє ставлення до всього того, що стосується її збагачення.

Загалом мене особливо турбують намагання тих самих “дядьків” (незалежно від кольору символіки, якій вони вклоняються) спалювати не лише наше минуле, а й зроблене нами в роки незалежності. Напевне, саме це є сьогодні чи не найнебезпечнішим. Я вже торкався однієї проблеми, що цілком природно постала нині перед чинним Президентом, — його оцінки подій Майдану, впливу Помаранчевої революції на процес духовного самоусвідомлення і самовиявлення нації. Якраз напередодні Майдану, влітку 2004 р., вийшла друком моя книга “Час національного пробудження”, сама назва якої згодом виявилася передбачливою. І справді: Майдан став для укра-

* Див.: Крисаченко В., Мостяєва О.
Україна: Природа і люди. Київ, 2002. С. 409—418;
Іванишин В., Радевич-Винницький Я.
Мова і нація. С. 23—28.

їнського народу віхою неабиякої історичної значимості, подією, у пафосі якої яскраво виявилися його волелюбність, потяг до істини, почуття власної гідності — і водночас глибока духовна традиція і природна толерантність.

Пошлюся й на оцінку Помаранчевої революції відомим російським ученим та публіцистом, колишнім першим заступником міністра закордонних справ РФ Б. Пастуховим. *“Сучасне українське суспільство, — зазначає він у статті з досить символічною назвою “Українська революція і російська контрреволюція”, — в цілому створено, точніше перевідтворено, “помаранчевою революцією”... Ця революція не лише була відповіддю на чийсь підступ та помилки, а й відобразила пошук українським народом своєї нової історичної та культурної ідентичності, стала важливим етапом у становленні його державності. Причому коли я веду мову про український народ, то маю на увазі й етнічних росіян, що проживають в Україні, і всю велетенську масу її “російськомовного населення” (виділено мною. — А. Г.)”**

Мені не відомо, скільки мине часу, аби чинні українські можновладці піднялися до такого розуміння Помаранчевої революції. І все ж я переконаний, що В. Януковичу рано чи пізно доведеться визнати її значимість — хоча б заради того, щоби продемонструвати суспільству своє розуміння реалій нашого сьогодення, дійсних проблем, які визначають траєкторію розвитку суспільства.

Відтворення ідентичності української нації

Як ніколи важливими є й формування у суспільній свідомості віри у свою державу, впевненості у своїй ході, подолання психології “меншовартості”, “недонації” тощо. Такі явища, як поліетнічність українського народу, його нестереотипна ментальність, розмаїта символіка, — це зовсім не те, з чим нам потрібно боротися. Навпаки: у цьому джерело життєстійкості нашої генетики, основа незгасної креативності.

Усе це вказує на непересічне значення відтворення ідентичності української нації як основи основ укорінення національної ідеї.

* Пастухов Б.

Украинская революция и российская контрреволюция // Полис. 2010. № 9. С. 11.

Потрібно, як я вже зазначав, бути реалістами, коли ведемо мову про наше майбутнє. Весь світовий досвід підтверджує, що **енергетика держави визначається насамперед енергетикою нації**.

В умовах сучасного глобалізаційного процесу національні чинники аж ніяк не девальвуються, а, навпаки, посилюються. “Розумний і стабільний міжнародний порядок, — зазначає М. Тетчер, — може будуватися лише на повазі до націй і національних держав. Націоналізм, національна гордість і національні інституції, незважаючи на притаманні їм недоліки, формують найкращу основу для дієвої демократії... Мудрий державний діяч звеличує національний статус і користується ним”*.

Коли представники лівих сил звинувачують мене у надто відвертій прихильності українській національній ідеї, я завжди рекомендую їм звернутися до творів В. Ульянова (Леніна). У відомій статті “О национальной гордости великороссов” (грудень 1914) він писав: “Чуждо ли нам, великорусским сознательным пролетариям, чувство национальной гордости? Конечно, нет!”; “Интерес (...) национальной гордости великороссов совпадает с социалистическим интересом великорусских (и всех иных) пролетариев”**.

Чому ж, запитую я, “інтерес українських пролетарів”, яким нібито опікуються ліві політики, не повинен збігатися з інтересами української національної ідеї? Це алогічно.

Для нас важливим є й інше. Ми не можемо ні на мить забувати те, що **революція 1991 р., яка привела до розпаду СРСР, була революцією звільнення народів як націй, революцією, що ставила за мету утвердження на пострадянському просторі держав-націй (state nations)**. Тож слід визнати, що за роки незалежності українська нація поки що не відтворила повною мірою свої духовні цінності, віру в саму себе, своє ідейно-моральне обличчя. Ми ще не стали самими собою, до кінця не осмислили свій історичний досвід, не пізнали власне “Я”. **Ми відбулись як держава — тепер ми повинні утвердитись як українська політична нація. Саме від цього й залежатиме наше майбутнє. Якщо нація не наважується визнати себе нацією,**

---

* Тэтчер М.

Искусство управления государством. С. 20.

** Ленин В.

Полное собрание сочинений. Т. 26. С. 107—108, 110.

якщо вона говорить про це вустами своїх політичних лідерів пошепки, то така нація не може мати історичної перспективи. Це для мене беззаперечна істина. Політичним суб'єктом історії може бути лише політична нація — нація, що піднялася до рівня усвідомлення себе і своєї історичної місії.

Виходячи зі сказаного нам не слід боятися звинувачень на свою адресу у виявах націоналізму. Нація, яка понад 300 років перебувала під ярмом, яка із власної історії знає, що таке етноцид, така нація має історичне право на своє національне обличчя, на гегемонію національної ідеї, врешті-решт — на розумну частку націоналізму. Тому маємо розуміти, що найсуттєвішою вадою не лише нашої свідомості, а й усього державотворного процесу є протилежне — національний нігілізм, брак національної свідомості й національної гідності.

Потрібно враховувати органічний зв'язок української національної ідеї та української духовності. Ідеологія українського націоналізму сформувалася на підґрунті української національної свідомості, національної ментальності. Їхній синтез найбільш повно відображає феномен української нації. По суті історія України — це процес самоусвідомлення українською нацією своєї сутності, відтворення свого історичного досвіду, своєї духовності, ідейно-моральної суверенності.

Важливою у цьому є й така обставина. Українська національна ідеологія народилася і реалізовувала себе у вогні національно-визвольної боротьби. Цю ідеологію, підкреслює відомий канадський учений українського походження В. Шаян, творив уже Віщий Боян, розвивав її автор “Слова про похід Ігоря”, плекали її київські літописці, писав її шаблями із трьохстами тисячами козаків Богдан Хмельницький, закріплювали її козацькі літописці, її писав Орлик у Конституції Козацького Ордену, шукав філософських і моральних основ для неї Григорій Сковорода, дали їй натхненний вияв у вішому слові Тарас Шевченко, Леся Українка, Олег Ольжич*. Ідеологія українського націоналізму утверджувала себе у незчисленних жертвах борців за становлення Української держави, нашої незалежності.

---

* Шаян В.

Віра предків наших. С. 744.

Принципово значущим є і те, що український націоналізм ніколи не був ідеологією зверхності корінного етносу над іншими громадами нашого багатонаціонального суспільства. Це просто не властиво українській ментальності. «Коли я пишу... про нас — “ми українські націоналісти”, — це значить, що ми хочемо Української держави, обіймаючи всі класи, мови, віри і племена Української Землі». Ці слова належать видатному українському вченому першої половини ХХ ст. В. Липинському. А ще скажу своїм опонентам, яких, на жаль, багато, в тому числі серед колег-науковців, що така постановка питання повною мірою вписується в європейські традиції та ментальність. Ж.-Ж. Руссо, чії ідеї стали передтечею Великої французької революції, ставив поняття суверенності нації, національного характеру в центр державотворного процесу. На його думку, найвища влада у державі має виражати загальну волю нації, під якою розумілися усі мешканці тогочасної Франції, а саме поняття “представник нації” ототожнювалося з поняттям “громадянин Франції”. Діячі українського національно-визвольного руху не давали і не дають нині приводу для інших тлумачень такої позиції.

**Ущербність
політики
“наздоганяльної”
модернізації**

Я вважаю своїм обов'язком привернути увагу українського політикуму ще до однієї конче значущої проблеми. Мова йде про суперечності політики “наздоганяльної” модернізації, які ми зобов'язані враховувати. Якщо процес лібе-

ралізації економіки, яка за своєю суттю є системною ланкою світового економічного процесу, а відтак не виключає елементів глобальної стандартизації, то лібералізація суспільства передбачає принципово іншу конфігурацію реформ. Ми акцентували на цьому вище. Ліберальне суспільство є можливим лише тоді, коли воно утверджується на власній основі, спирається на національну ідентичність, духовні та культурні цінності свого народу, реалізує основний принцип — “бути самим собою”. У цьому зв'язку виразно вимальовуються три позиції.

По-перше, не можна не бачити того, що рух суспільства за завчасно заданою траєкторією, за опрацьованими кимось і нав'язаними ззовні схемами та моделями суперечить високим ідеалам відтворення національної ідентичності, утвердження власного “Я”, призводить до інтелектуальної деградації суспільства, спустошення свідо-

мості особистості. Людина перестає бути суб'єктом здорового глузду, її суспільні очікування та оцінкові судження будуються не на основі власних відчуттів і реального досвіду, а лише через механічне зіставлення, безальтернативну аксіому: мовляв, “а в них це робиться по-іншому...”

Принагідно не можу не послатися на слова Ф. Гаска. “Що вищі розумові здібності та рівень освіти індивідуумів, — підкреслює нобелівський лауреат, — то більшою мірою відрізняються їхні смаки та погляди, а той, хто шукає єдності поглядів, мусить опуститися у сфери, де домінує нижчий моральний та інтелектуальний рівень”*. До болю зрозуміло, що, цілком покладаючись у своїх пошуках оптимальної економічної чи соціальної політики на вже готові матриці, ми заздалегідь визначаємо своє особисте місце, а також місце своєї країни у сферах, “де домінує нижчий моральний та інтелектуальний рівень”. Якимось не дуже хочеться погоджуватися з такою перспективою...

По-друге, неважко побачити, що на основі принципів наздоганяльної ідеології деформується політична система суспільства — вона стає однополярно зорієнтованою. Складається ситуація “придушеного плюралізму”, тоді як справжній плюралізм поглядів як основа демократії практично виключається. Односторонньо, тобто спотворено, тлумачаться історична місія народу, його роль у визначенні долі своєї країни, її державної розбудови. За такої ситуації народ як основний суб'єкт суспільного прогресу вже не може вважатися носієм своєї історії. Відтак трансформаційний процес дедалі чіткіше набирає рис не способу самореалізації народу, не життя народу в його власній історії з її колізіями та суперечностями, а механічно-го втілення запозичених цінностей.

По-третє, відлунням наздоганяльної ідеології стає деградація реформаторської еліти. Прагнучи будь-що утвердити у власній країні чужі стандарти (західні чи східні, не має значення), вона денационалізується, стає космополітичною, віртуальною. Непослідовність української національно-демократичної еліти, зокрема криза українського національного руху, пояснюються, як на мене, саме цим феноменом. Представники нашої еліти живуть в Україні — і нібито

* Хайек Ф.

Пагубная самонадеянность. Москва, 1992. С. 201.

не живуть у ній. Прикриваючись гучними фразами реформаторства та модернізму, вони насправді перетворюються на провідників волі донорів, на слухняних першокласників, що сприймають усі рекомендації ззовні за чисту монету. Саме на такій світоглядній базі сформувався найбільш політизований та ідеологізований за всю історію нашої незалежності нинішній “правлячий” клас, який намагається будь-що вивишитися над суспільством та нав’язати йому “свої” (насправді ж запозичені) погляди й “демократичні стандарти”. Небезпечним є те, що фактично заперечується будь-який діалог із суспільством: мовляв, навіщо, коли всі проблеми нашого майбуття визначаються вже апробованими стереотипами, практикою інших!

До розглянутої проблеми тісно примикає одна з чи не найгостріших — **проблема дефіцитності в нашій еліті почуття святості Вітчизни й патріотизму**. Історія засвідчує незаперечну істину: щоразу втрата Україною державності ставала наслідком відсутності державницьких ідеалів насамперед у її керівній верхівки. Тож цілком зрозумілою була позиція Росії, яка успішність політики колонізації вбачала передусім у “приватизації” української еліти. Українська Гетьманська держава остаточно знекровилася лише після того як Катерина II прибрала до своїх рук козацьку знать.

Вважаючи найнебезпечнішою рисою деяких українських політиків “плазування перед чужоземним”, В. Липинський писав, що вони прагнуть “знайти собі поза межами України союзника, запевнити його у своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб ласкаву допомогу, захопити з цією допомогою владу над своїми земляками. Але ж ці земляки теж мають свої орієнтири”*. Ці слова іменитого вченого датуються 1926 р.

Звідси ще одна вимога до політичної еліти — наполеглива праця на ниві консолідації нації, подолання психології “паразитичного розчленування нації на своїх і чужих”. У цьому контексті до справжньої політичної еліти я відношу дуже вузький, ще остаточно не сформований прошарок політиків-інтелектуалів, котрі бачать консолідацію українського суспільства як основу його реального

---

* Липинський В.

Листи до братів-хліборобів. Філадельфія, 1995. С. VI, IX.

прогресу, визначальну домінанту, якій мають не на словах, а на ділі підпорядковуватися всі ланки суспільно-політичного життя.

Акцентую на цьому, аби підкреслити органічний зв'язок двох взаємозалежних процесів: 1) вироблення національної ідеї, яка має заповнити наявний світоглядний вакуум і стати важливою основою консолідації українського суспільства, надати йому нових імпульсів самоутвердження, і 2) формування дієздатної, конструктивної у своїх прагненнях національної еліти. Ще раз наголошую: українська національна ідея може постати не з огляду на зарубіжні аналоги і матриці. Вона має спиратися виключно на історичні надбання та устремління українського народу, на духовну суверенність нації, її споконвічні ідеали.

Нації, писав Д. Донцов, які прагнуть не створювати нове, а копіювати, які не здатні шукати власної ідеї, власного шляху, стають врешті-решт націями-сателітами. Тому нація, що хоче перемогти, не може мати плебейську свідомість, не може зректися власної героїки. Кожна нація має свою правду і повинна лише їй коритися. Переко-наний у тому, що ці глибокі ідеї повною мірою кореспондуються з нашим сьогоденням, із принципами українського ліберального процесу, специфічні риси яких ми прагнемо визначити у нашому дослідженні.

Шляхом поглиблення демократії

Український ліберальний проект охоплює проблеми становлення не лише ліберального суспільства, а й ліберальної демократії. Ці процеси суттєво доповнюють один одного. Для утвердження демократії особливо значущою є і консолідація української політичної нації. Демократію, повторимо, не можна розбудовувати за принципом “свій — чужий”. Консолідація суспільства постає виключно на основі довіри, забезпечення природних прав та свобод кожного індивіда, а це гарантує не формальна, а реальна демократизація всієї системи суспільних відносин. Загалом **Україна по праву вважається найбільш просунутою країною**

щодо розвитку демократії на пострадянському (крім країн Балтії) просторі. Особливу роль у цьому відіграла Помаранчева революція, яка стала важливою ланкою у формуванні основ громадянського суспільства, поза механізмів якого демократія у її консолідованому визначенні взагалі неможлива.

Розглядаючи це питання, не слід опускатися до міщанської психології, заперечуючи очевидне: попередній період, незважаючи на цілком природну неоднозначність його оцінок, залишить помітний слід у системному оновленні всіх сфер суспільного життя, в тому числі його демократизації. Неймовірними зусиллями вдалося демонтувати основні підвалини тоталітарної системи, покінчити з однопартійністю та ідеологічним монополізмом. Важливо, що все це здійснювалося цілком легітимно, без силових сутичок та кривавих конфліктів. Утверджено основні інституційні компоненти демократичного устрою: вільні вибори, розподіл влади між трьома гілками, багатопартійність і парламентаризм, ідейний та політичний плюралізм, незалежні засоби масової інформації, регіональне та місцеве самоуправління.

Від перших днів своєї незалежності Україна невпинно рухалася саме в цьому напрямку. Підтвердженням цього стали прийняття у червні 1996 р. першої демократичної за змістом Конституції України, утворення Конституційного Суду, Вищої ради юстиції, прийняття Конституції Автономної Республіки Крим. Все це не прийшло саме собою. Кожне рішення, буквально кожний крок потребували без перебільшення велетенської праці. Це добре знають усі — й ті, хто сьогодні при владі, й ті, хто вважає себе опозиціонером. Просто надмірна амбітність не дозволяє декому сказати про це вголос.

Тож яким шляхом прямувати далі? Це питання сьогодні є чи не найбільш значущим у визначенні перспектив нашої держави, зокрема в реалізації українського ліберального проекту. Нам ніхто не може дорікати, що ті чи інші елементи демократичних перетворень залишаються нереалізованими. Демократизація суспільства — це завжди незавершений і водночас доволі консервативний процес, який не піддається штучному прискоренню. Класичний приклад — Франція, якій знадобилося майже 100 років (1789—1871), аби від повалення монархії прийти до розвиненої демократії. І ми не можемо бути у цьому сенсі винятком. Одним стрибком перескочити із тоталітаризму в демократію європейського зразка, хоч би як

кому це хотілося, — неможливо. Втім, у полоні подібних ілюзорних уявлень перебуваємо не лише ми, а й, зазвичай, наші західні доброзичливці.

Проблемність українського демократичного транзиту — не у його темпах (хоча й вони мають значення), а у якісних вимірах. Мова йде про можливу **альтернативність двох шляхів**: один із них — цілеспрямоване освоєння цінностей та механізмів **консолідованої демократії ліберального типу**; другий — розгортання інституційної мережі так званої **керованої демократії**. Ці два полярні стани демократичного режиму в багатьох своїх аспектах є не лише відмінними, а й протилежними один одному за кінцевими результатами. Влада, український політикум мають бути свідомі цього.

Говорячи про наші перспективи, ми зобов'язані чітко визначитися і у даному питанні. Його не слід спрощувати. Останнім часом світова громадськість дійшла висновку щодо **некоректності будь-яких “демонстраційних зразків та стандартів” демократичного процесу**, акцентуючи на тому, що в кожній країні демократія залежно від національних пріоритетів може розвиватися у специфічній формі. Ця позиція стовідсотково відповідає духові лібералізму.

Звідси випливає право на чинність обох форм демократії. Модель керованої демократії більшою мірою вписується у світоглядні цінності східної культури, хоча прямої залежності тут не існує. Що ж до консолідованої демократії ліберального типу, то ця модель безумовно належить західному світові. Раніше саме вона вважалася еталоном ліберальних перетворень; нині така постановка питання відійшла в минуле, однак суть справи від цього не змінюється.

Країни СНД в основному розвиваються шляхом керованої демократії. Модератором у цьому виступає, без сумнівів, Росія, оскільки і “назарбаєвська” і “карімовська” чи, скажімо, “алієвська” демократії за своїми принципами по суті залишаються хоч і специфічною, але все ж калькою “путінської демократії”. Росія об'єктивно зацікавлена в її тиражуванні й постійно демонструє свою готовність “дружити” лише з тими, хто розбудовує власні політичні системи за її аналогами.

Чим мотивується функціональна конструкція керованої демократії? Пропагандистська домінанта, яка нав'язується суспільству, тут проста: сильна держава базується виключно на засадах керованої

ної демократії. Навести й підтримувати у країні порядок можливо лише на відповідній основі.

Що ж до самої суті керованої демократії, то вона, сподіваюся, добре відома читачеві. Це той випадок, коли управління демократичним процесом здійснює бюрократія, застосовуючи лімітовальні інструменти в межах чинних демократичних інституцій. Знову ж таки звернімося до Росії. Опозицію там ніхто не забороняв, однак вона фактично витиснена за межі реального впливу на політичні процеси; “партизанські бої”, що ведуться нині опозицією, справи не міняють. Задекларований конституцією розподіл влади між трьома гілками виглядає не більш як символічною нормою; бюрократія опікується посиленням лише виконавчої влади і аж ніяк не законодавчої, тим більше судової. Засоби масової інформації не піддаються прямій цензурі, проте на ділі залишаються підконтрольними державі; те саме стосується й інституцій громадянського суспільства: скажімо, профспілки нібито й існують, однак фактично їх немає; місцеве самоврядування оголошується незаперечною перспективою Росії, але виборність губернаторів ліквідовано; перестав існувати й інститут депутатів-одномандатників. Це типова “гра в піжмурки” (“є — немає”), яка ведеться під гаслами консолідації нації, зміцнення російської державності, посилення її світового впливу, а відтак підтримується переважною частиною населення країни.

Не даючи оцінку цим явищам, я лише хочу додати впевненості читачеві у тому, що він чудово відчуває і без мене: **керована демократія, хоч би під якими гаслами вона пропагувалася, — це не наш шлях поглиблення демократичних перетворень.** Дуже важливо, щоб це усвідомили і наші політики, зрозумівши принаймні дві речі.

По-перше, те, що для Росії було й залишається надзавданням утвердити себе інтеграційним центром пострадянського простору, в якому Україна має відігравати роль “критичної маси”. Через це від Банкової постійно вимагають прийняти “спільні” правила гри не лише в економіці (можливо, економіка тут і не є головною), а й у політичному облаштуванні суспільства.

Саме цим пояснюється цілковите несприйняття Росією ідей Помаранчевої революції, яка сказала своє вагоме слово на користь не керованої, а ліберально консolidованої демократії. Пошлюся знову на думку російського вченого Б. Пастухова. *«Шостий рік, — зазначає він, — бродить по Росії примара українського “майдану”.*

Він лякає владні еліти, примушує застосовувати круті заходи, виправдовує політичні жертви. Українська революція відгукнулася в Росії “оксамитовою контрреволюцією” (виділено мною. — А. Г.)». Автор дає розгорнуту картину відповідного контрнаступу російської влади, складовими якого стали, на його погляд, “справа Ходорковського” та “справа Гусинського”.

По-друге, владні чини, і насамперед ідеологи Банкової, зобов'язані розуміти, що ліберальна демократія як протилежність демократії керованої є для нас безальтернативною в силу того, що саме вона виростає із глибинних основ нації, базується на відповідних економічних та соціальних передумовах і традиціях, особливостях ментальності та світосприйняття народу. Специфіка демократичного транзиту в Україні, його відмінності від Росії та деяких інших пострадянських держав визначаються насамперед цією обставиною.

Звісно, не слід абсолютизувати нашу специфіку. Ми вийшли з однієї “комунальної квартири”, на наших обличчях ті ж самі родимки “соціалістичного співжиття”, в нас багато спільного, але ми водночас і різні. Ми відрізняємося цивілізаційною генетикою, в нас різна ментальність, врешті, що найголовніше, наші країни перебувають на протилежних фазах історичного циклу. Для Росії визначальним є пошук оптимальної моделі протидії остаточному розпадові залишків колишньої імперії, тоді як Україна як нова незалежна держава лише стартує у своєму національному відродженні та самоствердженні. В нас усе ще попереду. Це відповідним чином позначається і на потенціалі демократичних перетворень. Можна сказати без будь-яких сумнівів: він у нас достатньо потужний.

Разом із тим Україна об'єктивно зацікавлена у демократичному відродженні Росії. Про це мріяли наші видатні мислителі першої половини ХХ ст. — М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Винниченко. Україна і Росія як дві сусідні суверенні держави, історичні долі яких багато в чому споріднені, завжди були й залишаються залежними одна від одної. Ця обопільна залежність значною мірою детермінує наш суспільний прогрес; відтак майбутні успіхи в розбудові

* Пастухов Б.
Украинская революция... С. 12.

демократичної Росії — це водночас і важливий чинник демократизації України.

Ліберальна спрямованість демократичних трансформацій зумовлюється в нас двома тісно пов'язаними чинниками. З одного боку, це особливі риси української ментальності, з іншого — доволі міцні традиції демократичного розвитку української нації. Тож заторкну ці питання більш докладно.

**Відмінності
цивілізаційної
генетики**

Визначальним у цих відмінностях — тим, що ставить нас безпосередньо в один ряд з європейським цивілізаційним процесом, є насамперед **український індивідуалізм**,

на ґрунті якого вибудовується вся система світосприйняття, у тому числі політична та господарська культура української нації. Ця ознака є базовою для визначення об'єктивних підвалин ліберальної демократизації нашого суспільства. При цьому ще раз наголосимо, що саме на принципах індивідуалізму постала вся споруда ліберальної демократії та громадянського суспільства країн Заходу. “Сучасна цивілізація, — писав М. Вебер, — дитя європейського індивідуалізму”*. Таку саму думку висловлює Ф. Гаск: “Індивідуалізм та індивідуальні свободи — це ті цінності, що започаткували спільноту, яку ми нині називаємо західною цивілізацією”**.

Російська ж цивілізація формувалася й розвивалася на протилежних принципах. Основою її економічного устрою стали так званий азійський спосіб виробництва (його сутність усебічно розкрита Ф. Енгельсом) та добре знана російська община.

Слід урахувати, що **азійський спосіб виробництва та община не були породженням Київської Русі**. Вони привнесені в Росію монголами. На українських землях тривалий час (до XVIII ст.) панівними залишалися принципи господарювання, близькі до європейських. Це підтверджується і російською наукою. “Азійщина в нашому економічному устрої, — зазначають М. Конотопов та С. Сметанін, — продукт не географічного розташування, а особливість

* Вебер М.

Протестантська етика і дух капіталізму. Київ, 1994. С. 19.

** Хайек Ф.

Пагубная самонадеянность. С. 130.

історичного розвитку... Після об'єднання роздрібнених російських князівств у XV ст. навколо нової столиці — Москви — в Росії закріплюються основні ознаки азійського способу виробництва”*.

На цьому акцентує й відомий український вчений Ю. Павленко. Московська держава, пише він, утворилася на руїнах Золотої Орди, і татарський чинник став визначальним у становленні московсько-російської державності. “Якщо для Московської Русі влада Золотої Орди відіграла в цілому позитивну роль, прищепивши їй великодержавницьку ідею, то для основних давньоруських центрів майбутньої України, з Києвом, Черніговом і Переяславом, Галичем і Володимиром-Волинським, вона мала суто негативні наслідки”**.

Власне, історичне розмежування двох колій суспільного розвитку, яке остаточно визначилося впродовж XIII—XV ст., базується на відповідних узагальненнях: протистоячи Золотій Орді, наші предки прагнули будь-що зберегти високі ідеали Київської Русі, залишитися самими собою; своєю чергою Московія, асимілювавшись із ментальними цінностями Золотої Орди, фактично започаткувала нову — євразійську — парадигму світової історії.

Утвердження азійського способу виробництва, в якому головною ланкою стало общинне землеволодіння, мало доленосний вплив на формування російської ментальності. Її основні риси такі: пріоритетність общинних (у тому числі народногосподарських) інтересів над індивідуальними; схильність до артільної організації праці; міфічна віра у доброго монарха та всемогутність верховної влади, від якої чекають не свободи, а справедливості; перевага справедливості над нормою закону тощо.

Цікава й така деталь: общинне землеволодіння не заперечувалося духовними провідниками російської нації. Більше того, на його основі сформувалися базові світоглядні підвалини російської цивілізації. Серед апологетів общини бачимо таких гігантів російської та світової культури, як О. Герцен, М. Чернишевський і навіть

* Конотопов М., Сметанин С.

Из тупика: Экономический опыт мира и путь России. Москва, 2000. С. 4.

** Павленко Ю.

Евразийство как духовное явление // София. 2010. № 9. С. 185, 187.

Л. Толстой. На їхній погляд, община мала уможливити безпосередній “стрибок” до соціалізму, оминаючи “страшенно довгий шлях” (Чернишевський) “римсько-феодальної, міщансько-індустріалізованої Європи” (Герцен). Симптоматичним є й те, що ідеї особливої суспільної функції російської общини були сприйняті батьком наукового комунізму К. Марксом, а за радянських часів матеріалізовані у такому продукті більшовизму, як колгоспно-радгоспна система.

Грунтовніше ці проблеми розглядаються у моїй книзі “Час національного пробудження” (2004). Тут же для нас є важливою загальна констатація відмінності українського генетичного коду, в якому принципи індивідуалізму і свободи постають як системотворні. Основною рисою українця, вказує М. Костомаров, є перевага особистого над загальним, тоді як у Росії бачимо протилежне — перевагу загального над особистим. В індивідуальному житті українця це виявляється у підкреслюванні свого “Я”, у надмірній чутливості, у розвиненому почутті відповідальності, особистої гідності та честі, у любові до волі.

Українець завжди прагне надати своїй праці та її результатам рис неповторної індивідуальності. Особливо рельєфно це виявляється в облаштуванні побуту, де кожна садиба, урешті кожна вишивка чи крашанка мають своє обличчя. Відповідний стиль відрізняє між собою і родини. Він живе століттями, створюючи специфічну гаму життєдіяльності та світосприйняття.

Українська ментальність принципово відрізняється від російської і тим, що на ній особливу позначку залишила багатовікова бездержавність українського народу. Це насамперед ставлення до влади, авторитетів, до ідеї демократизму та народовладдя. Українському народові, пише один із провідних етнопсихологів ХХ ст., багатолітній ректор Українського вільного університету в Мюнхені професор В. Янів, “ніколи не вистачало охоти шанувати авторитети”. “Акцентований індивідуалізм веде до волелюбності і виключає деспотію. Українці — вроджені вороги деспотії. Пригадаймо запорізький звичай сипати землю на голову новообраному кошовому, щоб він не хотів бути необмеженим диктатором”*.

---

* Янів В.

Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. С. 138.

На думку Д. Донцова, вельми важливою рисою української ментальності, яка також дистанціює нас від ментальності російської, є відсутність потягу до експансії. Ми ніколи в своїй історії не претендували на чужі території. “В неволі, — коментуючи цю тезу, пише В. Янів, — ми опинилися тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності й братства ми боялися свого власного деспоту і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго, аж запанували над нами чужинці”^{*}.

Натомість підраховано, що за 400 років російської імперської політики територія Росії збільшилася у 36 разів. Жодна з колишніх імперій світу не могла конкурувати у цьому з нашим сусідом. Це всім добре відомо. Є. Гайдар у книзі “Загибель імперії: уроки для сучасної Росії” (2007) акцентує на тому, що однією з найсерйозніших загроз, що стоять перед сьогодишньою Росією, є “ностальгія за імперією з націоналізмом”. На цьому акцентує і відомий російський вчений О. Арбатов. У шойно опублікованій монографії “Управління безпекою” він пише: “У відповідності з історичними традиціями у настроях політичної еліти (Росії. — А. Г.) нині дедалі виразніше звучать неоімперські мотиви”^{**}. Переконаний, що читач розуміє, наскільки значимими для визначення функціональної моделі демократії є зазначені етнопсихологічні відмінності українського і російського народів. Незначна підтримка в Росії партії ліберально-демократичного спрямування, яка дотримується європейських принципів, мабуть, також пояснюється відповідними етноментальними чинниками.

Демократична спадщина

Із принципом індивідуалізму пов'язані давні демократичні традиції історичного розвитку української нації та держави. Вже перші писемні згадки про державні утворення на території сучасної України доводять неабияку роль досить впливових (за тодішніми вимірами) демократичних органів у реалізації публічних владних повноважень. У протослов'янських племенах антів, які мешкали вздовж Дніпра,

^{*} Там само. С. 203.

^{**} Арбатов А.

Управление безопасностью. Москва, 2010. С. 106.

Дністра та інших українських річок, таким громадським органом було **народне зібрання — віче**, що вирішувало найбільш важливі питання їхнього життя.

Інститут віче у дещо трансформованому вигляді активно використовувався і за пізніших часів. За словами М. Грушевського, віче Київської доби було виявом народної волі й джерелом народної та державної правди. На цьому акцентував увагу і М. Костомаров. Для українця, писав він, громада — це добровільне товариство, де народна воля стоїть над князівським правом. Видатним символом тогочасного демократизму стала “Руська правда” Ярослава Мудрого. Хіба не символічно, що в цьому правовому документі, який побачив світ в епоху деспотичних феодальних режимів, не фігурувала смертна кара? Більше того — скасовувалися навіть тілесні покарання.

Суттєву роль у розвитку демократичної традиції протягом XV—XVIII ст. відіграло **українське козацтво, організоване на засадах військово-демократичного устрою**. Всі державні органи Запорізької Січі були виборні, їхня діяльність підпорядковувалася Січовій раді. Те саме можна сказати й про Українську козацьку державу. Керуючись виборними і самоврядними принципами, вона запровадила відповідальність вищих можновладців не лише перед привілейованими прошарками (насамперед генеральною старшиною), а й перед усім її населенням. Таким чином була продемонстрована перспективна можливість розвитку України в напрямку становлення демократичної держави європейського зразка.

Принципово важливим етапом демократичного поступу України стало проголошення IV Універсалом Української Центральної Ради від 9 січня 1918 р. незалежної **Української Народної Республіки, яка активно декларувала демократичні засади української державності**. Конституція УНР визнавала європейські принципи розподілу влади, провідної ролі парламентаризму, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Нарешті, особливе місце в українській демократичній традиції належить **правозахисному рухові 1960—1980-х років**. Українська Гельсинська спілка та інші осередки демократичного спротиву тоталітаризмові стали одними із джерел формування демократичних інституцій сучасної України, її партійної системи зокрема.

Усе це — лише окремі пунктири, які окреслюють усталені демократичні традиції історії України та свідчать про **сутнісний**

демократизм українського народу. Саме ці традиції слугують ґрунтовними підвалинами суттєвого поглиблення демократичних перетворень, органічного долучення нашої держави до спільноти європейських демократій.

Тож запитаємо ще раз: яким шляхом іти далі?

Вище зазначалося, що вільні демократичні вибори є конче важливими, однак далеко не визначальними у здійсненні демократичного транзиту. Це лише сприятливий початок, можна сказати — шанс, який потрібно реалізувати. Більше того, за відсутності всього комплексу об'єктивних передумов формування основних засад демократичного суспільства результати виборів можуть використовуватися лише як зовнішнє прикриття недемократичних режимів. “Демократія, — наголошує відомий вчений-соціолог Л. Раймонд, — передбачає дещо значно більше, ніж просто вибори, навіть якщо вони є регулярними, вільними і чесними”*. У цих питаннях маємо і власний досвід. Ідеться про демократичний міф в СРСР, де зовні з особливою ретельністю дотримувалися всіх ритуалів волевиявлення народу і представницької демократії. У дійсності влада в імперії належала партійній номенклатурі, і лише їй. Але повернімося до конкретизації нашого подальшого шляху.

Передусім слід мати на увазі **етапність демократичного процесу**. Як зазначалося, його не можна форсувати. Якщо дотримуватися класичної схеми етапності демократизації (*перший* етап — ерозія та розпад авторитарного режиму; *другий* — утворення інституційної системи демократії; *третій* — етап неконсолідованої демократії; *четвертий* — етап ліберальної демократичної консолідації), то з усією очевидністю можна стверджувати, що Україна нині перебуває між другим і третім етапами.

З урахуванням цього спробуємо окреслити найбільш значущі проблеми, вирішення яких дозволить нам суттєво просунутися вперед. Їх доцільно згрупувати у декілька блоків.

Перший блок складають проблеми **поглиблення адміністративної реформи**. Звісно, ми займалися відповідними питаннями й раніше, однак наші кроки далеко не завжди поєднувались із цілями демократичних трансформацій. Акцентуючи увагу на цьому, посиляюсь на світовий досвід, згідно з яким адміністративна реформа

* Поліс. 2004. № 2. С. 71.

розглядається як одна з неодмінних передумов консолідованої (ліберальної) демократії. Мова йде про її ключове завдання — демократизацію влади та суспільства.

Будемо об'єктивними у своїх оцінках: так склалося, що за роки незалежності відбулося не послаблення, а, навпаки, посилення бюрократизації суспільства. Це стосується не лише України, а й інших пострадянських держав. В умовах жадливого посткомуністичного хаосу, на подолання якого знадобилося надзвичайно багато зусиль та часу, в умовах різкого послаблення держави (як це було на старті трансформаційних процесів), правового вакууму, відсутності традицій розподілу влади, несформованості судової системи ресурс прискореного самовідтворення бюрократизації всіх сфер суспільного життя суттєво зміцнився. Як наслідок — **бюрократія, розвиваючись у власних інтересах, фактично приватизувала основні атрибути держави.**

Процеси системної бюрократизації позначались і на економічній сфері. Вже на початковому етапі економічних трансформацій первісне нагромадження капіталу набуло спотворених рис. По-іншому, напевно, й бути не могло. Здійснюване в умовах гіперінфляції, відсутності інституційних механізмів ринкової інфраструктури та громадянського суспільства у гранично стислі строки (на Заході це зайняло три—чотири століття), таке нагромадження могло відбуватися лише у формі номенклатурно-бюрократичного перерозподілу державної власності.

Даний процес розпочався ще в часи горбачовських реформ. Біля його витоків стояла партійно-господарська та комсомольська номенклатура, яка спочатку трансформувала владу у власність, а згодом, у період офіційних ринкових реформ, усе зробила для того, щоби, спираючись на наявні “здобутки”, знову повернути собі владу (не лише у виконавчих, а й у законодавчих інституціях) і вже на новій основі розширювати свої панівні економічні позиції. Як підсумок, у країні сформувався деструктивний за своїм змістом різновид “державно-бюрократичного капіталізму”, що набуває стійких ознак, стаючи самовідтворювальною системою, яка не просто стримує, а фактично унеможлиблює ліберально-демократичні перетворення.

Звідси — нагальність завдань адміністративної реформи: застосування механізмів, які б забезпечили, з одного боку, відособлення

державної бюрократії від сфери політичної діяльності, а з іншого — перешкодили її зрощуванню з олігархічним капіталом. Звісно, що невід'ємною складовою адміністративної реформи має стати і створення ефективної системи підготовки та перепідготовки висококваліфікованих менеджерів державного управління, підвищення престижу їхньої праці.

У *другому блоці* проблем хочу виділити **демократизацію соціально-економічних відносин**. Спробую конкретизувати цю проблему в завершальних параграфах цієї глави, присвячених лібералізації відповідних сфер суспільного життя. Мова йтиме про пряму і зворотну залежність між розвитком економіки, її інноваційним прогресом і демократизацією суспільства; про демократизацію відносин власності — державної та приватної; про формування партнерських взаємин між працею та капіталом; про становлення потужного потенціалу середнього класу — основного носія демократичної культури; про забезпечення активної участі громадян у прийнятті та реалізації рішень у галузі економіки й соціальної політики та розширення у зв'язку із цим економічних повноважень представницьких органів, об'єднань споживачів, підприємців і працедавців; про підвищення ролі профспілок та інших інституцій громадянського суспільства. Все це — конче значущі чинники консолідованої демократії, яким, на жаль, ми не приділяємо належної уваги.

Третій блок пов'язаний з **усебічним розвитком місцевого самоврядування та відчутним розширенням мережі громадянських інституцій**, які мають забезпечити реальний взаємозв'язок між державою та суспільством, рівність усіх його членів перед лицем суверена. Ми вже зазначали, що лише громадянське суспільство і місцеве самоврядування спроможні наповнити демократичні інституції ліберально-гуманістичним змістом, і це незаперечно доведено світовим досвідом. Демократія ніколи й ніде не зреалізує свої цінності, якщо залишаться незадіяними органи місцевого самоврядування, які по суті є початковою школою ліберальної демократії для всього суспільства, а надто для його майбутніх лідерів. Уміння служити людям, бути відповідальними перед громадою, приймати виважені рішення — такі уміння формуються насамперед на місцевому рівні.

Ми говоримо про те, що Помаранчева революція стала відчутною віхою на шляху України до громадянського суспільства. Однак знову-таки будемо коректними у своїх оцінках: нами зроблено лише

перші кроки і у цьому напрямку. А якщо це так (а я не думаю, що тут можуть бути принципові заперечення), то слід виходити з об'єктивної реальності, тобто розуміння того, що нині ми поки що фактично перебуваємо на етапі догромадянського суспільства. Це означає, що в нас лише формуються передумови для реальної демократичної консолідації влади. Хоч би яку модель “прискореної демократизації” ми винайшли, за відсутності розгалуженої, а головне — дієздатної структури громадянського суспільства вона залишатиметься неефективною.

Четвертий блок проблем стосується вдосконалення політичної системи держави. Найбільш гостро стоять питання формування дієздатної системи розподілу влади між трьома гілками (законодавчою, виконавчою та судовою), утвердження ефективних противаг у їхній діяльності. Розподіл влади — це основа основ політичної системи ліберальної демократії. Однак доводиться визнавати, що дана проблема виявилася однією з найскладніших у державотворному процесі.

Особливо дається взнаки відсутність у нашій державі, як і в інших країнах пострадянського світу, досвіду й традицій розподілу влади. Багато помилок, яких ми припустилися, пояснюється, серед іншого, і цим чинником. В умовах радянського тоталітаризму система влади розбудовувалася за протилежними принципами. Показова деталь: у виданому 1973 р. “Філософському словнику” розподіл влади кваліфікується як принцип “буржуазного демократизму”. Навряд чи слід коментувати це.

Ми дотепер остаточно не уявляємо собі, якою має бути концептуальна логіка політичних реформ: чого ми хочемо, чого прагнемо — чи подальшої централізації влади, чи її системної децентралізації? Розумію, що за будь-якої структурної розбудови влади як править сьогодні, так і правитиме далі “царь” — добрий чи поганий: це є прерогативою російського народу. Водночас для мене незаперечною істиною є те, що в силу історичних, світоглядних, врешті-решт ментальних, чинників логіка централізації в Україні завжди буде чужою логікою, а відтак вона буде суперечливою, недієздатною.

Я не розумію, чому В. Янукович із таким поспіхом і так неестетично реанімував Конституцію 1996 р. Свого часу я був членом Конституційної комісії і добре знаю, як вона приймалася, якими були

і тепер знову відтворюються не лише її позитиви, а й принципові суперечності.

Основою демократичної традиції українців є народне віче. Ми хочемо стати самими собою. Ми залишили Радянський Союз заради цієї мети. Тоді чому ми маємо у розбудові власної політичної системи залежати від суб'єктивних симпатій чи антипатій нашого східного сусіда до призначених нами же правителів? **Насамперед сильний парламент, а вже потім сильний президент — це не просто уособлення народного віче, це історична вимога нашого родоводу.** Через те я був і залишаюся переконаним прихильником парламентсько-президентської влади з авторитетним і дієздатним президентом. Вважаю саме таку систему влади конче значущою (а можливо й вирішальною) і для поглиблення демократичного транзиту в нашої державі.

Інший важливий крок удосконалення політичної системи — **перехід до двопалатного парламенту.** Цю позицію активно обстоювали Л. Кучма і В. Ющенко, однак вона викликала чи не найбільші заперечення: ділитися владою з Верхньою палатою парламенту наші народні обранці не бажають. Не думаю, що це питання втратило своє значення. Воно безпосередньо стосується проблем не лише регіоналізації України, а й дієздатності законодавчої влади, відсутнього підвищення її ролі у суспільно-політичному та соціально-економічному житті. Тому вельми доцільно продовжити пошук механізмів його вирішення.

Таким же чином я розглядаю і **проблему реформування судової влади.** Її реальна незалежність, авторитетність та дієздатність (а всі знають, що всього цього у нас поки що обмаль) є не лише обов'язковою ознакою правової держави, а й неодмінною супутницею ліберально-демократичних перетворень. Мова йде насамперед про деполітизацію судової влади, її спроможність ефективно захищати інтереси громадян, їхні суверенні права та свободи.

У контексті демократизації нашого суспільства особливе значення має всебічне посилення дієздатності органів місцевого самоврядування. Ключову роль у цьому повинно відіграти **запровадження виборності губернаторів.** Не поділяю побоювань, що ці кроки можуть призвести до послаблення держави. Свого часу Л. Кучма фактично опинився у структурній пастці. В умовах недостатньої дієвості виконавчої влади Президент увесь час вимушений був брати на себе особисту відповідальність буквально за все, що діється

у країні, в тому числі не лише за помилки уряду та міністерств, а й за далеко не завжди коректні дії регіональних адміністрацій, місцевого чиновництва, його корумпованість та здирництво. Реалізація пропонованих кроків щодо регіоналізації сфери управління могла б суттєво підвищити ефективність уряду та президентської влади, їхню концентрацію на ключових загальнодержавних проблемах.

Водночас є і більш складне питання. Це питання **федералізації України**. Всі ми рішуче засуджуємо прояви сепаратизму. Це — злочин. Сумнівів у цьому бути не може. Соборна Україна і суверенна Україна — це для мене, як і, переконаний, для мого читача, однопорядкові, нероздільні поняття. Однак не потрібно плутати грішне з праведним. Сепаратизм і федералізація — зовсім різні речі. Я особисто починаючи з 1994 р. переконував Л. Кучму в тому, що майбутнє України — в її федеральному устрої, і неодноразово писав про це у пресі. Нашу надзвичайно розмаїту специфіку соціально-економічних умов розвитку окремих регіонів (Центру, Сходу, Заходу, Півночі, Криму і т. ін.) можна узгодити лише через федеральні механізми державного будівництва. Намагання ж причісувати всіх під один гребінець не дає регіонам реалізувати їхні потенційні можливості й не знімає соціально-економічних суперечностей.

Доречно зазначити, що в усьому світі федеральний устрій вважається найбільш ефективним не лише в суто економічному сенсі (центр передає регіонам ту сферу повноважень, яку централізовано реалізувати неможливо), а й у політичному. Федеральний устрій більшою мірою, ніж унітарний, відповідає принципам демократизації та громадянського суспільства. Розумію, що сьогодні ставити питання про федералізацію зарано. Проте як імовірну перспективу його слід було б ґрунтовно вивчити. У цьому могла б сказати своє слово і наука, яка зазвичай обмежується інтуїтивними оцінками.

Такими є, на мій погляд, найбільш значущі концептуальні проблеми формування основних засад консолідованої демократії у контексті українського ліберального проекту. Адміністративна реформа, демократизація соціально-економічного середовища, всебічний розвиток інституцій громадянського суспільства та місцевого самоврядування і політична реформа — такими є базові блоки відповідних перетворень.

Водночас у цих чотирьох блоках існує синтезувальне начало, яке, зрештою, має розглядатись як визначальне. Мова йде про **сфор-**

мованість демократичної культури та ліберально-демократичного світогляду навіть на рівні елітного політикуму. Істинно демократична культура над усе ставить свободу особистості, її не кимось дароване, а природне право на вільний і гармонійний розвиток. Для нас це дуже серйозні проблеми.

При цьому слід розуміти, що демократія за своєю суттю — **не безконфліктний режим**. Суспільні суперечності — це не загроза демократії, а радше інструменти демократії. Загрозу можуть спричинити лише такі конфлікти й суперечності, за яких сторони, абсолютизуючи свою правоту, виявляють неспроможність до компромісу. Як пише відомий французький філософ Поль Рікер, демократія являє собою органічне “поєднання консенсусу з конфліктом”^{*}. Таке поєднання, звісно, суперечить принципам керованої демократії, але керованої демократії нам не потрібно. Суспільство це має розуміти.

Ознакою реальної демократії є режим, за якого конфлікти мають відкритий характер і залагоджуються шляхом переговорів. Зовсім усунути конфлікти — між суспільними верствами, між поколіннями, між протилежними статями, між культурними вподобаннями, між моральними поглядами, релігійними переконаннями тощо — це химерна ідея. В суспільстві, що дедалі ускладнюється, конфлікти не зменшуються кількісно та не пом’якшуються якісно, а, навпаки, множаться й поглиблюються. Головне в тому, що вони виражаються публічно і є правила їхнього подолання. В цьому плані, вважає П. Рікер, “конфлікт тісно пов’язується з консенсусом, оскільки консенсус робить можливим переговори”^{**}. Тож маємо обов’язково піднятися саме до такого розуміння демократичного процесу.

Не можу залишити поза увагою і так звану **проблему “вуличної демократії”**. Народне віче, врешті-решт Помаранчева революція і “податковий” Майдан-2010 — це беззаперечні атрибути демократичного процесу, які є значущими для нас, у тому числі в руслі української демократичної традиції. Однак у цих формах демократії є й слабка сторона — в них ховається **загроза маніпуляції свідомістю**, відмови людиною від власної позиції, власного “Я”.

* Цит. за: Рюс Ж.

Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. Київ, 1998. С. 566.

** Там само.

Добре відомо, що сформоване на непохитності принципу індивідуалізму західне суспільство виробило в собі міцний імунітет від негативного впливу подібних колізій. Інша річ — українське суспільство, яке перебуває на початковій стадії свого самоствердження. У цій ситуації культивування ідеології сліпої покорі може виявитися основою появи “нового тоталітаризму”. Аби упередити такий перебіг подій, доцільно керуватися принципом Е. Фромма: **людина може отримати свободу (а це було основною вимогою Майдану) лише тоді, коли в неї існує можливість реалізувати свою особистість, залишаючись самою собою.** Власне, йдеться про пошук нових, більш оптимальних механізмів, які б сприяли реалізації особистості, ніж ті, що визначаються технологіями “вуличної демократії”. Потрібен принципово новий порядок денний і у цьому питанні.

Треба виходити з того, що головне для суспільства — обмежувати всіма доступними засобами контроль не лише держави, а й будь-кого з політиків над собою. Свобода особи починається насамперед із цього. Помаранчева революція, хоч би як ми її оцінювали, з усією гостротою засвідчила актуальність і цієї проблеми. Велич українського Майдану, його історична унікальність полягає в тому, що функцію духовного начала, творчої сили перебрали на себе не фігуранти високої трибуни Майдану — його гучномовні й “запальні” спікери, які так і не змогли, розшматовуючи даровану їм Майданом владу, порозумітися між собою, — а тисячі його безпосередніх учасників не лише в Києві, а й практично у кожному місті нашої держави. Для становлення демократії цей урок є вкрай повчальним.

Лібералізація власності

У попередні роки в Україні сформовано фундамент економічної лібералізації — здійснено трансформаційний перехід від адміністративної економіки до ринку; Україну офіційно визнано країною з ринковою економікою. Логічним завершенням цього процесу стало набуття нами членства у СОТ. Однак це завершеність лише початкового етапу ринкових перетворень. **Україна, як і інші пострадянські країни (в тому числі Росія), поки що залишається в системі координат адміністративного ринку.** Така модель

ринку принципово відмінна від зрілої повноформатної самодостатньої ринкової системи ліберального змісту, перед розбудовою якої ми зупинилися.

Доказом цього може слугувати індекс економічної свободи, який розраховується міжнародними інституціями і відображає відповідність національної економіки ліберальним принципам. З-поміж 161 країни у 1998 р. Україна посіла 124-те місце, а у 2010 р. — 162-ге (Росія — 143-те, Білорусь — 150-те, Молдова — 125-те)*. За міжнародним індексом прав власності Україна посідає 99-ту позицію серед 125-ти країн**. Якщо спиратися на ці оцінки, можна дійти такого висновку: **чинна система ринкових відносин в Україні в основному залишається такою, якою вона була сформована в результаті реформ 1990-х років. У наступному десятилітті вона фактично не прогресувала.**

Як і при виборі шляхів демократизації, ми опинилися нині на роздоріжжі. Адміністративний ринок за своєю суттю відповідає принципам керованої демократії. Вони доповнюють один одного. В Україні існують суспільно-політичні сили, які об'єктивно зацікавлені у пролонгації такого поєднання. Цим шляхом розвиваються Росія, Казахстан та деякі інші постсоціалістичні країни. Близькою до нього є модель розвитку Китаю, а також латиноамериканських держав.

Акцентую на цьому, аби показати, що система адміністративно-бюрократичного ринку не є перехідною структурою економіки, не є ринком на його початковій стадії. У дійсності мова йде про цілком сформовану парадигму ринкових відносин, яка є альтернативною системі ліберального ринку. Тож і у зазначеному питанні Україна стоїть перед принциповим вибором: якій логіці ринкових перетворень віддати перевагу. Маємо бути свідомими й цієї дилеми.

У чому ж полягають відмінності між адміністративною та ліберальною моделями ринку?

Ці відмінності дуже істотні. Йдеться, повторюю, не тільки про ступінь зрілості ринкових відносин. **В адміністративному ринку**

* Index of Economic Freedom. 2010. Washington, 2010. P. 5—8.

** International Property Rights Index. 2010. Report. Washington, 2010. P. 14—15.

вибудовується не мережева система конкурентних зв'язків, а вертикальна ієрархія, система “свій — чужий”. Замість свободи і права суб'єктів господарювання тут домінують обов'язки, відносини підпорядкування, обмежувальні бар'єри, ресурсові маніпуляції. Маючи з цього адміністративний зиск, державна бюрократія (як і олігархічний капітал, що зростається з державою) зацікавлена в консервації такого стану.

Свідченням зазначеного є податкова система в Україні, яка до останнього часу вважалася однією з найбільш складних і найменш сприятливих для ведення бізнесу. У рейтингу податкових систем, підготовленому Світовим банком у 2009 р., Україна посіла 181-ше місце серед 183 досліджуваних країн. За деякими даними, середньостатистичне українське підприємство протягом року сплачує 146 податків і платежів, що є найгіршим показником у світі (183-тє місце). У Польщі кількість відповідних платежів становить 40, у Грузії — 18, Чехії — 12, Франції та Китаї — 7. Підраховано, що ведення податкового обліку щорічно забирає в українських підприємців 736 робочих годин, тоді як у Франції — 132 години. На реєстрацію ж власності необхідно 117 днів, що у багато разів перевищує середнє значення аналогічного показника для країн ЄС*.

У результаті відчутно звужується дієздатність ринку. Він не реалізує своїх основних функцій і постачає економічній системі неправдиву (у кращому разі — обмежену) інформацію, втрачає регульовальну спроможність, можливості стимулювати інноваційні процеси, перетворювати заощадження капіталу в його накопичення.

Згідно зі Статистичним щорічником України, в 2003 р. питома вага інноваційно активних підприємств становила 15,1 %, у 2005 р. — 11,9, у 2007 р. — 11,2 %. У 2007 р. всі підприємства України витратили на дослідження та розробки 1,25 млрд грн. (близько 240 млн дол.), що становило всього 0,18 % ВВП. Це дані офіційної статистики. На них навіть незручно посилалися. Країни ЄС витрачають на відповідні цілі 3,0 — 3,5 % ВВП. Тож про яку інноваційну модель розвитку української економіки може йти мова? У дійсності все відбувається за зворотною логікою. Маємо на увазі не лише

* Див.: Механізми розвитку підприємництва в умовах посткризового відновлення економіки України. Київ, 2010. С. 11—12, 20.

недостатність фінансових ресурсів. Окремі металургійні магнати витрачають на інновації менше, ніж на утримання футбольних клубів. У Росії та сама картина: частка відповідних підприємств усемеро—увосьмеро нижча, ніж у країнах із розвинутою ринковою системою. За десять останніх років частка високотехнологічної продукції Росії на світовому ринку знизилася від 1,2 до 0,3 %. Подібні ілюстрації можна продовжувати. Їхній зміст очевидний: **адміністративний ринок не стимулює інновації, ноу-хау. Як результат, у конкуренції виживають далеко не ті, хто насправді перспективний у технологічному й організаційно-структурному плані, а ті, хто зумів інтегруватися в систему влади, становить її економічну опору.** Низькі позиції української економіки у світовому рейтингу конкурентоспроможності — наслідок тих самих колізій*.

**Адміністративний
ринок — головний
ворог середнього
класу**

В незалежній Україні було дуже швидко створено передумови для становлення великого капіталу, а ситуація з формуванням середнього класу й сьогодні залишається критичною.

Двадцять років ми акцентуємо на цій проблемі, але нічого не виходить. Для мене тут багато що зрозуміло: консервація механізмів адміністративного ринку перешкоджає прогресові й у цьому ключовому питанні лібералізації української економіки.

Рецепти подолання такого стану зрозумілі: **економіці необхідна жорстка системно збалансована реформаторська модель завершення ринкового транзиту.** Мова йде про запровадження дієвих інструментів захисту приватної власності, а також механізмів конкуренції, деолігархізації економіки, ринкового відтворення робочої сили, створення ефективного ринку землі, вдосконалення фондового ринку, ринку грошей та капіталу тощо. Потрібно бути свідомим і того, що логічне завершення ринкових перетворень можливе лише на основі ліберальних принципів, підвищення на їхній основі загального рівня економічних свобод та демократизації.

У комплексі цих завдань на першому місці стоять проблеми системного та якісного **вдосконалення відносин власності.** У попередні

* У рейтингу Всесвітнього економічного форуму глобальної конкурентоспроможності Україна у 2007 р. перебувала на 73-му місці, тоді як Польща — на 51-му.

роки нам вдалося утвердити “критичну масу” приватної власності. У 2004 р. на недержавних підприємствах було вироблено 83,8 % промислової продукції, у тому числі в легкій промисловості — 98,5 %, харчовій — 97 %, у машинобудуванні — 88,6 %, металургії — 85,7 %. Глибоким рівнем роздержавлення і приватизації характеризуються й інші галузі економіки. Разом із тим механізми реалізації приватної власності нагально потребують осучаснення, наповнення соціальним змістом.

Потрібно бути реалістами, спуститися з Місяця на Землю й визнати, що процес масової приватизації, метою якого було первісне нагромадження капіталу, відбувався у максимально стислий період, до того ж в умовах практично демонтованої влади, правового вакууму, шаленої гіперінфляції, відсутності національної грошової одиниці, несформованості ринкової інфраструктури та громадянського суспільства. А відтак отриманий “на виході” продукт потребує істотної корекції. Я певен, що ініціатива у цьому має виходити насамперед від самого приватного капіталу. Це необхідно для забезпечення його надійної конкурентоспроможності, самовиживання. І держава повинна активно стимулювати цей процес.

Нагадаю читачеві, що на Заході період первісного нагромадження капіталу (previous accumulation) був розтягнутий у часі від XVI до початку XIX ст. А. Сміт називав його “передісторією капіталу”, періодом “дитячого капіталізму”. Це був найжорстокіший і найтрагічніший період становлення капіталістичного способу виробництва, як і буржуазного суспільства загалом. Історія первісного нагромадження капіталу, зазначав К. Маркс, “вписана у літопис людства пломенючою мовою крові та вогню”. Тут було все — насильницька експропріація власності селян і грабунок церковного майна, захоплення державних земель, тортури, вбивства конкурентів та ін. Варто погортати сторінки романів “Фінансист” та “Американська трагедія” Теодора Драйзера, аби відчувати дух цього періоду. Відоме гасло Форда “Для капіталу все можливе!” чи не найрельсфніше розкриває ситуацію, про яку йдеться.

Звісно, що ті часи залишилися далеко позаду. Однак не слід забувати, що початковий етап трансформаційних перетворень, який проходить наша країна, — це той самий за своєю суттю період первісного нагромадження, та сама (зрозуміло, зі своєю специфікою) “передісторія капіталу”. Ми зобов’язані були пройти цей період

у вкрай стислі строки. Однак вважати, що при цьому можна було уникнути системних викривлень та деформацій, — просто утопія.

Потрібно крок за кроком виправляти становище. Якщо на Заході відносини власності — найбільш динамічна система економічних відносин, то в нас ця проблема чомусь узагалі не стоїть на порядку денному економічної модернізації. Попри свою нагальність вона навіть не порушується. Складається враження, що влада, отримуючи відповідні дивіденди, зацікавлена у збереженні в цій царині статусу кво.

Порушуючи це питання, виходжу з того, що системне вдосконалення відносин власності (приватної та анклавів державної власності) стосується не лише зміни власника (механізмів привласнення, володіння та використання матеріальних і духовних цінностей), а й способу поєднання робочої сили та засобів виробництва, формування соціальної структури суспільства, використання та споживання створеного у процесі виробництва продукту, специфіки його обміну й розподілу, характеру управління економічним процесом, світоглядних та політичних пріоритетів суспільства, його інституційних основ та багато чого іншого.

Головним у цьому є **кореляція відносин власності в нашій економіці із принципами та механізмами розвитку власності у країнах Заходу**. Йдеться про процеси, пов'язані з плюралізацією приватної власності, її демократичною соціалізацією, створенням на цій основі найширшої верстви власників, що працюють, із різнобічним зміцненням інтелектуальної власності, її надійним захистом, утвердженням механізмів конструктивної взаємодії між працею та капіталом.

Усі ці питання органічно поєднані з утвердженням у нашому суспільстві ліберально-ринкового простору, конструктивного соціального середовища, зі створенням передумов для формування середнього класу, реалізації свободи й вільного розвитку особистості. Відповідно до цього вся політика перетворень відносин власності з необхідністю передбачає не просто якісні зміни в характері привласнення засобів виробництва, а насамперед вплив цього процесу на вдосконалення всіх ланок економічних відносин, наповнення їх сучасним глобально-трансформаційним змістом, на реальне утвердження економічної демократії, здійснення повноцінного ліберально-демократичного транзиту загалом.

Спробую лише окреслити, спираючись передусім на світовий досвід, найважливіші, як на мене, напрями осучаснення чинних в Україні відносин власності. Це важливо також з огляду завдань нашої євроінтеграційної стратегії. Логіка “розбудови Європи насамперед у власному домі” має охоплювати й відповідні перетворення.

**Удосконалення
корпоративних
відносин**

Переконаний, що однією з найактуальніших проблем осучаснення власності є принципове вдосконалення (скоріш за все — якісне переформатування) **корпоративних відносин**. Західна економіка — це економіка ліберально-корпоративного змісту. Попри істотне зростання в останні 30—40 років кількості та економічної ролі малих і середніх (приватних та партнерських) фірм значення корпоративної форми власності в умовах сучасного капіталізму жодною мірою не зменшується. За даними статистики США, у 1970 р. на приватні підприємства припадало 10 % реалізованої продукції, на партнерські фірми — 4,6, на корпорації — 85,4 %. У 2006 р. відповідні показники становили 4,1, 12,0 та 83,9 %*. Зазначимо, що структура підприємництва США не є винятком. Загалом у розвинутих країнах Заходу на корпоративну форму власності припадає 80—90 % загального обсягу виробництва.

Однак справа не лише в кількісних параметрах. Корпорація докорінно змінила базові характеристики відносин приватної власності, як і капіталізму загалом. Обличчя сучасного капіталізму порівняно з класичним капіталізмом XVIII—XIX ст. почало змінюватися насамперед на цій основі. Навіть утвердилося поняття “корпоративний капіталізм”, базові характеристики якого визначаються корпоративною соціалізацією всієї системи економічних відносин. Ідеться, як писав свого часу К. Маркс, про “позитивне заперечення” приватної власності**. Саме корпоратизація стала тоді економіч-

* Statistical Abstract of the United States: 2006. New York, 2007. P. 503.

** Оцінюючи у 3-му томі «Капіталу» відповідні трансформації, К. Маркс писав, що вони відображають «скасування капіталу як приватної власності в рамках самого капіталістичного способу виробництва». Акціонерна

ною основою зближення світоглядних принципів лібералізму і соціал-демократії, формування їх “великого синтезу”.

У чому ж виявляються переваги корпоратизації перед класичною формою власності?

Відповідь на це запитання не є простою, адже йдеться про широку гаму чинників. Найбільш значними з-поміж них є такі. Особливість корпоративної форми власності полягає в тому, що через володіння акціями окремими особами вона зберігає все позитивне, притаманне класичній приватній власності (підприємницький інтерес, ініціативу, свободу вибору, невпинну гонитву за нагромадженням особистого, а отже й суспільного, багатства, право безстрокового успадкування тощо). Більше того, корпорація примножує приватну власність. Громадян, що володіють капіталом і отримують із цього прибуток, стає чимдалі більше. Корпорація долає обмеження, властиві класичній формі приватної власності. Формуючи загальну структуру корпорації та зберігаючи себе в ній лише як юридичну інституцію володіння, приватнокапіталістична власність реалізується через більш зрілі форми організації виробництва та господарювання. Коли К. Маркс писав про позитивне заперечення приватної власності, яке реалізує себе через структури корпорації, він мав на увазі саме цей процес.

Мова також іде про такі функціональні переваги корпоративної власності: *по-перше*, їй властива надзвичайно висока виробнича гнучкість; *по-друге*, вона здатна акумулювати капітальні ресурси й кошти будь-якої належності; *по-третє*, корпорація — найдемократичніша форма власності, з якою пов'язані поняття “революція в управлінні”, “народний капіталізм” тощо; *по-четверте*, особливо значущою є соціально-інтегруюча функція корпорації. Якщо приватнокапіталістична власність у її класичному втіленні дезінтегрує суспільство, породжуючи складні соціальні проблеми, то кор-

власність, наголошував він, «це — результат вищого розвитку капіталістичного виробництва, необхідний перехідний пункт до зворотного перетворення капіталу у власність виробників». В акціонерній справі, на думку К. Маркса, «уже існує протилежність старої форми, в якій суспільні засоби виробництва виступають як індивідуальна власність» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 25, ч. 1. С. 446, 447, 449 (виділено мною. — А. Г.).

порація, навпаки, створює економічні передумови для соціальної інтеграції, подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів, участі в управлінні.

Слід звернути увагу й на те, що у процесі функціонування корпорації відбувається **деперсоніфікація приватної власності** на засоби виробництва, що виражається у втраті окремими власниками капіталу безпосереднього контролю над ним. Звісно, проблема володіння контрольним пакетом акцій залишається. Однак наявні демократичні (регульовані законом) процедури дають змогу долати природні суперечності, що виникають у цьому контексті.

Відбувається зміни й іншого порядку. Відомо, що ще на початку ХХ ст. більшість підприємств, великих і малих, контролювалися сім'ями. Це — Форди, Рокфеллери, Круппи, Ротшильди та ін. Якщо в 1929 р. у США контрольним пакетом акцій 200 найбільших корпорацій володіли шість приватних осіб, то вже в 1963 р. подібного явища взагалі не було. За оцінками журналу “Economist”, нині більше половини усіх американських родин володіють акціями, тоді як у 1950-х роках вони складали усього 5 %*. Прикладом може бути відома корпорація АТТ (засоби телекомунікацій), яка входить до першої десятки найбільших компаній США. У 1987 р. її акціонерами були понад 2 млн осіб, жодна з яких не володіла більш як 1 % загальної суми акціонерного капіталу**.

Таке розпорошення акцій характерне й для багатьох інших корпорацій. Саме завдяки цьому управління ними здійснюється не приватними власниками, а професійними управлінцями. *“Влада людей, що управляють корпорацією, — зазначав Дж. Гелбрейт, — не залежить більше від приватної власності (виділено мною. — А. Г.)”****. Зрештою, ці процеси розкривають зміст нової формули економічної влади: “Власність без влади і влада без власності”. Характеризуючи відповідні аспекти соціально-економічного розвитку, Й. Шумпетер назвав корпоратизацію “методом соціалізації власності”. “Сучасна

---

* The Economist. 2001. 28 Oct.

** Див.: Samuelson P., Nordhaus W. Economics. P. 481.

*** Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва, 1990. С. 455.

корпорація, — наголошував він, — хоч вона є продуктом капіталістичного процесу, соціалізує буржуазну психологію, невблаганно звужує межі капіталістичної мотивації, мало того, зрештою руйнує її коріння”*

Особливий інтерес являє специфічний розвиток корпоративної власності, пов’язаної з переданням певної частини акціонерного капіталу підприємства його найманим робітникам. Початок таким перетворенням було покладено прийняттям Конгресом США ще у 1974 р. плану розвитку акціонерної власності, зміст якого зводиться до цілої системи заходів із залучення робітників до акціонування.

Суть цих заходів полягає ось у чому. За рахунок кредитних ресурсів корпорації скуповують частину своїх акцій і створюють на цій основі так званий акціонерний фонд персоналу, з коштів якого формуються акції працівників цієї компанії. Компаніям, що здійснюють такого роду соціалізацію корпоративної власності, надаються податкові преференції та інші пільги. У 1998 р. у США налічувалося 10 275 таких компаній, де працювало 10,5 млн осіб. У Великій Британії в 1982 — 1988 рр., тобто в “епоху Тетчер”, близько 1900 компаній було повністю викуплено персоналом. За чинним законодавством у Японії близько 25 % акцій кожної компанії передається на пільгових умовах і за номіналом працівникам цих же компаній. Причини такої еволюції відносин власності пов’язуються із суттєвим зростанням продуктивності праці та ефективності виробництва на корпоративних підприємствах, яке супроводжується поглибленням соціальної інтеграції трудових колективів, широким залученням працівників у функціональні та управлінські структури капіталу, у процес його розширеного відтворення.

А що ж ми маємо в себе?

Проведена в Україні на початку 1990-х років ваучерна приватизація мала на меті забезпечити домінантність не просто приватної, а корпоративно-приватної системи власності. Мова йшла про здійснення не неоліберальної, а соціально-ліберальної приватизації та про відповідну перебудову всього економічного процесу. Еталоном у цьому слугували чинні механізми західної економіки.

* Шумпетер Й.

Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ, 1995. С. 201.

Однак реальні економічні процеси довели ілюзорність таких, до речі, доволі пристойних намірів. “Хотеть не вредно, вредно не хотеть”, — здається, так звучить відомий вислів. Саме життя показало нам, що обминати реалії “дикого капіталізму” і одним стрибком дістатися сучасного соціально спрямованого капіталізму неможливо. Перехід від адміністративного соціалізму до капіталізму має свої об’єктивно зумовлені етапи. Це стосується і корпоратизації власності — її основою може бути лише класична приватна власність, інститути якої ми мали попередньо утвердити.

На початок 2000-х років в Україні корпоративний сектор економіки формально об’єднував майже 18 млн індивідуальних акціонерів (у тому числі володарів “сертифікатної” власності та земельних паїв). Однак коли йдеться про міноритарних (дрібних) акціонерів, які на Заході формують основний потенціал акціонерного капіталу, то в абсолютній більшості своїй вони являють собою **фіктивних (віртуальних) власників**: юридично вони існують, а фактично нічого не значать. Тінізація української економіки розпочинається із цієї ситуації.

Міноритарні акціонери практично не мають можливості реалізувати свої управлінські права. Будь-які бажання впливати на рішення щодо роботи компанії, мати пропорційне представництво у спостережних радах, голосувати на зборах акціонерів та отримувати надійну поточну інформацію про фінансовий стан акціонерного товариства пов’язані з надзвичайно складними проблемами. Особливо поширеними є порушення базових принципів корпоративного управління: не санкціоноване акціонерами “вимивання” основних активів корпорацій (продаж або передання відповідних активів менеджерам за цінами, нижчими за ринкові); “розмивання” акціонерних часток через вторинний випуск акцій без забезпечення привілейованого права акціонерів щодо участі у збільшенні статутного фонду; продаж за тіньовими схемами продукції компаній за цінами нижче ринкових тощо. Численні суспільні збудження, пов’язані з проблемами реалізації корпоративних прав акціонерів, свідками яких ми є останнім часом, мають саме таку основу.

Юридична незахищеність корпоративних прав акціонерів (а їхня кількість сягає майже третини населення України) значною мірою пояснюється самоусуненням держави, її правових органів від реалізації своїх безпосередніх обов’язків у зазначеній сфері майнових

відносин. Ідеться по суті про відверто брутальне порушення конституційних прав громадян щодо їхнього майна. Така ситуація унеможливорює активне залучення заощаджень населення на інвестиційні цілі, утвердження ефективних механізмів реалізації приватної власності, зростання інвестиційної привабливості української економіки. Тінізація корпоративних відносин негативно позначається і на бюджетному процесі, штучно занижуючи його дохідну частину. Цю ситуацію необхідно радикальним чином виправляти.

Осучаснення крупного капіталу | Необхідні системні заходи щодо поліпшення якості крупного національного капіталу, його консолідації, конструктивній взаємодії з державою у розбудові вітчизняної ліберально спрямованої економіки. Ці процеси часто ототожнюються з олігархізацією, що не зовсім правильно. Ніколи не погоджуся і з позицією стосовно майбутнього української економіки, яке пов'язується окремими політиками (у тому числі іноземними експертами) лише з пріоритетним розвитком малого та середнього підприємництва, хоча завжди активно підтримував його зміцнення.

Така точка зору аргументується, як правило, посиланнями на світову практику. Однак малий та середній бізнес в усіх без винятку країнах Заходу завжди розвивався у тісній взаємодії зі сформованими ще в епоху індустріалізму великими підприємствами. Йдеться про економічні структури, що своєю діяльністю заповнюють економічний простір, який великі підприємства через свою специфіку зайняти не можуть. На цій основі відбувається інтенсифікація економічного процесу, що відкриває нові можливості науково-технічному прогресові, продуктивному використанню робочої сили, її інтелектуального потенціалу, фінансових та матеріальних ресурсів і, головне, сприяє повнішому задоволенню попиту населення, його індивідуалізації. Висновок очевидний: **лише великий капітал в органічному поєднанні з малим та середнім бізнесом можуть стати основою реальної суверенності національної економіки, її базовою конструкцією.**

Розглядаючи це питання, потрібно враховувати й інші принципово важливі об'єктивні передумови концентрації та централізації капіталу. Вони пов'язані не лише з функціональною структурою

української економіки, а й з індустріальною стадією її розвитку. Висока концентрація та централізація капіталу — це природний стан розвитку індустріальної системи. Українська економіка була і залишається нині в межах індустріальної моделі. Нам поки що зрано говорити про постіндустріальний розвиток, котрий передбачає, як мінімум, у чотири—п'ять разів вищі параметри ВВП на одну особу. Сьогодні в нас інше завдання — **реіндустріалізація виробничого потенціалу держави**, перед чим свого часу зупинилася радянська економіка. Цей етап, що поєднує в собі запровадження сучасних інтенсивних енерго- й ресурсозберігальних технологій та подальше відчутне зростання продуктивності праці, перескочити неможливо.

Чому ми не враховуємо цієї обставини? Чому ми ігноруємо те, що свого часу індустріальна система США ототожнювалася з іменами таких магнатів, як Карнегі, Рокфеллер, Гарріман, Мелтон, Гугенгайм, Форд та інші? Чи можна було уявити США епохи індустріалізму з усіма досягненнями економіки цієї країни без цих імен? Ось дані, що їх наводить Дж. Гелбрейт. У 1965 р. валовий дохід трьох найкрупніших фінансово-промислових корпорацій перевищував валовий дохід усіх американських фірм разом узятих. Лише доходи “Дженерал Моторз” оцінювалися у 20,7 млрд дол., що у вісім разів перевищувало доходи штату Нью-Йорк і дорівнювало майже одній п'ятій доходів федерального уряду. Українська економіка перебуває нині на аналогічному рівні розвитку. Як і США в середині 1960-х років, ми вирішуємо завдання індустріальної модернізації, закладаємо основи високотехнологічного виробництва. Без високого рівня концентрації та централізації капіталу цих проблем нам не розв'язати. Політики, що ігнорують відповідні реалії, просто мало розуміються на економіці.

Так само упередженою є позиція, що заперечує необхідність тісної взаємодії держави з великим капіталом. Приватний капітал, незалежно від структури та розмірів, завжди розраховував і розраховує нині на підтримку держави. Ця істина стосується знову ж таки всіх без винятку етапів розвитку західної економіки. Своїми економічними і особливо науково-технологічними досягненнями західний світ значною мірою завдячує органічному поєднанню сили приватного капіталу, в тому числі й сили монополії, та сили держави в єдиний функціональний економічний механізм. Державно-моно-

полістичний капіталізм — це також закономірна фаза розвитку індустріальної системи, передтеча сучасного західного постіндустріального суспільства. Авіація, космос, інформатика, Інтернет і багато інших найновіших напрямів науково-технічного прогресу (не говорячи вже про найсучасніші технології військово-промислового комплексу) розвивалися й розвиваються завдяки саме такому поєднанню.

І в цьому можна послатися на досвід США, де симбіоз держави й крупного капіталу виступає як один із базових чинників ефективності та конкурентоспроможності економіки. Транснаціональні корпорації, що володіють близько 55 % цінних паперів (за ринковою вартістю), і держава, допомагаючи одне одному, як правило, ставлять перед собою близькі за змістом економічні та політичні цілі. Особливу роль у цьому відіграють постійна ротація кадрів між державою та крупним капіталом, а також взаємне інформаційне забезпечення. Як наслідок, американська держава і американський бізнес беруть участь у світовій конкуренції не просто як партнери, хай навіть і достатньо близькі, а як єдиний цілісний функціональний організм. За такими ж канонами діють й інші держави західного світу.

Тож іще раз ставлю запитання: чому ми і тут маємо бути винятком? Якщо зусилля держави й приватного капіталу поєднуються заради максимальної концентрації наших можливостей на вирішенні пріоритетних завдань економічної політики — розвитку інноваційної сфери, формування експортного потенціалу, ефективного внутрішнього ринку тощо, то навіщо нам заперечувати цей процес? Якщо держава зберігає свою політичну самостійність, якщо вона реалізує щодо всіх суб'єктів господарської діяльності єдині й прозорі, завчасно визначені “правила гри”, така взаємодія обов'язково буде конструктивною.

Потрібно крок за кроком реалізовувати ці принципи. В іншому разі ми обов'язково заженемо себе у глухий кут, із якого буде дуже важко вибратися. Ще раз повторюю: є сили, зацікавлені в тому, щоб за будь-яких обставин не допустити консолідації та зміцнення економічних позицій національного капіталу. Саме для цього використовуються всілякі засоби його дискредитації. Держава має займати щодо цього чітку й відповідальну позицію, протистояти цим згубним намаганням.

Олігархізація, яку весь час штучно ототожнюють із крупним капіталом, має зовсім інший інтерес; вона реалізує себе на інших засадах. На відміну від цивілізованих форм взаємодії держави з приватним капіталом, про які йшлося вище, вирішальною ознакою олігархізації є зрощування приватного капіталу з державною бюрократією з суто корпоративною метою. Відтак відоме гасло “Все, що вигідно “Дженерал Моторз”, вигідно й для Америки” — для характеристики олігархізації не підходить.

Не підходить це гасло і з інших мотивів. Маю на увазі корпоративно-тіньову спрямованість олігархізації, що зумовлює відповідні зв'язки фінансово-промислової еліти з державним апаратом, як правило, через механізми тінізації та корупції. Із світової практики добре відома ситуація, що зводиться до такого: **коли сили держави й сили фінансового капіталу виявляються нерівними, коли держава поступається своєю дієздатністю, гору беруть суто олігархічні інтереси.** Власне, це стосується й нинішнього стану українського суспільства. Низька дієздатність держави в умовах її системної трансформації, з одного боку, і несформованість законодавчого поля, як і основних механізмів громадянського суспільства, з іншого, — це те підґрунтя, яке виявилось визначальним чинником інтенсифікації зазначеного процесу не лише в Україні, а й, по суті, на всьому пострадянському просторі.

Хочу підкреслити очевидне: **необхідно надзвичайно виважено підходити до всього того, що пов'язано з концентрацією та централізацією вітчизняного капіталу.** Деолігархізація його окремих сегментів передбачає доволі широке поле суспільних перетворень. Це надзвичайно складний, тривалий, багатоаспектний і водночас вельми делікатний процес, який не можна провадити, спираючись лише на радикальні гасла.

Слід обов'язково враховувати й те, що вже сформований найбільш крупний національний капітал змінює своє обличчя. Він прагне міжнародного визнання, а відтак — упорядкування економічного життя, власної легітимізації, виходу з тіні, нормальної сплати податків, здійснення реальних ліберально спрямованих ринкових реформ. Крупний капітал є чи не найбільш зацікавленим суб'єктом соціальної стабільності суспільства, його демократизації. Будучи послідовним носієм ліберальної ідеології, він зазвичай толерантно

ставиться до влади, розраховуючи на те, що вона готова до конструктивної співпраці.

У цій ситуації дуже важливим є створення довкола підприємницької діяльності, в тому числі й крупного капіталу, максимально сприятливого психологічного клімату. Це значною мірою залежить від цивілізованості й самого капіталу, який буквально щоденно має демонструвати суспільству не на словах, а на ділі свою прихильність гуманістично-ліберальним та демократичним принципам. Мова йде про осучаснення національного капіталу з огляду на кращі західні взірці.

Звісно, маємо думати й про перспективу — про утвердження основ постіндустріальної економіки. В умовах суспільства Третьої хвилі корпорація набуває багатоцільового характеру. Вона стає відповідальною не лише за прибуток, а й за екологію, національні, політичні, соціальні та моральні проблеми. Корпорація забезпечує зв'язок з наукою, бере на себе функцію взаємодії з владою. У підсумку кожна корпорація, пише О. Тоффлер, “чимдалі більше й більше потрапляє в мережу політики — локальної, регіональної, національної ба навіть транснаціональної. І навпаки, кожне важливе корпоративне рішення “виробляє”, певною мірою, непрямі політичні ефекти поряд з іншими продуктами діяльності й дедалі частіше несе відповідальність за них”*. Усе це — надзвичайно важливі трансформації, які можуть і повинні творчо адаптуватися на українських теренах.

Політика підтримки малого підприємництва

Значимість малих підприємств для лібералізації відносин власності, мабуть, зрозуміла всім. Виробляючи в окремих країнах Заходу 50 і більше відсотків продукції, вони слугують механізмом прямого поєднання робочої сили і засобів виробництва, що розширює діапазон свободи вибору і вільного розвитку особистості. Приватнотрудова власність, на якій ґрунтується діяльність цих підприємств, в умовах становлення постіндустріальної економіки суттєво зміцнює свої позиції. Перевагою малих підприємств є високий динамізм, здатність швидко пристосовуватися до ринкового

* Тоффлер Э.

Третья волна. Москва, 2004. С. 386.

попиту, що постійно змінюється, реагувати на новітні технічні нововведення та ноу-хау*.

Видатний австрійський економіст Й. Шумпетер відносив підприємництво до категорії творчого класу. Розмежовуючи поняття “хазяїн” і “підприємець”, він вважав підприємця новатором, носієм специфічного стилю життя, якому притаманне певне коло моральних та етичних цінностей. Вони охоплюють належний рівень знань; свободу у прийнятті управлінських рішень; уміння “плисти проти течії”, тобто протистояти соціальному середовищу, котре зазвичай консервативно сприймає новачії в економіці; здатність прямувати вперед, покладаючись на власні сили та не боячись спротиву; специфічність мотивацій — насамперед **неприйняття споживацького принципу**, за яким “біфштекс та ідеал зводяться до одного знаменника”, тощо. Стиль життя підприємця, за Й. Шумпетером, ґрунтується передусім на почуттях обов’язку перед самим собою, радості від творчості. Економічний бік успіху — отриманий прибуток — це лише оцінка зробленого, символ досягнутого**.

З огляду на це гостро актуальним постає питання **якісного вдосконалення малого вітчизняного підприємництва**. Особливого значення набуває стимулювання **малого інноваційного підприємництва як провідника інноваційного продукту від науково-технічного винаходу до масового виробництва**. Даний процес відбувається в Україні надто повільно. Розвиток малого підприємництва концентрується головним чином (72,9 %) у торговельно-посередницькій сфері. Це — нормальне явище, але не слід забувати й про інші можливості. В нас існує значний потенціал створення інноваційних (насамперед венчурних) підприємств. Його необхідно задіяти.

Для цього влада має здійснити системні заходи, спрямовані на відчутну підтримку малих підприємств інноваційного напрямку,

* За даними Держкомстату, в Україні на малих підприємствах у 2009 р. працювало 2068,7 тис. осіб (25,3 % загальної кількості найманих працівників) і на ці підприємства припадало 16,7 % реалізованої в українській економіці продукції.

** Див.: Шумпетер Й.

Теория экономического развития. Москва, 1982. С. 79, 169—194.

на вироблення державної політики приватизації установ науково-технологічної сфери, на розвиток та поглиблення міжнародного співробітництва у трансфері технологій, насамперед із країнами, які межують з нашою державою. Але про це поки що ведуться лише розмови.

Загалом суспільству конче потрібні дійова система захисту підприємництва, малого і середнього бізнесу, механізми їх не лише економічної, а й політичної, правової, ідеологічної, моральної підтримки.

Водночас ми не маємо права закривати очі на проблеми, пов'язані із переважанням споживацьких настроїв, відсутністю ринкової культури, психологією міщанського марнотратства, розгнужданого "купечества". Українському менталітетові це не властиво. Наша біда в тому, що ми не змогли вчасно поставити приватний сектор у такі умови, щоб він не промотував свої статки на дорогі автівки тощо, а був змушений, аби вижити в конкурентній боротьбі, інвестувати їх у продуктивні сфери та постійно модернізувати їх.

Ще на початку ХХ ст. М. Вебер писав, що прагнення до наживи, до збагачення будь-якою ціною аж ніяк не притаманне капіталізму. Ефект буржуазного підприємництва — це зовсім інше. Однак такий ефект дається не стихійно. Він з'являється лише там, де прагнення до наживи вдається притлумити.

Мене особисто турбує утвердження у сфері бізнесу, де працює (і це добре) значна частина людей молодого віку, низькопробної, далеко не ринкової культури ділових взаємин і повсякденного життя. Існує загроза нашої трансформації в країну дрібних яткарів. Із таким багажем ми не маємо права прямувати у майбутнє. Хотілося би, щоб це було глибоко усвідомлено, насамперед представниками бізнесу всіх структур. Дореволюційна Україна мала інші традиції. Достатньо згадати імена десятків відомих підприємців, аби переконатися в цьому. Їхній досвід, спосіб життя та мислення, благодійну діяльність потрібно всебічно переймати.

Я добре розумію, що все сказане потребує повсякденної уваги органів виконавчої влади як у центрі, так і на місцях. Однак незаперечно й те, що без спільних зусиль усієї громадськості цих проблем не вирішити. Головне — не дати їм закорінитися, перерости у традицію.

**Завершення
земельної
реформи**

Дедалі більшої гостроти набуває низка питань, пов'язаних з удосконаленням земельних відносин. Україна наділена унікальними земельними ресурсами, розумне використання яких може забезпечити нам провідне місце в світі у виробництві продукції АПК. Але це передбачає панування найсучасніших аграрних (насамперед земельних) відносин. Ми ж давно зупинились у здійсненні аграрних перетворень, весь час озираємося назад. Країні конче потрібно створення ефективного ринку землі, без якого інтенсифікація інвестиційного процесу в АПК практично неможлива.

Початок земельної реформи було покладено відомим Указом Президента Л. Кучми ще у 1994 р. Ми крок за кроком рухались у напрямку його реалізації. Однак завершальний етап реформи — створення ринку землі сільськогосподарського призначення — вже більш як десять років блокується лівими силами парламенту. Результат добре відомий: кращі українські землі “прихватизовані” латифундистами. Все це, зрозуміло, здійснюється тіншовим способом, без урахування інтересів селянина, без соціальних та виробничих інвестицій, без огляду на віковічні духовні підвалини українського села.

З цим пов'язана і проблема розвитку фермерських господарств. Варто нагадати, що саме фермерство стало першоосновою розбудови ліберально-демократичного устрою Північної Америки. Для України це повчальний приклад. Майбутнє українського села, реальну лібералізацію аграрних відносин я пов'язую з високоефективним фермерством. Для цього існують вагомі передумови. Україна — то не лише багаті чорноземи, а й високо цінована у світі хліборобська генетика. Я сам був свідком розмови очільників Канади, які визнавали, що інтенсивний розвиток АПК цієї країни багато в чому зобов'язаний українським поселенцям. Те саме кажуть і аргентинські керівники. Не слід забувати й того, що історичні столицініські реформи були зорієнтовані на розкриття креативного потенціалу насамперед українського хлібороба. Окремі регіони Сходу Росії, де ще на початку ХХ ст. осіли вихідці з України, відмітні високою хліборобською культурою і нині.

Радянська влада зі своєю політикою “розкуркуленья” підірвала цей потенціал. Гігантських втрат ми зазнали і в роки штучно спровокованих голодоморів. До того ж основним фінансовим донором

політики індустріалізації, як і всіх так званих “ударних п’ятирічок”, було село: з нього вигрібали останні крихти. Колгоспна система зробила все, аби знівечити хліборобський хист українського селянства, викорчувати його дощенту. Відсутність паспорта, заборона на міську прописку, праця без права на профспілки, оплата заробленого не грішми, а натуральним продуктом, — все це та ж сама система колгоспного ладу, економіки без економіки, основна опора адміністративного соціалізму на селі. Допрацювалися до того, що в кінці 1960-х років СРСР перетворився на одного з найбільших у світі імпортерів зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Неадекватність аграрної політики стала істотним чинником подальшого розпаду економіки СРСР та й усієї імперії загалом.

Наслідки таких явищ не долаються одним порухом. Потрібен час, потрібні воля і чітке бачення перспективи, потрібні величезні фінансові ресурси. Все це визначає особливу складність політики аграрних перетворень. У ній величезну роль відіграють послідовність рішень, їхня комплексність. Порожніми гаслами, до яких постійно вдаються наші можновладці, тут не обійтися. Ринок землі може стати конструктивним лише за наявності ефективних механізмів страхування ризиків та кредитування АПК, сформованості конкурентного середовища, глибокої лібералізації всієї сфери аграрних відносин, у першу чергу цін на сільськогосподарську продукцію, максимальної уваги суспільства та влади до проблем соціального та духовного розвитку села, його інфраструктурного осучаснення, зміцнення кадрового потенціалу.

Нині в Україні спостерігається протилежне — реанімуються адміністративні важелі ціноутворення, що не стимулює, а, навпаки, підриває виробничий процес, породжує штучну дефіцитність продуктів аграрного комплексу. Для мене очевидними є витoki такої політики: вони зумовлені несформованістю на рівні чинних владних структур ринкового мислення, макроекономічної культури.

Свого часу ми змогли в 2,5—3 рази (до 90—92 %) збільшити частку вітчизняного виробництва у споживанні продуктів харчування насамперед завдяки глибокій лібералізації аграрного ринку. Нинішня влада, як і попередня, віддає перевагу протилежному, що може у кінцевому підсумку призвести до непередбачуваних наслідків. Скоріш за все ситуація “тотального дефіциту” в нашому ще зовсім недалекому минулому вже почала забуватися чинними можновлад-

цями. Ми не маємо права закривати на це очі. Інша річ — в усьому світі сільське господарство дотується державою. Так, у країнах Заходу державні субсидії селу сягають 1 млрд дол. на день. У США субсидії фермерським господарствам складають чверть вартості виробленої ними продукції, у Євросоюзі — майже 40 %. На одного фермера це, відповідно, 14 тис. і 20 тис. дол.* Ми ж за роки незалежності так і не зробили чогось суттєвого для відродження села, українського хліборобського хисту. Крім, звісно, передвиборних обіцянок політиків...

Оздоровлення державної власності

Не менш нагальною є проблема лібералізації відносин державної власності. Більш ніж 10 років урядові сановники та парламентарі дебатували, чи слід продавати “Укртелеком”,

чи він має лишатися державі. Рішення про його приватизацію було прийнято ще у 2000 р., а реалізовано — у березні 2011 р. (138 млн дол.). У результаті приватизаційна ціна “Укртелекому” знизилася більш як у три або навіть чотири рази. Така сама доля спіткала й низку інших державних підприємств.

У цій ситуації відсутня економічна логіка; в ній відбивається домінантність суто більшовицького принципу — першості політики щодо економіки. Хіба не відомо, що державна власність — це найбільш слабка ланка української економіки? Державна власність була підірвана “до основанья” ще за горбачовських реформ, і нині вона слугує ледь не основним каталізатором тінізації економіки. За аналогією з акціями міноритарних акціонерів вона нібито є, але фактично її вже давно немає. І це неможливо виправити засобами капітального ремонту. Я у таких випадках завжди цитую нашого визнаного класика з питань приватизації, палкого прихильника ліберального трафіка українських реформ, мого доброго друга О. Пасхавера: “Якщо не проводиться легальна приватизація, буде обов’язково здійснюватися приватизація нелегальна”**.

* Див.: Мировая экономика и международные отношения. 2010. № 4. С. 17.

** Дзеркало тижня. 2005. 9—15 квіт.

За таких умов єдино можливим шляхом оздоровлення державної власності бачиться не стільки зміцнення керівництва відповідних підприємств (заміна “чужого” на “свого”), скільки їх глибока приватизація. У 2003 р. за дорученням Л. Кучми я брав участь у розробці “Стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004 — 2015 роки”. На основі комплексного аналізу ми дійшли висновку: **частка продукції підприємств державної власності має зменшитися до 10—12 %**. Вважаю і тепер, що для України це оптимальні параметри. Вони повною мірою відповідають логіці українського ліберального проекту, принципи якого ми прагнемо разом із читачем опанувати.

Разом із тим справа тут не лише у кількості відсотків. Їх може бути не 10 — 12, а, скажімо, 15 або навіть 20. Трагедії в цьому не буде. **Головне — у чий інтерес використовується державна власність.** За тоталітарного соціалізму, як ми добре знаємо, вона функціонувала фактично у формі державно-бюрократичної власності та задовольняла інтереси насамперед партійно-бюрократичної номенклатури. Вона ніколи не працювала на трудівника. Навпаки: посилювалося відчуження людини, яке досягло в СРСР свого апогею. Саме державна власність була основою розширеного відтворення партійно-бюрократичного апарату і особистого привласнення ним створеного суспільного багатства. Нині ж представники лівих сил, а також ті, хто з ними кооперуються, прагнуть переконати суспільство в тому, що не лише збереження державної власності у чинних параметрах, а й націоналізація є прямим шляхом до утвердження соціальної справедливості. Даруйте, але це чергова омана.

Державна власність підпорядковується загальнонаціональним інтересам лише в умовах існування ефективних механізмів правової демократичної держави та громадянського суспільства. За відсутності таких механізмів вона обов'язково — прямо чи опосередковано — використовуватиметься у корпоративно-бюрократичних цілях. Іншого бути не може. Це аксіома, підтверджена світовою практикою. Тож створення ліберально-демократичного середовища в Україні передбачає не лише правову, а й фактичну легітимізацію державної власності, певна частка якої завжди буде присутня в національній економіці.

**Захист
інтелектуальної
власності**

Тепер перейдемо до іншої форми власності — інтелектуальної, яка має непересічне значення у світлі української євроінтеграційної перспективи, нашого поступового просування

до постіндустріального суспільства.

Інтелектуальна власність функціонує і в індустріальній економіці, де вона реалізується як одна із форм приватної власності. За роки незалежності в нашій державі сформовано інституційно-правові механізми, якими регулюються відповідні відносини. Звісно, ці механізми потребують удосконалення, доведення до міжнародних стандартів; зокрема їх слід активніше спрямовувати на захист і примноження інтелектуальної власності. Однак у даному разі нас цікавить дещо інший аспект поставленої проблеми.

Уже наголошувалося на складних і суперечливих процесах, що відбуваються в механізмах реалізації приватнокапіталістичної форми власності у зв'язку з перетворенням знань та інформації не лише на основний “сировинний ресурс” (О. Тоффлер), провідну ланку виробничого процесу, а й на домінуючий в умовах постіндустріального суспільства об'єкт власності. В аграрній цивілізації такою домінуючою власністю є земля, в індустріальній — капітал, у постіндустріальній — знання. Ідеться про реальні процеси, що характеризують сучасну економіку — економіку знань, принципи якої ми маємо опановувати. “Знання проти капіталізму” — так назвав О. Тоффлер один із розділів своєї книги “Метаморфози влади” (1990). Інформаційна революція, наголошує він, знижує потребу в капіталі на одиницю продукції, що випускається. Знання стають основним ресурсом для бізнесу, людський капітал починає витісняти долларовий капітал.

У відповідному контексті радикально змінюються не лише юридичні визначення відносин власності, зокрема ті, що стосуються присвоєння, володіння та використання людиною як матеріальних, так і духовних цінностей, а й економічні — ті, що характеризують спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

Основою цих перетворень є не лише те, що знання та інформація перетворюються на основну форму багатства та домінуючий об'єкт власності. За всієї значущості цього факту він ще не містить нової якості. **Новою основою суспільних відносин стає те, що носієм цього ресурсу, його суб'єктом, а отже й головною дійовою особою**

суспільства стає власник інтелектуального капіталу (knowledge worker). Такі люди, наголошує П. Дракер, безпосередньо “володіють засобами виробництва, якими є їхні знання”*. У цьому визначенні акценти робляться на змінах, що характеризують економічний зміст відносин власності, — на способі поєднання робочої сили і засобів виробництва. Останні не відчужуються, а безпосередньо споживаються їхнім носієм.

Я хочу, щоб читач спробував осмислити цю ситуацію з позицій українського ліберального проекту: поєднання робочої сили і засобів виробництва, про яке йдеться, формує якісно нові можливості реалізації свободи вибору. Це один із чинників утвердження пост-неоліберальної парадигми, повноформатного лібералізму, його третього шляху, зміст якого ми розглядали у попередній главі.

Аби розібратися в цих процесах, слід передусім взяти до уваги специфічні риси інформації як матеріалізації певного обсягу знань. З одного боку, інформація є об’єктом купівлі-продажу і в цьому мало чим відрізняється від звичайного товару чи послуги, які є об’єктом приватної власності. В усіх країнах світу посилюється конкурентна боротьба за приватне володіння інформацією. Більше того, відбувається суперечливий процес монополізації інформації, активізуються намагання перетворити її на об’єкт нагромадження капіталу, на визначальний важіль економічної влади. Якщо у XIX і XX століттях країни постійно воювали одна з одною, аби прибрати до рук контроль над сировинними багатствами, які становили основний ресурс фабричної економіки, то у XXI ст. найголовнішим видом сировини стають знання. Звідси контроль над знаннями становить суть всесвітньої битви за владу. Нині війни за контроль над знаннями розгортаються з наростаючою силою. Україна фактично втягнута у ці перегони, виступає їхнім реальним учасником. І ми просто не маємо права цього не враховувати.

Водночас інформація має й інший бік: вона стимулює розвиток зворотного процесу — не зміцнення, а, навпаки, знецінення відносин приватної власності. Йдеться про специфіку використання інформації як товару. Будучи безсубстанційною, інформація у процесі свого продуктивного споживання не зникає. На відміну

* Drucker P.

Post-Capitalist Society. New York, 1995. P. 47, 183, 210.

від звичайного товару вона після продажу не відчужується від свого володаря*. Останній позбавляється лише повної монополії на її використання. Але він може продати її повторно. Те саме може робити й покупець. Зрештою маємо подвійний результат. Інформація втрачає здатність відчуження від свого безпосереднього носія — knowledge worker. Водночас на ґрунті її всебічного розвитку формується спільна духовна власність, яка є фундаментом нагромадження інтелектуального потенціалу суспільства.

Ми ведемо мову, таким чином, про глибокі якісні зміни, які стосуються сутнісних визначень не лише капіталізму, а й ринку. На основі домінантності знань формується система багатства, яка у кінцевому підсумку (за своїм економічним визначенням) не є конкурентним ресурсом розвитку. Навпаки, що більше людей користуються одним і тим самим багатством (знаннями), то більшою є імовірність його примноження. Така логіка утвердження багатства діаметрально протилежна базовій основі ринку — принципу конкуренції, компенсації витрат.

Аналізуючи зазначені процеси, які поступово набувають реальних абрисів у західній економіці, маємо усвідомити, що системне ускладнення відносин власності відбиває специфіку перехідного етапу розвитку суспільства — від індустріальних до постіндустріальних вимірів. Цю специфіку ми обов'язково повинні враховувати при визначенні логіки та механізмів українського ліберального проекту.

Однією з істотних конкурентних переваг України і нині залишається наявність високого інтелектуального потенціалу. Ми займаємо провідні позиції у світі щодо якості програмістів, а це — базова парадигма всієї інформаційної революції, яка з кожним днем поглиблюється. Тож ми зобов'язані віднайти механізми не лише збереження, а й примноження нашого інтелектуального скарбу. Для влади таке завдання є вельми значущим з точки зору нашої перспективи. Відповідальність влади перед суспільством, перед майбутніми поколіннями розпочинається з цього.

Я певен, що окреслені процеси дають можливість глибше осмислити найгостріші проблеми сучасної української економіки, зокрема ті, що стосуються не лише виправлення допущених під час

---

* Д. Белл називає знання «невичерпною власністю» (Белл Д., *Иноземцев В.* Епоха разобщенности. С. 50).

приватизаційного процесу деформацій у відносинах власності, а й системного вдосконалення останніх. Згідно з попередньою стратегією реформ ми сподівалися на те, що на виході приватизаційного процесу одразу отримаємо по-сучасному повноцінні відносини приватної власності і що саме ці відносини стануть основою всієї системи здійснюваних ринкових перетворень, а відтак і демократизації суспільства. Однак ці сподівання виявилися ілюзорними. Цього, природно, не сталося і не могло статися. Тут потрібні фундаментальні системні перетворення, які диктує нам логіка другої хвилі лібералізації.

Гуманізація соціальної сфери

Так склалося, що за роки незалежності ми так і не визначилися із принципами та стратегічною спрямованістю соціальної політики, яка не може зводитися лише до державного захисту малозабезпечених верств населення. Стратегія соціальних перетворень — значно ширше поняття. Вона відрізняється від поточної політики своєю довгостроковою орієнтацією, системною скоординованістю, виділенням пріоритетних начал, домінуючих ліній, субординацією з іншими сегментами суспільного розвитку. У цьому сенсі я пропоную читачеві дещо інший ракурс оцінки соціальної політики — розглянути її основні засади з позицій гуманізації соціальних відносин. Лібералізація економіки і гуманізація соціальної сфери — це, по суті, єдиний блок завдань нашого ліберального проекту, визначальні принципи якого ми прагнемо опанувати.

Логіка такого поєднання базується на тому, що основні акценти соціальної політики мають дедалі більше зосереджуватися на населенні, яке працює, примножуючи суспільне багатство. Не послаблюючи піклування про малозабезпечених, соціальна політика повинна активно впливати на осучаснення соціальної структури суспільства, на зміцнення позицій середнього класу, на формування соціального капіталу, який виконує важливу консолідувальну функцію, на гуманізацію виробничої сфери, відносин між працею і капіталом, на регулювання доходів, згладжування соціальної стратифікації та ін.

Мова йде про визначеність стратегії соціальних перетворень у її широкому контексті, про створення умов, що даватимуть можливість кожному працівникові підвищувати добробут своєї сім'ї за рахунок особистого трудового доробку, підприємництва та ділової активності й водночас примножувати власний внесок у загально-суспільну скарбницю. Проблему підтримки малозахищених та знедолених можливо вирішувати лише подібним чином.

У цьому сенсі ключовою ланкою соціальної політики стає **забезпечення зростання ролі людського капіталу**. Йдеться про інвестиції в людину (освіта, перепідготовка кадрів, наука, пенсійне забезпечення та охорона здоров'я, екологія, духовний розвиток, формування інтелектуальної власності, фізична культура тощо) та про суспільно значущу (в тому числі економічну) відтворювальну віддачу такого інвестування.

Існує багато досліджень, у яких робляться спроби визначити кількісні оцінки людського потенціалу в його співвідношенні з фізично відтворюваним та природним капіталом, котрі у своїй сукупності формують національне багатство країни. Особливий інтерес викликають розрахунки регіональної структури національного багатства, оприлюднені у 1997 р. Світовим банком. Згідно з цими розрахунками, людський капітал становить від 76 % загального обсягу національного багатства країн Північної Америки до 43 % у країнах Близького Сходу*. Зрештою ступінь лібералізації відтворювальної структури суспільства віддзеркалюється співвідношенням людського та фізичного капіталу. У США та країнах Західної Європи воно виглядає як 4 до 1. Хочу, щоб читач із максимальною увагою поставився до цього співвідношення. Я вбачаю в ньому один із переконливих доказів реальної лібералізації суспільних відносин.

Людський і соціальний капітал (взаємини на основі довіри) — дві органічно пов'язані базові складові, домінування яких сутнісно змінює всю систему відтворювального процесу, а сучасна інформаційна революція активно інтенсифікує ці зміни. Як на мене, саме ці аспекти соціальної політики мають у перспективі зайняти визначальне місце і в українському ліберальному проекті.

---

* Див.: *Іванов Н.*

Человеческий капитал и глобализация // Мировая экономика и международные отношения. 2004. № 9. С. 21.

Характерно, що представлений підхід до визначення стратегії соціальної політики долає штучне розмежування економічної та соціальної сфер, якого ми за інерцією припускаємося. В нас функціонують два окремі міністерства — економіки і соціальної політики. Це завдає лише шкоди. Економіка і соціальна сфера — єдине ціле, нероздільний комплекс соціально-економічних відносин. Сучасний лібералізм не розводить ці сегменти. Для нього не існує довільно виокремленої проблеми економічної ефективності. Лібералізм опікується **соціально-економічною ефективністю**, основою якої є створення умов для вільного розвитку людини, реалізації її креативного потенціалу у створенні національного багатства.

В теорії лібералізму добробут людини визначається не лише матеріальними, а й психологічними та морально-етичними чинниками: співвідношенням її задоволення і незадоволення своєю працею, становищем у суспільстві, можливостями творчо реалізувати свої здібності, знання, освіту, інтелект тощо. Все це — об'єкти соціально-економічної політики у її структурній цілісності. Суто економічна ефективність — основний пріоритет індустріальної епохи, яка відходить у минуле.

Актуальною проблемою, яка нині фактично випадає з поля зору влади, є **оптимізація співвідношення державних (фіскальних) і недержавних (приватних) чинників реалізації завдань соціальної політики**. Найбільш значущим у цьому є **завершення ринкової трансформації соціальної сфери**. Ми надто запізнилися з пенсійною реформою, реформою медицини та ЖКГ. Політика уряду щодо невідкладного проведення цих реформ не може не викликати суспільного схвалення. Турбує інше — їхня ринкова спрямованість. Але зі світової практики відомо, що **ринок несумісний з надмірностями фіскальних механізмів соціальної політики**. Гіпертрофований розвиток фіскальної функції держави в соціальній сфері породжує непереборні суперечності, які послаблюють стимули суспільства до економічного прогресу. Із цим стикнулися навіть такі гранди світової економіки, як країни Західної Європи, зокрема Німеччина і Франція, не кажучи вже про Грецію та Іспанію.

Існує зворотна залежність між можливостями економічного зростання і рівнем державного споживання. В Україні цей рівень у півтора—два рази перевищує оптимальні параметри. Це означає, що ми давно вичерпали можливості вирішення соціальних проблем

через механізми державного бюджету. Існує реальна загроза реанімації інфляційної спіралі, яка знецінює будь-яке зростання соціальних виплат і водночас унеможлиблює прискорення економічної динаміки. Тож ми маємо уберегти суспільство від небезпечного популізму, від нереальних і непосильних для економіки передвиборних зобов'язань, від утриманських настроїв у душі застарілої ідеології державного патерналізму.

Висновок тут очевидний: при реалізації завдань соціальної політики першочерговою турботою влади має стати формування дієздатних механізмів недержавного сегменту соціальної сфери, поглиблення ринкового типу відтворення робочої сили, розширення на цій основі верстви економічно активних і матеріально забезпечених людей, свідомих особистої відповідальності за власну долю і водночас здатних слугувати локомотивом економічного прогресу. Забезпечити надійну соціальну стійкість суспільства, таку необхідну нам соціальну рівновагу можливо лише таким чином. Нині для нас це найважливіше.

У зв'язку з цим слід розуміти, що **проблема бідності**, якою цілком природно опікується уряд, а Президент визначає її як проблему номер один для влади загалом, **не може вирішуватися лише інструментами бюджетної політики**. Така постановка питання — це знову ж таки омана. Подолати бідність, концентруючи всю увагу виключно на фіскальних механізмах, ще нікому в світі не вдавалося. “Дуже важливо, — наголошував Ф. Гаск, — не прагнути швидко подолати бідність, перерозподіляючи національний дохід замість того, щоб його нарощувати”*. Ця проблема має один-єдиний шлях свого вирішення: забезпечення економічного зростання і активне стимулювання інструментами державної політики найбільш дієздатних верств населення, насамперед середнього класу.

Це принципово інша політика подолання бідності, ніж та, яку ми весь час безрезультатно прагнемо реалізувати. Такої політики дотримуються країни Заходу, а Китай досяг у цьому відчутного прогресу, незважаючи на те, що частка державного бюджету в структурі його ВВП удвічі менша, ніж в Україні.

---

* Хайек Ф.

Дорога к рабству. С. 133.

**Зміцнення
позицій
середнього
класу**

Навряд чи варто доводити, що становлення середнього класу є одним із ключових завдань лібералізації українського суспільства. Це і основа європейської інтеграції. Здатність держави не на словах, а на ділі забезпечити створення

основних засад громадянського суспільства залежить від нашої спроможності перейняти стиль життя, властивий насамперед середньому класові розвинутих країн.

Цілком поділяю думку фахівців про те, що в межах колишнього СРСР середнього класу фактично не існувало. Окремі прошарки населення хоча й мали певні ознаки середнього класу, однак за своїми соціальними функціями такими не були. Вони, *по-перше*, не виступали основним економічним донором; *по-друге*, не були й не могли бути носієм демократизації суспільства, гарантом політичних та економічних свобод; *по-третє*, не становили базу вертикальної мобільності суспільства. Для класичного середнього класу названі функції є визначальними. Це дозволяє зробити висновок, що в умовах адміністративного соціалізму прошарок населення з високим рівнем освіти, відносно достатнім рівнем споживання та іншими відповідними ознаками може розглядатися радше як квазісередній клас (near middle class).

Отож, здійснюючи основне завдання перехідної економіки — утвердження реального середнього класу, нам потрібно було розпочинати все практично з нуля. У розвинутих країнах Заходу середній клас формувався впродовж тривалого періоду — протягом цілого ХХ століття. Ми зобов'язані пройти цей шлях набагато швидше. Нині в Україні, за оцінками соціологів, близько чверті мешканців відповідають основним критеріям середнього класу, тоді як у країнах Заходу — 60—70 % і навіть більше.

Водночас у значної частини нашого населення (40—45 %) є потенційні можливості входження до середнього класу. Це особи, які мають належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і самостійно, без сподівань на будь-яку допомогу забезпечувати прийнятний рівень життя собі та своїй родині. У даному разі до потенційно середніх верств населення належать представники не лише малого і середнього бізнесу, а й інтелектуальної еліти — технічної, наукової, творчої інтелігенції, а також висококваліфіковані робітники, фермери, професійні управлінці та ін. Як засвідчують

соціологічні дослідження, останніми роками зросла частка осіб, які ідентифікують себе із середнім класом. Основними критеріями тут виступають володіння землею та нерухомістю, автомобілями, сучасною технікою, середні доходи тощо.

Вважаю за необхідне наголосити на тому, що **Помаранчева революція не була революцією бідних**. Вона здійснювалася не за рецептами К. Маркса. Це не була революція маргіналів, люмпенів. Її конструктивізм, толерантність і мирні обриси пояснюються насамперед цією причиною. Основне гасло Майдану “Свободу не спинити!” — це гасло середніх верств населення, гасло лібералізму. Тут не може бути інших оцінок. Моє особисте “Віват, Майдан!” викликане саме цією обставиною. Дуже важливо зазначити спонтанну участь середнього класу в Помаранчевій революції, його активність за власною волею, на основі самоусвідомлення. Обличчя учасників Майдану, їхнє невдаване захоплення від безпосередньої причетності до неординарної події — незаперечний доказ того, що вона відбувалася за межами виборчих технологій і була значною мірою непередбачуваною.

Все це дає підстави для оптимістичної оцінки не лише економічних та соціальних, а й суто психологічних передумов прискорення процесу подальшого формування середнього класу, посилення його консолідувальної функції у суспільстві. Я особисто розглядаю таку ситуацію як один із вагомих позитивних результатів попереднього етапу нашого розвитку. Водночас я далекий від її переоцінювання. І справа тут навіть не в кількісних параметрах. **У нашій країні ще не сформувався середній клас, який за своїми якісними характеристиками уповні відповідав би принципам ліберального суспільства.** Більше того, в державі по суті відсутня політика, яка була б націлена на комплексне розв’язання цієї проблеми. Варто нагадати, що американський середній клас зміг свого часу утвердити себе в суспільстві завдяки цілеспрямованій політиці президента Ф. Рузвельта. У нас протилежне: за роки реформ таку політику взагалі не сформовано. Хочеться вірити в те, що влада зможе подолати цей суттєвий недолік.

Нині в структурі середнього класу країн Заходу, як зазначалось у попередніх главах, невпинно зростає частка представників інтелектуальної еліти. Це одна із принципових ознак постіндустріальних трансформацій, утвердження економіки знань. Ідеться про багато-

аспектний і водночас надзвичайно гнучкий формат ідентифікації осіб, які є носіями творчої праці. Homo creator, knowledge worker, knowledge stratum — під ці та інші категорії представників “творчого класу” підпадає у сучасній західній соціології доволі широка палітра середніх верств населення, яка виходить далеко за межі “класичних” інтелектуалів, охоплюючи висококваліфікованих робітників, підприємців, менеджерів, фінансовий персонал, держслужбовців та інших працівників.

У нас же відбуваються протилежні процеси: зростання некон- трольованої державою диференціації доходів зумовлює небезпечну маргіналізацію інтелектуальних верств населення — творчої інтелі- генції, науковців, педагогів, медиків, інженерів тощо.

Непокоїть і суспільна девальвація вищої освіти. Порівняно з 1990 р. випуск фахівців із вищою освітою зріс майже на третину. Нині за цим показником ми випереджаємо багато країн — членів ЄС. Проте наявність належної підготовки далеко не завжди забезпе- чує людині прийнятний рівень добробуту, не гарантує від безробіт- тя. Ніхто не порахував, скільки осіб із вищою освітою працюють не за призначенням, вимушені вдаватися до некваліфікованої роботи, аби заробити на прожиток.

Із реалізацією майнових прав громадян справа не краща. Якщо на Заході одним з основних майнових компонентів середнього класу є цінні папери, то в нас мільйони акціонерів виявляються фіктив- ними власниками, які взагалі не отримують доходів на свої акції та жодного стосунку до середнього класу не мають.

Потрібно бачити й лінію розмежування інтересів так званої бю- рократичної буржуазії та чиновництва, з одного боку, та середніх верств населення — з іншого. Майдан-2010, пов'язаний із прийнят- тям Податкового кодексу, висвітлив, наскільки небезпечним зали- шається в Україні свавілля чиновництва, яке, підпорядкувавши собі інституції представницької влади, прагне законодавчого зміцнення свого диктату. У повоєнній Європі максимальні податкові пільги бу- ло надано саме дрібному приватному бізнесові, що не лише зміцни- ло позиції середнього класу, а й прискорило економічне зростання. В останні роки більшість країн Заходу, насамперед США, у своїй післякризовій політиці дотримуються подібної логіки. Ми ж, на жаль, констатуємо протилежне.

Склалася загрозлива ситуація, за якої перспективи не лише становлення і зміцнення, а й виживання має лише капітал, зрощений з державною бюрократією, її податковими, митними та іншими структурами. Саме цим пояснюється, з одного боку, системна девальвація інституту приватної власності як основи ринкової економіки, а з іншого — надзвичайно низька вертикальна мобільність бізнесових структур: останніми роками трансформація малого та середнього капіталу у великий практично зупинилася. У результаті маємо глибокі суперечності процесу формування та зміцнення середнього класу, які з особливою рельєфністю проявилися під час Майдану I та Майдану II.

Суспільні невдоволення середнього класу мають і інше пояснення. У світовій практиці прийнято вважати, що утвердження демократії, становлення громадянського суспільства та формування середнього класу — це взаємозумовлені процеси. Лише спираючись на відповідні інституції, середній клас спроможний послідовно й ефективно відстоювати свої права та інтереси. Проте до останнього часу вплив середнього класу на політичні процеси українського суспільства залишався надзвичайно обмеженим. В Україні відсутні політичні партії та рухи, які б не на словах, а на ділі були б носіями інтересів і прагнень середнього класу. Він фактично не має свого представництва в органах влади, насамперед у Верховній Раді та місцевому самоврядуванні.

Причини тут зрозумілі. Даються взнаки сформована у попередні роки ментальність політичної еліти, що нині перебуває при владі, її генетика. Своїм піднесенням вона завдячує насамперед зв'язкам з великим, у тому числі олігархічним, капіталом, із державною бюрократією. Подолати це дуже важко. У цьому сенсі проблема суперечностей “влада — середній клас” залишається надзвичайно гострою.

Зі світової історії відомі непоодинокі приклади, коли, не знаходячи втілення своїх устремлінь, середній клас ставав не захисником демократії, а, навпаки, носієм реакційних процесів, соціальною базою тоталітарних режимів. Маємо вберегти себе від подібного сценарію. Тож попереду в нас украй складна робота, що має надати реальних імпульсів розвитку середнього класу — основного суб'єкта лібералізації українського суспільства й економіки. У цьо-

му — чи не найпринциповіший іспит на зрілість, який має скласти українська влада.

Така робота не може обмежуватися лише державною підтримкою тих чи інших позицій середнього класу, зокрема малого та середнього підприємництва. Ми повинні вести мову про суттєве оновлення загальної філософії суспільних перетворень, яка базуватиметься, з одного боку, на світоглядних принципах сучасного ліберального реформізму, а з іншого — буде не калькою західних аналогів, а максимально враховуватиме національні традиції та об'єктивні реалії нашого суспільства. Основним носієм національних цінностей та чеснот завжди в усьому світі є саме середній клас. Нинішні колізії “влада — середній клас”, про які йшлося вище, серед іншого, мають і зазначений підтекст.

Зростання вартості робочої сили

Надзвичайно злободенною і такою ж мірою складною є проблема суттєвого підвищення (можливо, на цілий порядок) вартості робочої сили — найбільшої цінності держави. Напевне, немає потреби нагадувати, що низька вартість нашої робочої сили є спадком колишньої адміністративної системи. Тому весь смисл

дальшого поглиблення трансформаційних процесів та ринкових реформ має бути органічно пов'язаний із кваліфікованим розв'язанням і цієї проблеми.

Знову пошлюся на західний досвід: читачеві, мабуть, добре відомо, що на відміну від СРСР основою відродження Західної Європи та Японії у повоєнний та наступні періоди був саме випереджальний розвиток соціальної сфери, інвестиції у “живий капітал”. Відповідно зростали й реальні доходи населення. З огляду на це можна зазначити: все те, чого Захід досяг за останні 35—40 років, базується саме на випереджальному зростанні вартості робочої сили та платоспроможного попиту населення. Те саме можна сказати й про досвід постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. Реальне зростання виробництва намітилося там лише тоді, коли почала відчутно зростати середньомісячна платня.

Незважаючи на те, що заробітна плата в Україні постійно підвищується, її нинішній розмір є одним із найнижчих у Європі. Порівняно з країнами ЄС вона нижча в 5—14 разів. Ось лише один приклад: у 2009 р. мінімальна заробітна плата у Польщі становила

364,5 дол. (40 % від середньої)*. У нас же, за даними Держкомстату, у січні 2011 р. середня заробітна плата дорівнювала 2297 грн (288,9 дол.). Вузькість внутрішнього ринку України (а це найбільш слабе місце вітчизняної економіки) зумовлюється насамперед цією ситуацією. Зрозумілим є й інше: ми ніколи не розв'яжемо завдання пенсійної реформи, якщо таке знецінення робочої сили зберігатиметься й далі.

При розгляді цього питання маємо враховувати ще один аспект: помиляються ті, хто вважає, що міжнародні інвестиції спрямовуються туди, де існує дешева робоча сила. Це відповідає істині лише у випадку масового індустріального виробництва. В останні 20—30 років чітко окреслилася інша тенденція: капітал спрямовується у регіони, де наявна висококваліфікована робоча сила, продуктивність праці якої в декілька разів вища від малокваліфікованої. Не випадково майже 90 % прямих іноземних інвестицій концентрується у країнах з розвинутою економікою. За однастайними оцінками фахівців, ця тенденція у майбутньому буде поглиблюватися.

Принагідно не можемо не згадати М. Вебера, який у своїй праці “Протестантська етика і дух капіталізму”, опублікованій ще 1906 р., наголошував: “Із суто ділового погляду низька заробітна плата не може бути опертям капіталістичного розвитку. В усіх тих випадках, коли йдеться про виробництво, яке потребує кваліфікованої праці, низька заробітна плата не виправдовує себе й дає зворотний результат”. Тому уявлення про те, що “низька оплата праці й високий прибуток перебувають у прямому зв'язку”, М. Вебер називає наївними. Це, за словами видатного німецького вченого, — “лейтмотив докапіталістичного ставлення до праці”**.

Важко переоцінити сказане з точки зору завдань вітчизняної економіки. Висока вартість робочої сили — це основний важіль стимулювання не лише платоспроможного попиту, купівельного потенціалу національного ринку, його інвестиційної привабливості, а й технологічного прогресу. Ми часто ставили собі запитання: чому адміністративна економіка відторгала винаходи й відкриття, що їх

* Див.: Вісник Національного банку України. 2001. № 1. С. 43.

** Вебер М.

Протестантська етика і дух капіталізму. С. 56—57.

постачала наша науково-технічна думка? Причина зрозуміла: якщо вартість робочої сили низька, запроваджувати технічні нововведення у виробництво просто немає потреби. Його обсяги можна збільшити екстенсивно — шляхом залучення додаткової робочої сили. Всього 10 % інноваційно активних підприємств в Україні — це феномен, породжений зазначеною причиною. І жодними владними “закляттями” цю проблему вирішити неможливо. Не могли цього зробити “Ради”, не зробимо й ми. Не розуміти цієї простої істини — значить добровільно приректи себе на поразку в головному — в науково-технічному прогресі виробництва в усіх його галузях, зокрема в сільському господарстві, де діють ті самі об’єктивні закони.

В даному разі не торкаюся соціально-політичних аспектів цієї проблеми, які, певен, також є досить зрозумілими. Хіба що знову пошлюся на авторитетну позицію М. Вебера. Висока оплата праці, зазначає метр соціології, — це “не лише її продуктивність, не лише висока відповідальність, а й *якісно новий спосіб мислення* (виділено мною. — А. Г.)”*. Особливо привертаю увагу до виділених слів і додам, що це й почуття власної гідності, й активна життєствердна позиція та інші цінності, якими послідовно керується лібералізм.

Є й інші вагомні аргументи. За умов збереження чинної ціни робочої сили наша інтеграція в Євросоюз позбавляється будь-якого сенсу. У житлово-комунальному секторі країн ЄС місце, скажімо, сантехніка вже давно зайнято польським робітником. Що в такому разі залишається нам, відверто кажучи, я не знаю. Тож наголошу ще раз: якщо ми хочемо утвердити себе як європейська держава, то маємо зрозуміти: візитною карткою сучасної цивілізації є висока вартість робочої сили. Все решта — похідне від цього. За даними Steel Consult International, година праці західноєвропейського ливарника оцінювалась у 2004 р. в 43 дол., американського та японського — у 40 дол., тоді як в Україні за аналогічну працю платили 2,5 дол., а в Росії — 3,0 дол.** Коментувати цю статистику, сподіваюся, не треба.

Розумію всі складності поставленої проблеми. Вона потребує системних рішень, серед яких на першому місці продуктивність праці, її випереджальна динаміка. Це святиня святинь економічного

* Там само. С. 57.

** Див.: Киевские ведомости. 2005. 13 мая.

процесу, що не може порушуватися. Існує і зворотна залежність: висока заробітна плата за сучасних умов виступає чи не найдієвішим стимулом продуктивності праці. Цим не можна нехтувати. Інша справа — як використовуються результати зростання продуктивності праці: чи інвестуються вони переважно в робочу силу, якій вони завдячують, чи йдуть на інші цілі.

Переконаний, що ці питання близькі читачеві. Саме з цих позицій розглядається проблема втручання держави у відносини між працею та капіталом. Західною практикою напрацьовано ефективні механізми такого втручання. Вони пов'язані із функціонуванням державно регульованого ринку праці, одним із механізмів якого є **активне використання обов'язкової для всіх секторів економіки мінімальної погодинної заробітної плати**. Прискорення динаміки заробітної плати зазвичай забезпечується шляхом такого регулювання. Ці та інші інструменти ринку праці потрібно активно запроваджувати і в нашій економіці.

Далеко не однозначною вбачається **проблема зайнятості**. Сприяти високій зайнятості — одна із домінант соціальної політики держави. Однак і тут є свої принципові нюанси, до яких хочу привернути увагу. Існує поняття “ефективна зайнятість”, котре, крім іншого, відбиває співвідношення рівнів оплати праці та зайнятості. Тож виникає запитання: чи потрібно за будь-яких умов зберігати низький рівень заробітної плати і на цій основі штучно утримувати високий рівень зайнятості (рівень безробіття в Україні, за статистикою МОП, майже вдвічі менший, ніж у Польщі та деяких інших країнах Центральної та Східної Європи)?

Підраховано, що нині в Україні існує майже 500 тис. вакантних місць серед робітничих професій. Разом із тим люди масово виїжджають на заробітки за кордон, тисячі гектарів сільгоспугідь стають пустою, а стадіони та інші об'єкти Євро-2012 споруджують іноземні будівельники. Тут є над чим замислитися.

Можливо, слід зробити рішучі кроки у протилежному напрямку: через механізми мінімальної погодинної заробітної плати стимулювати відчутне зростання оплати праці та водночас свідомо піти на деяке зниження зайнятості та зростання рівня безробіття? Хотів би, щоб читач усвідомив, що поза цією дилемою позитивних вирішень проблеми стимулювання висококваліфікованої інтенсивної праці, як і виробництва загалом, не існує.

Логіка ринкової перебудови соціальної сфери, якої послідовно дотримується лібералізм, ґрунтується саме на цьому. Ми зобов'язані, з одного боку, зробити все можливе, щоб піднести мотивацію до праці. Без цього нам не бачити стабільно високих темпів економічного зростання. З іншого боку, маємо опрацювати комплексну програму створення нових, насамперед у системі інноваційного розвитку, робочих місць, а також забезпечити надійний захист тих, хто тимчасово поповнив лави безробітних.

Політика доходів

Не менш гострою для України проблемою є вироблення адекватної нашим реаліям політики доходів та подолання на її основі глибокої майнової диференціації, що давно вже перевищила поріг соціальної стабільності. Розрахунки показують, що **нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає рівневі соціальної диференціації країн Заходу в останній третині XIX ст.** — періоді формування більшовицької ідеології та передумов соціалістичної революції. Нині ми день у день відтворюємо такого самого кшталту об'єктивні передумови більшовизму. Антиєвропейський вектор українських реформ має саме таке коріння. Потрібно визнати: у питаннях, які стосуються поглиблення майнової диференціації населення, ми не наближаємось, а, навпаки, весь час віддаляємось від європейських цінностей*. Нині, згідно з даними експертів ООН, за межею бідності проживає понад 20 % населення України.

Досвід країн Заходу вказує на те, що найбільш дієвим механізмом подолання критичної диференціації доходів є застосування прогресивної шкали прибуткового податку. Ми вже торкалися цієї проблеми. Показовою є ситуація у США в 1965 р., коли макси-

* Хочу привернути увагу до такої статистики. Якщо напередодні кризи 2008—2009 рр. в Угорщині, Чехії та Польщі доходи 10 % найбагатших сімей перевищували доходи 10 % найбідніших у 4,5—5,5 раза, то в нас — у 6—7 разів (в окремих регіонах — у 12—14 разів). Для порівняння: рівень поляризації суспільства становить у Китаї — 4 рази, Японії — 6, Німеччині — 7, США — 14, Бразилії — 25, у Панамі — 30 разів. За оцінками російських фахівців, співвідношення, про яке йдеться, становило в РФ 12—14 разів, а у Москві — 47 разів.

мальна ставка прибуткового податку сягала 70 %, а мінімальна — 12 %. За даними 1988 р., у Німеччині верхня ставка відповідного податку дорівнювала 56 %, у Великій Британії — 60, у Франції — 65, у Японії — 75 %. Щоправда, у цьому випадку платник податків, як правило, має низку пільг, які дозволяють суттєво знизити необхідні платежі.

Акцентую на цих питаннях, аби показати, що запровадження в Україні у 2003 р. в умовах глибоко критичної диференціації доходів прибуткового податку за єдиною нормою 13 % далеко не в усьому можна розглядати як бездоганне. Перекоаний, що це був дещо поспішний крок. Знаю, що тоді існували й інші пропозиції. Диференціація відповідного податку за шкалою 10—25 % більшою мірою відповідала би подоланню диспропорцій у соціальній сфері. Те саме можна сказати й про запровадження цивілізованого податку на нерухомість тощо.

Проблема критичних параметрів диференціації доходів у теоретичному плані глибоко досліджена видатним американським соціологом російського походження П. Сорокіним. Розглядаючи відповідні процеси у країнах Заходу, вчений указував на існування певної “точки насичення”, далі якої суспільство не може просуватися без ризику крупної катастрофи. Коли ж ця точка досягається, соціальна споруда падає, а її верхні шари повалюються. Як це відбувається — чи шляхом революції, чи реформ — суті справи не міняє. За П. Сорокіним, співвідношення у доходах 1 : 10 є саме тією точкою насичення, за якою починають формуватися не лише соціально, а й політично небезпечні явища*. Звісно, цей досить умовний критерій має застосовуватися диференційовано щодо різних країн. Однак він може бути корисним при аналізі процесів, що відбуваються в нашому суспільстві, де рівень диференціації суттєво перевищує критичні параметри.

Водночас маємо вберегти себе і від протилежного: у політиці доходів не може бути місця для реанімації зрівнялівки. Знову пошлюся на П. Сорокіна, який виступав не лише проти критичної диференціації доходів, а й проти їх надмірного вирівнювання, котре також супроводжується катастрофічним розвалом економічного життя.

* Сорокин П.

Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992. С. 331.

Ті, хто прагне такого вирівнювання, зазначав іменитий соціолог, “мають бути готовими до його наслідків. Третього не дано! Або пласке економічне суспільство із злиденністю та голодом, або відносно успішне суспільство з неодмінною соціально-економічною нерівністю”^{*}.

Висновок такий: долати соціальні диспропорції треба не штучним обмеженням доходів багатіїв, їх “комуністичним перерозподілом”, а виключно розширенням соціально активного масиву населення, приватних власників, середнього класу, стимулюванням вартості робочої сили, залученням зубожілих до покращення їхнього становища насамперед власними зусиллями за сприяння держави. Чого варті намагання зліквідувати проблему диференціації методом “експропріації експропріаторів”, ми добре знаємо із власної історії. Сьогодні потрібно керуватися іншим, а саме: враховувати підтверджену світовою практикою закономірність соціальних відносин, яка зводиться до простої формули: **що багатше суспільство, то нижча в ньому соціальна диференціація і тим менше осіб потребують соціальної опіки держави.**

Звідси обов’язок політиків (як і моїх колег-науковців) — не “підспівувати” соціальному популізмові, не підривати, а, навпаки, зміцнювати ринкові механізми стимулювання виробництва, розширеного відтворення робочої сили, її ефективного використання. У суспільстві має діяти принцип індивідуальної відповідальності за самого себе. Це, повторюю, базовий принцип лібералізму. Тож подолання критичних параметрів соціальної диференціації значною мірою залежить від того, наскільки повно він реалізується.

**Гуманізація
відносин
між працею
та капіталом**

Реалізуючи проект ліберальних перетворень у соціальній сфері, наша держава має освоїти напрацьовані світовою практикою механізми лібералізації взаємовідносин між працею і капіталом, виявляти повсякденну турботу про

наповнення їх соціальним змістом, про їх гуманізацію. Будемо реалістами і у цьому питанні: чинний формат відносин між працею і капіталом у нас відповідає, чесно кажучи, рівневі позаминулого XIX століття. Я адресую такий висновок не лише державі, а й круп-

^{*} Там само.

ному капіталові, який більше, ніж будь-хто, має дбати про осучаснення свого іміджу та стимулювати відповідні процеси в суспільстві загалом.

Про які лінії гуманізації відносин між працею і капіталом може йти мова?

Перше. Почнемо з того, що виділимо у зазначеній системі відносин **процеси подолання товарності робочої сили**. Для нас важливо піднятися й до такого рівня узагальнень. Зокрема зазначимо тенденції, пов'язані з подоланням антагонізму у стосунках робітника і капіталіста — явища, притаманного раннім етапам розвитку західного суспільства. Нині, як зазначає нобелівський лауреат П. Семюелсон, ці відносини наповнюються іншим змістом: вони набувають ознак **партнерства й співробітництва, економічної симетрії**. З одного боку, на зміну відносинам купівлі-продажу робочої сили прийшли відносини її колективно-договірної оренди, з іншого — колективи працівників виступають, по суті, орендарями капіталу і втілених у ньому засобів виробництва. Тобто за нових умов праця здатна так само відігравати роль наймача капіталу, як і капітал — наймача праці.

Друге. Гуманізація відносин “праця — капітал” передбачає докорінні зміни і в системі управління. Відбувається **інтеграція безпосереднього виробника (особисто або через своє представництво) у структури управління виробничим процесом, обміном та розподілом створеного продукту**. Основна мета сучасного менеджменту — зробити кожного виробника співучасником прийняття управлінських рішень. Не субординація, а асоціація учасників виробничого процесу — таким є визначальний принцип системи організації праці та управління, що утверджується. Зрештою, як зазначав один із найавторитетніших у світі фахівців із менеджменту П. Драйкер, *«дедалі менше працівників стають просто “підлеглими”; вони дедалі більшою мірою стають “партнерами”*». Йдеться про кінець управлінської ієрархічної вертикалі — *“сила перестає бути основою організації (виділено мною. — А. Г.)”**.

Головні акценти організації та управління виробничим процесом переносяться з проблеми “як зробити” на проблему “що потріб-

* Drucker P.

Management Challenges for the 21st Century. New York, 1999. P. 18.

но зробити". Рівень кваліфікації працівника настільки високий, що при визначенні виробничого завдання проблему "як зробити" вирішує безпосередній виконавець. Мова йде про якісно нові стимули результативності виробництва, які охоплюють не лише розміри заробітної платні, а й високий рівень довіри, престижність праці, її інтелектуалізацію, творчий пошук, визнання кожного працівника найціннішим капіталом та найдефіцитнішим, незамінним виробничим ресурсом.

У цих стислих узагальненнях ідеться про систему **постфордизму**, яка передбачає не лише нові характеристики трудових відносин та нагромадження капіталу, а й принципово нові світоглядні уявлення, насамперед щодо характеру і цілей виробничих процесів, їх олюднення та гуманізації. Американський економіст Ф. Вебстер навіть запроваджує поняття "**постфордистське суспільство**"*. На противагу цьому **українська економіка замерла на фазі фордистської організації праці та виробництва, яка була притаманна індустріальному розвитку суспільства, економіці "високих димарів"**. За словами відомого американського філософа З. Баумана, фордизм слугував фундаментом "важного" капіталізму**.

Принципи фордистської організації виробництва широко використовувалися і в колишньому СРСР, чим і пояснюється живучість відповідної системи відносин в українській економіці. Тож нам необхідно якнайшвидше вирватися із лещат закостенілого фордизму і піднятися на якісно новий щабель організації та управління виробництвом. З точки зору ліберального осучаснення соціальних відносин, їх гуманізації це постає для нас архіважливим завданням***.

Третє. Із принципами постфордизму органічно пов'язана **нова філософія корпоративного управління**. Ми частково вже торкалися цієї проблеми. Тут же хочу привернути увагу до механізмів

* Уэбстер Ф.

Теория информационного общества. Москва, 2008. С. 113.

** Див.: Бауман З.

Текущая современность. С. 62—67.

*** Докладно принципи постфордизму аналізуються автором у книзі: Гальчинський А. Економічна методологія: Логіка оновлення. Київ, 2010. С. 426—452.

партнерства, що реалізується як на рівні взаємозалежності “корпорація — уряд — суспільство”, так і у площині внутрішньокорпоративних відносин — на рівні співробітництва праці й капіталу. Якщо в епоху індустріалізму акценти ставилися на участі представників капіталу в управлінських структурах корпорацій, то нині в них дедалі частіше делегуються представники трудових колективів.

Цей процес регулюється чинним законодавством багатьох країн Заходу. А. Дамб і Ф.-Ф. Нойбауер у книзі “Корпоративне управління” наводять приклади участі робітників в управлінні корпораціями в Німеччині та Нідерландах. Німецька модель трудових відносин, розвиток якої пов’язується з реформами Л. Ергарда, передбачає наявність наглядової ради, де половина місць належить акціонерам (власникам), а половина — робітникам. Нідерландська система робітничих рад не передбачає їхньої прямої участі в управлінні, але такі ради мають затверджувати найважливіші постанови. Французькі компанії з кількістю понад 50 найманих працівників зобов’язані вводити робітничих спостерігачів до складу директорських рад. Аналогічно будуються відносини між працею і капіталом і в інших розвинутих країнах.

Зазначені зміни механізмів корпоративного управління є цілком логічними: сучасна зріла корпорація дедалі більше перетворюється не просто на економічний, а на соціально-економічний та гуманітарний, а в деяких аспектах і на політичний осередок суспільства. В Японії людину запитують, не ким вона працює, а де вона працює. Якщо людина відповідає, що працює на підприємствах “Соні”, то запитань більше не ставлять — цим усе сказано. Так само змінюється і поняття ефективності роботи корпорації. Суто економічна ефективність розширює свої параметри, трансформується в соціально-економічну, екологічну, гуманітарну, моральну та політичну ефективність. Зрозуміло, що йдеться про орієнтири, якими маємо рухатись і ми.

Четверте. Гуманізація відносин між працею і капіталом має передбачати запровадження державою активних економічних, у тому числі фіскальних, важелів, що стимулюють приватні структури до соціальних інвестицій. За даними статистики США, соціальні інвестиції приватних компаній складають 40 % їхнього загального обсягу. У 1975 р. вони становили 7,8 % ВВП, у 1980 р. — 8,9,

у 1985 р. — 10,7, у 1987 р. — 12,0 %*. Ці інвестиції пов'язані з витратами на підготовку та перепідготовку кадрів, медичне страхування, профілактику захворювань, розвиток фізичної культури, організацію відпочинку працівників. Мова також іде про участь працедавців у формуванні пенсійної системи, системи страхування від безробіття тощо. Ось лише один факт: у 2006 р. соціальні виплати компанії “Дженерал Моторз” у розрахунку на один випущений автомобіль становили 1600 дол., а їхня загальна сума сягнула 8,7 млрд дол.** Такі цифри — результат не лише стимулювальної політики держави, а й впливу ліберального середовища, яке передбачає жорстку конкуренцію, в тому числі щодо ефективного використання кваліфікованої робочої сили.

Та справа не тільки в цьому. Соціальна та політична стабільність — основа сприятливого ділового клімату, в якому кровно зацікавлений приватний капітал. Повчальним буде такий приклад. У щорічному Посланні (2010 р.) президента США Б. Обами як ніколи багато уваги приділялося проблемі бідності, яка загострилась і у цій країні через кризу 2008—2009 рр. Звісно, що йдеться про інший, порівняно з нашим, рівень проблеми. Однак цікавим є сам підхід до її вирішення. Основний акцент у відповідній політиці США ставився на стимулювання недержавних соціальних інвестицій. У нас же подібні підходи взагалі випадають із поля зору владних інституцій — як виконавчих, так і законодавчих.

В останні роки дедалі більшого розмаху в розвиненому світі набувають соціальні інвестиції крупного капіталу, які спрямовуються на вирішення не лише корпоративних, а й загальнонаціональних, а також глобальних проблем. Мова йде про партнерство приватного бізнесу, держави та громадських організацій у галузях екології, охорони здоров'я, освіти, науки та культури, у справі зменшення соціальних диспропорцій тощо. Напевно, не всі знають, що журнал “Форчун” складає рейтинг найбільш соціально відповідальних ТНК у світі. І в числі лідерів тут не лише американські корпорації,

* Statistical Abstract of the United States: 1990. The National Data Book. 1990. Washington. P. 450.

** Нейсбит Дж.
Старт. С. 38, 39.

а й представники крупного капіталу Південної Кореї, Тайваню, КНР*.

Розглянуті питання видаються конче важливими для визначення стратегії ліберальних перетворень у нашій державі. Вони засвідчують наявність, крім іншого, широкого масиву **соціальних проблем, вирішення яких не пов'язане із фіскальними видатками**. Ця стратегія передбачає формування дієздатної мережі недержавних соціальних інституцій, поглиблення ринкового типу відтворення робочої сили, розширення на цій основі верстви економічно активних і матеріально забезпечених людей, вільних від утриманських настроїв, свідомих особистої відповідальності як за власну долю, так і за прогрес усього суспільства.

**Становлення
сучасної
недержавної
соціальної
інфраструктури**

Я вже акцентував на тому, що в Україні по суті відсутні щонайменші додаткові резерви для розв'язання проблем соціальної сфери за рахунків адекватного збільшення частки бюджетних асигнувань. Рівень державного споживання (співвідношення держбюджету і ВВП)

у нас значно перевищує середньозважений показник у країнах подібного ступеня розвитку. Це суттєво звужує можливості нагромадження капіталу, а відтак і економічного прискорення загалом.

За такої ситуації по суті безальтернативними є дві лінії перетворень. Перша стосується переходу до системи адресної підтримки малозабезпечених сімей, її монетизації, що замінить нинішню соціально несправедливу і вкрай неефективну систему пільг, субсидій та компенсацій. Адресність соціальної допомоги має стати важливим інструментом скорочення бідності. Йдеться насамперед про запровадження мінімальних соціальних стандартів, на основі яких держава зможе істотно посилити дієвість регулювання соціальної сфери. Друга лінія — прискорення темпів становлення сучасної недержавної соціальної інфраструктури за активного використання кращого світового досвіду. Це складно, це завжди непопулярні рішення, однак іншого виходу у влади просто не існує.

* Див.: Лютов А.

Корпоративная социальная ответственность и американские ТНК // США — Канада. 2010. № 8. С. 117—126.

Нарешті зрушилася з місця проблема пенсійної реформи. Однак маємо бути коректними в її основних акцентах: вони мають бути зміщені з удосконалення механізмів державного пенсійного забезпечення (яке саме собою є конче важливим) на створення надійної системи недержавного пенсійного страхування.

Що ж до сфери охорони здоров'я, то тут маємо більш сміливо йти на здійснення системних реформ — запровадження механізмів багатоканальності фінансування медичної галузі, забезпечення керованого розвитку платних медичних послуг, введення державного соціального медичного страхування, оптимального співвідношення між наданням медичних послуг і свободою їх вибору. І у цій сфері діє та сама, що й у пенсійній системі, закономірність: за допомогою наявних механізмів подолати системну кризу медичного обслуговування населення, яка також весь час поглиблюється, неможливо.

Пенсійна реформа і реформа охорони здоров'я тісно переплітаються з економічною сферою. Ідеться про один із найнефективніших каналів — формування особистих нагромаджень та їх цільове інвестування. Це водночас виступає базовою передумовою реалізації євроінтеграційного курсу України. Проголосивши його пріоритетність, маємо крок за кроком іти шляхом його практичної реалізації, в тому числі у питаннях, що стосуються зазначених реформ. Не слід забувати, що на Заході пенсійні та страхові фонди вже давно стали найбільш потужними і надійними інвесторами, реальними конкурентами у цьому комерційних банків.

У 2010 р. пенсійні активи країн Заходу становили 26,5 трлн дол. (2000 р. — 16,0 трлн дол.), або 70 % ВВП (2000 р. — 58 %), зокрема у Нідерландах — 120 % ВВП, Швейцарії — 113 %, Австрії та США — 93 %. За останні 10 років відповідні активи зростали у Бразилії середньорічними темпами понад 15 %. Діаметрально протилежною є ситуація в Україні. За даними Держфінпослуг, на початку 2010 р. активи вітчизняних недержавних пенсійних фондів становили всього 857 млн грн. — 0,3 % ВВП*.

Аналогічною є ситуація щодо розвитку в Україні страхових фондів, частка активів яких у структурі ВВП у 18—20 разів поступаєтьс за західним аналогам. Ідеться про механізми, яким відведена надзвичайно вагома роль в інвестиційному процесі. Їхня незрілість —

* Вісник Національного банку України. 2011. № 1. С. 18—19.

переконливий доказ незавершеності ринкового транзиту української економіки, що потрібно виправляти. Позбавлений відповідних механізмів ринок не в змозі реалізувати повною мірою свій креативний потенціал. У своїх оцінках ринкових перетворень в Україні ми далеко не завжди враховуємо цієї очевидної істини.

За роки незалежності нам удалося не лише зберегти, а й в окремих напрямках розширити мережу навчальних закладів різного рівня, відчутно зміцнити їхню матеріальну базу. Мова йде насамперед про вищі навчальні заклади, які завдяки запровадженню платності окремих навчальних послуг змогли не лише вижити, а й кардинально змінити своє обличчя.

Без платності навчальних послуг чинна вишівська система вже давно б розпалася. Лукавлять ті, хто заперечує цю істину. Нині загальне охоплення освітою в Україні перевершує рівень країн із середнім доходом, а за деякими позиціями навіть тяжіє до високо-розвинутих країн. Чисельність громадян із вищою освітою в нас приблизно така сама, як у багатьох країнах із вищим, ніж в Україні, обсягом ВВП на одну особу.

Проте, незважаючи на такі показники, наша освіта перебуває у складному становищі. Це добре відомо читачеві. **Настав час, коли весь економічний потенціал суспільства треба зосередити на проблемах освіти, насамперед на зміцненні її кадрового потенціалу, матеріально-технічної бази, на якісному вдосконаленні навчального процесу.** Вважаю це ключовим завданням соціальної політики держави, оскільки рівень і зміст освіти є одним з основних чинників, що гарантує, з одного боку, вільний розвиток особистості, а з іншого — незалежність і безпеку всієї держави у глобальному середовищі.

Зрештою ми змогли утвердити себе як потужна авторитетна держава насамперед завдяки високому освітньому потенціалу. Однак і він потребує нині відчутної модернізації та зміцнення. Тут необхідні максимально можливі бюджетні вливання. Коли уряд виділяє мільярди інвестиції на осучаснення підприємств металургії, хімії чи сільського машинобудування, я кажу — це помилкове рішення. Створіть належний інвестиційний клімат — і приватний капітал без допомоги держави сам розв'яже нагальні проблеми! Освіта без такої допомоги обійтися не може.

Загалом маємо реально дивитися на можливості бюджетного фінансування соціальної сфери. Вони були й залишаються вкрай

обмеженими. Вихід із цього очевидний. Установи освіти, медицини, культури тощо мають набути статусу виробників, які, реалізуючи соціальні послуги, самі заробляють бюджетні та позабюджетні асигнування для свого утримання та розвитку. Визначаючи соціальну значущість цих послуг, держава повинна виступати одним з основних суб'єктів попиту на них, купуючи їх для громадян із відносно низьким рівнем доходів через систему обов'язкового медичного страхування, повну або часткову оплату освітніх послуг і т. д.

Водночас держава має забезпечувати сприятливі умови для приватних організацій, що надають населенню соціальні послуги, стимулювати конкуренцію між ними, створювати можливості приватизації окремих державних та муніципальних установ відповідного напрямку, їх перепрофілювання та ін. Все це — органічні складові українського ліберального проекту, реалізація яких покликана надати нових потужних імпульсів розвитку соціальної сфери. Забезпечення в ній необхідної рівноваги та стабільності значною мірою залежить від системної диференціації. Мова йде про виокремлення базового рівня — індивідуальної відповідальності кожного члена суспільства, далі — відповідальності приватного капіталу і нарешті — відповідальності держави. Досягти скільки-небудь позитивних результатів можливо лише за умов функціональної визначеності такої градації.

У системі завдань, що розглядаються, конче важливим є відособлення регіонального рівня соціальної політики, яка покликана максимально враховувати відповідну багатовимірність українського суспільства, наявні особливості ментальних і духовних цінностей, світоглядних преференцій. Такі відмінності — не слабка, а, навпаки, сильна сторона нашого суспільства, основа його креативного потенціалу. Тож маємо навчитися його використовувати.

У цьому зв'язку я дуже застережливо ставлюся до політики соціально-економічного вирівнювання. Штучна уніфікація умов регіонального розвитку — це стовідсотковий рецидив комуністичного мислення. Ще раз повторимо слова нобелівського лауреата Ф. Гаска про те, що шлях до одноманітності — це “шлях до рабства”, і ним зазвичай прямує суспільство, якому властиві “низький інтелектуальний рівень, примітивні, грубі смаки та інстинкти”. Ми в жодному разі не повинні опускатися до такого.

Звичайно, будувати державну політику на основі зростаючого розмаїття регіонів — справа дуже складна. Поки що цього робити ми не вміємо. Але принципи зрозумілі: регіональна політика має бути передусім інституційно гнучкою. Варто відмовитися від пошуку універсальних рішень, всеохопних формул. **Необхідна реальна конкуренція регіонів, у тому числі щодо створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності людини. Чому ми боїмося цього?**

Суб'єкти лібералізації

Реалізуючи наш ліберальний проект, маємо по-сучасному поставитися й до **проблеми розвитку держави**, не заплюшувати очі на глобальні процеси, які широко дебатуються у світовій науковій літературі, у тому числі ліберального спрямування. Помиляються ті, хто вважає лібералізм невинуватим опонентом держави. Це нісенітниця. Лібералізм реалізує свої цінності, спираючись на державу. Висока дієздатність держави — запорука його успіху. Надмірність держави, проти якої виступає лібералізм, та її дієспроможність — це різні речі.

Якби лібералізм заперечував державу загалом, то жодної перспективи свого утвердження на теренах українського суспільства він би не мав. У такому разі я сам став би його найвідчайдушнішим опонентом. Я глибоко впевнений у тому, що основним менеджером реалізації національного ліберального проекту може бути лише сильна українська держава. А хто інший? Іншого просто не існує. Наразі ми ні на хвилину не можемо забувати того, що, як пише М. Фрідман у своїй книзі “Капіталізм і свобода”, яка по праву належить до класики ліберальної літератури, головною функцією держави є створення умов реалізації свободи. “Держава, — підкреслює нобелівський лауреат, — необхідна для збереження нашої свободи, і вона є знаряддям, за допомогою якого ми можемо користуватися цією свободою”^{*}.

^{*} Фрідман М.

Капіталізм і свобода. Київ, 2010. С. 24.

І все ж, акцентуючи увагу на відповідній ролі держави, особливо в соціально-економічній сфері, ми не можемо залишати поза увагою досить очевидні факти, пов'язані з девальвацією окремих функцій держави. Втрачаючи свій суверенітет (як внутрішній, так і зовнішній), зазначає І. Валлерстайн, уперше за 500 років держава почала розвиватися за низхідною траєкторією; вона перестала бути “основним центром прийняття рішень”*. На цьому наголошує і Зб. Бжезінський. Глобалізація, пише він, “стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів”, загрожує “втратою національного контролю над основними економічними та соціальними цінностями”**. “Потенціал старої системи вичерпано”, — стверджує американський учений А. Етціоні, розуміючи під “старою системою” національні держави разом із міжурядовими інституціями. На його переконання, “*стара система не відповідає сучасним вимогам*”. Вона “*неспроможна справитися зі зростаючим валом транснаціональних проблем* (виділено мною. — А. Г.)”***. Фактично цього висновку дійшли й учасники Давосу-2011: “Можливості урядів реагувати на глобальні ризики... упали до критично низького рівня”****.

Ясна річ, треба дуже уважно ставитися до цих узагальнень, тобто враховувати реальну втрату державою під впливом глобалізації деяких її класичних функцій, бачити суперечливі процеси, пов'язані із системною перебудовою сформованої ще в XVII ст. за принципами Вестфальського мирного договору архітектури міжнародних відносин, основою якої завжди була суверенність національних держав. Нині ми є свідками кризи вестфальського устрою. Це об'єктивна реальність, яку не можна заперечувати.

---

* Див.: Валлерстайн І.
Конец знакомого мира. С, 262, 102.

** Бжезинский Зб.
Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2007. С. 7, 185.

*** Этциони А.
От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва, 2004. С. 193—206.

**** Global Risks Report. 2011. P. 1.

Однак існує і протилежний бік цієї проблеми, пов'язаний із глибокою системною реконструкцією функцій держави в умовах становлення постіндустріального, глобального за своєю суттю суспільства. Маючи, як це доведено всесвітньою історією, вагомий адаптивний енергетику, держава переходить від одного етапу свого розвитку до наступного, створюючи простір для повнішого втілення трансформаційного потенціалу суспільства.

У зв'язку з цим я пропоную читачеві осмислити дещо інше концептуальне визначення. У сучасному світі справді відбувається суперечливий процес самозаперечення окремих економічних функцій держави, поглиблюється процес її деєкономізації. Економіка дедалі більшою мірою виходить за межі держави, стає глобальною. Однак держава не зникає взагалі. Просто сходиться зі сцени традиційна (класична) держава індустріального суспільства, звична для нас держава модерністської культури. Водночас у великих муках народжується держава нового типу — держава постіндустріалізму, в якій реальною домінантою стає не економіка, а соціальна та гуманітарна сфери. Тобто держава чимдалі “витісняється” у більш природну для себе царину суспільних відносин — у царину суто соціальних та гуманітарних перетворень, впливаючи на економічні процеси через відповідні механізми.

Це не робить державу слабшою, радше йдеться про зворотну тенденцію. Логіка тут очевидна: в умовах сучасного глобального розвитку місце людини в тій чи іншій ієрархії перестає визначатися суто економічними прерогативами, які опускаються в підвалини суспільних відносин. Натомість знання, інформація та соціальний капітал, безпосереднім носієм яких є людина, набувають статусу основної форми багатства суспільства, його системотворного трансформатора. Сучасна держава дедалі більше починає опікуватися розвитком саме цієї сфери суспільних відносин і тим самим інтегрується у процес ліберальних перетворень, посилюючи потенціал вільного розвитку людини.

Хотілося б, аби шановний читач усвідомив, що порушені питання відбивають не просто логіку нашого сьогодення, а більш значуще — принципи сучасного глобально-цивілізаційного розвитку, від-

хід у минуле епохи економічного детермінізму. Економіка дедалі більшою мірою підпорядковується соціальним, психологічним та суто духовним пріоритетам. Ренесанс світоглядних позицій лібералізму, його нова історія відбивають відповідні трансформації. У цьому сенсі вдосконалення механізмів державотворного процесу в нашій країні обов'язково має враховувати об'єктивну зумовленість цих глобальних тенденцій.

Українській державі вже двадцять. Хочеться, щоб вона мала сучасне обличчя, з упевненістю йшла в ногу з новітніми перетвореннями. Для реалізації українського ліберального проекту це дуже важливо. Важливо, щоб у цьому напрямі працювали й інституції громадянського суспільства, які мають стати організувальним епіцентром українського ліберального проекту. Я мрію про те, що в Україні виникнуть різного роду громадські асоціації ліберального спрямування, що з'являться відповідні масмедійні підрозділи, що стануть традиційними дискусійні “круглі столи” й тематичні науково-практичні конференції, мета яких — не лише формування у найширших верств населення, насамперед у молоді, ліберально-демократичного світогляду, а й публічне осмислення прикладних аспектів ліберальних реформ. Я не знаю, від кого має йти ініціатива у цих питаннях, однак переконаний, що людей, які переймаються відповідними ідеями, в нас дуже багато.

Ми говоримо про те, що держава разом з інституціями громадянського суспільства виконує функцію основного менеджера ліберального транзиту. Водночас основним носієм енергетики та продуцентом цього процесу є його безпосередні суб'єкти. Хто вони?

Це, звісно, середній клас, який чи не вперше в історії нашої незалежності заявив на весь голос про свою суспільну дієздатність у годину Помаранчевої революції. Я неодноразово розглядав цю проблему вище і сподіваюсь, що нинішні колізії “влада — середній клас” будуть подолані.

Поряд із середнім класом реальним суб'єктом українського ліберального проекту є великий національний капітал. Нам потрібно відчувати ритми життя і у цьому аспекті суспільних перетворень. Дуже мало вартують, як на мене, ті політики, котрі штучно роз-

дмухують пристрасті довкола суперечностей між середнім класом та великим капіталом. Такі суперечності дійсно існують, і це нормально. Однак вони не є антагонізмами. Сформований середній клас і великий капітал не є сторонами, що воюють. Наше завдання — максимально використати саме те, що їх об'єднує.

Великий капітал, як і середній клас, потерпає від чиновництва та бюрократії, надмірностей державного споживання, щоденних регламентацій. Йому так само необхідні реальні ліберальні реформи, надійний захист приватної власності, легітимні ринкові механізми, міцна гривня, стійка макроекономічна ситуація, прогнозовані зовнішньоекономічні відносини, соціальна та політична стабільність суспільства. Тоді де тут оці “нерозв’язувані” суперечності між великим капіталом і середнім класом, на яких спекулюють деякі політики? Загалом ліберал за визначенням є особою, що всюди й завжди прагне знайти компромісні рішення. Демократія — це також система компромісів. Чому ж ті, хто вважають себе представниками лібералізму та демократії, ігнорують такі очевидні речі?

Не можна не враховувати й наявний потенціал великого капіталу у справі демократичних перетворень, гуманізації суспільних відносин, прискорення євроінтеграційного транзиту. Свого часу один із найбільш іменитих істориків ХХ ст. А. Тойнбі зазначав, що західні спільноти стали “новітніми” саме тоді, коли вони витворили буржуазію, спроможну стати головним суб’єктом суспільно-демократичного процесу*.

В ході суспільних трансформацій ми також витворили буржуазію. За своїми якостями вона, як і середній клас, поки що не в усьому відповідає сучасним стандартам. Однак це наша буржуазія, її не слід ганьбити, її слід підтримувати, сприяти осучасненню, спиратися на неї, створювати для цього у суспільстві сприятливий психологічний клімат. Доля українського ліберального проекту залежить і від цього.

Поряд із середнім класом і національно-ліберальною буржуазією активним суб’єктом ліберальних перетворень є молодь, яка ви-

---

* Тойнбі А.
Дослідження історії. С. 175.

росла і сформувалася вже за незалежності і є реальним носієм нового світогляду. Не будемо забувати того, що на крутих зламах нашої історії — і 1991 року, і під час Помаранчевої революції — саме молодь, українське студентство перебирало на себе функцію “критичної маси” досягнення успіху.

Говорячи про перше покоління нашої незалежності, Ліна Костенко у “Записках українського самашедшого” (2011) пише: “Ми, які вчора були молодими, ми вже забуксували. Ось молоді. Вони йдуть, побравшись за руки, і скандують. Їх справді багато, і їх не подолати. Вони вільні і розкуті. У них обличчя не зсудомлені болем подвижництва. Вони безстрашно йдуть на стіну, на яку йшли ми. Але ми об неї розбилися, а перед ними вона розступиться”^{*}.

Помаранчева революція дійсно засвідчила, з одного боку, особливу гостроту для українського суспільства проблеми зміни поколінь, а з іншого — високий рівень ідеологізації духовного світу нашої молоді. Нове покоління у своїй більшості вирізняється передусім високим освітнім рівнем; воно є яскравим виразником нового способу мислення, євроінтеграційних уподобань, соціального динамізму; воно є найактивнішим прихильником зміцнення незалежності й суверенітету Української держави, утвердження національної ідеї та національних пріоритетів. Особливу роль у цьому відіграє глибока інтегрованість молоді, насамперед студентства, у світовий інформаційний простір, що забезпечує їй значно вищий, ніж у попередніх поколінь, рівень інноваційності суспільно-політичних орієнтацій.

Тож молодь більш вимогливо, ніж інші верстви населення, ставиться до перебігу трансформаційних процесів, демократизації суспільства, значно гостріше реагує на некомпетентність і нечесність представників влади, на зневаження свободи, добра і справедливості. Зрозуміло, що молодим бракує досвіду, практичних навичок, терпіння. Молодь, як справедливо зазначають автори одного фундаментального дослідження, “горить перспективою”^{**}. Вона

^{*} Костенко Л.

Записки українського самашедшого. Київ, 2011. С. 407.

^{**} Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.

Культура. Ідеологія. Особистість: Методологічно-світоглядний аналіз. Київ, 2002. С. 559—560.

прагне відігравати більш вагому роль у політичному житті держави, бажає бути не статистом, а реальним гравцем. Власне, Майдан і став суспільною ареною самоствердження політичних амбіцій молодого покоління. Тут, окрім іншого, знайшла вияв і природна жага молодих до активних дій.

Ми повинні знайти спосіб, що дозволяв би суспільству максимально сконцентрувати цю потужну енергію, цей креативний потенціал на свідому (і це головне) реалізацію українського ліберального проекту. Поки що у шкільних підручниках та вишівських програмах немає жодного рядка, який би стосувався історично конструктивної, сповненої людиноствердного оптимізму й послідовного гуманізму цивілізаційної місії лібералізму. Таке становище слід долати. Мені дуже хотілося б, аби й дана книга сказала своє слово у цьому. Я дуже розраховую на її адекватне сприйняття.

Окремо хочу виділити роль у українському ліберальному проекті нашої політичної еліти. Це найбільш проблемна і чи не найбільш складна для мене тема. Поділяю думку вітчизняної аналітики про те, що процес становлення еліти надто затягнувся і що осучаснення українського суспільства, подолання ним залишків збанкрутілого минулого були б набагато результативнішими, якби ситуація у цьому питанні була кращою.

Євроінтеграційна стратегія України, наше природне прагнення піднятися до західного рівня життя й добробуту, побудувати в себе Європу — це не лише відповідні принципи державотворення, економічної та соціальної політики, а й глибока європеїзація політичного класу, який має спрямовувати зазначені трансформації, визначати їхні механізми, забезпечувати їх утілення в життя.

Однак я глибоко переконаний, що найбільш гальмівною ланкою євроінтеграційного процесу є низька якість політичної еліти, її дрімучий провінціалізм, брак таких необхідних в умовах перехідного суспільства толерантності та конструктивізму. Це стосується і правих, і лівих, і червоних, і біло-блакитних, і помаранчевих; це стосується, на жаль, практично всього політичного загалу. Дуже чітко й безжально оцінює “лідерів нації” Ліна Костенко: “На маскарадї

піару ми не бачимо їхніх справжніх облич. Всі вони представлені там як поп-моделі, діджеї суспільної свідомості”*

Навряд чи можна сказати про це більш образно, ніж це зроблено визнаним класиком української літератури. Додам лише те, що, як на мене, чи не найбільшою трагедією наших політиків є їхня, як кажуть українці, бундючність, зверхність та самолюбство, а відтак і нездатність до самокритики. Попри наші реальні досягнення або ж поразки шоп'ятниці на телевізійних ток-шоу неодмінно бачимо справжній парад цих політдіджів. Якщо політична еліта — це завжди обличчя держави, то й уся Україна сприймається через її “достойнства”. Можливо, так і задумано організаторами цих шоу, я цього не знаю, я лише ділюся з читачем своїми враженнями... Якби у США хтось із представників політичної еліти сказав щось образливе про свою країну, його б закидали яйцями. Він би ніколи вже не піднявся. Це стосується і будь-якої іншої країни Заходу. В нас же паплюжити власну країну — престижно. І це попри те, що національна еліта за визначенням має бути берегинею історичних та духовних цінностей своєї держави. Її невід'ємна риса — глибока повага до свого народу, до землі своїх предків.

Якісні відмінності нашої політичної еліти від європейської полягають у тому, що там статус вищих верств суспільства визначається не стільки їхніми ієрархічними повноваженнями та власним капіталом, скільки якістю отриманої освіти, накопиченими знаннями, інтелігентністю та аристократизмом, компетенцією та інтелектуальністю. Українська політична еліта має іншу генетику. Вона у своїй масі презентує, з одного боку, партійно-господарську номенклатуру минулого, а з іншого — нових господарських “баронів”, що утвердили себе на базі суперечностей первісного нагромадження капіталу, його тінізації, зрощування з державною бюрократією. І та, й та частини політичної еліти поки що не змогли вирватися із лешат прокомуністичного світогляду, не відчувають ритму сучасних глобально-цивілізаційних перетворень, зупинилися у своєму духовному

* Костенко Л.

Записки українського самашедшого. С. 404.

та загальноосвітньому зростанні, не прогресують, відчутно поступаються інтелектуальному потенціалові суспільства.

У духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції. Суть цієї ситуації не змінюється навіть тоді, коли публічно декларується прихильність до ліберально-демократичних цінностей. У дійсності йдеться про суто ритуальну риторiku, приписану політичною доцільністю прихильність відповідним пріоритетам. Все це докази того, що **нинішня політична еліта (як і чинні можновладці) поки що не в змозі опанувати енергетику демократії, яка формується “знизу” — в надрах українського суспільства.** У багатьох випадках демократія сприймається нею не як влада народу, а як “влада демократів”. Це переконливо довів Майдан-2004, і це наша спільна трагедія. Водночас потрібно з розумінням ставитися до причин незрілості наших провідників, оскільки практично вся історія України, й насамперед ХХ століття, супроводжувалася перманентним знищенням національної еліти як такої.

Нині в Україні тільки-но розпочався **процес елітаризації політичної еліти**, який здійснюється через її оновлення, поповнення молоддю. Цей процес має розглядатися не лише як важливий атрибут державного будівництва, а й як основа політичної модернізації і тому потребує осмисленої загальнодержавної політики. Важливо забезпечити відкритість формування нової політичної еліти, упередити можливість її трансформації у “нову номенклатуру”, подолати пріоритетність економізму над політичним мисленням. Зрештою українська політична еліта має стати складовою європейської ліберально-демократичної еліти, ідентифікуючи себе з відповідними цінностями. Зрозуміло, що перед тим необхідні копіткі, поступові й тривалі еволюційні перетворення.

Таким є моє загальне бачення суті українського ліберального проекту, його не лише прикладних (це, як ми домовилися з читачем, окрема тема), а насамперед концептуальних аспектів. При цьому я намагався вести мову не стільки про якісь окремі ліберальні зміни (подібне здійснювалось і раніше), скільки про далекоглядну системну перспективу українського суспільства загалом. Порушені ж у цій главі проблеми нашого подальшого розвитку видаються мені

найбільш значущими. Гадаю, що шановний читач у цьому зі мною згодиться.

У цьому сенсі хочу ще раз наголосити на основному в цій книзі. В ній ідеться про те, що український ліберальний проект — це не просто вибір можливого шляху суспільних трансформацій. Шлях ліберально-демократичних перетворень — це доля України-XXI, це основа нашої суверенності, реальне втілення логіки революційних подій 1991 року, коли наша держава здобула власну незалежність. Дуже хотів би, щоб запропонована книга сприяла всебічному усвідомленню саме цієї істини.

Післямова

Знову повернімося до витоків усесвітньої ліберальної революції, органічною складовою якої є і український ліберальний транзит. Ми вже говорили про те, що, згідно з визначеннями Ф. Фукуями, її початком став крах комунізму і розпад радянської імперії. Останні події в арабському світі, революція в Єгипті, Тунісі та інших країнах Північної Африки та Близького Сходу дозволяють думати про те, що світова ліберальна революція, продовжуючи ходу, розширює свою географію.

Пишу ці рядки, коли події, про які йдеться, лише розгортаються, і ще рано робити остаточні висновки, але переконаний, що маємо всі підстави розглядати їх як вияв класичної за своїм змістом соціальної революції ліберально-демократичного спрямування. Відомий єгипетський політолог доктор Імад Гад, характеризуючи ситуацію в Каїрі, виділяє три принципово значущі позиції: по-перше, єгипетська революція — це не щось штучно внесене ззовні, це “продукт, зроблений безпосередньо

в Єгипті”; по-друге, “країна прагне соціальних перетворень”; по-третє, це — “реальна революція нового покоління”*.

Нагадаю читачеві, що на відміну від політичної революції, головним питанням якої є питання влади, соціальна революція стосується більш глибоких суспільних перетворень. Власне, від часів Великої французької революції (1789 р.), а точніше від “Славної революції” (1688—1689 рр.) в Англії, слово “революція” почало використовуватись у позитивному тлумаченні як відображення ситуації, за якої правлячий режим виявляє неспроможність здійснювати еволюційні реформи, врегульовувати соціальні протистояння. Звідси суть соціальної революції: органічно вбираючи в себе завдання політичної революції, вона водночас є радикальним поворотом у житті суспільства, який веде не лише до зміни влади, а й до ліквідації віджилого і утвердження якісно нового, прогресивнішого суспільного устрою.

Ще раз хочу наголосити: я не знаю, якого остаточно-го вигляду набудуть події у країнах арабського світу, які багато в чому відрізняються одна від одної за рівнем розвитку, характером міжнародних зв'язків, історичними традиціями. До того ж добре відомо, що революція — це не тільки найболючіший, а й завжди непередбачуваний за наслідками спосіб корекції історичного шляху, яким розвивається суспільство. Однак те, що у подальшому як Єгипет, так і весь арабський світ, а можливо, й уся світова спільнота, стануть іншими, навряд чи може викликати сумніви. Коли я вдивлявся на екрані телевізора в обличчя маніфестантів на площі Тахрір, я відчував живий зв'язок із нашим Майданом-2004, із Помаранчевою революцією в Україні: ті самі гасла свободи, ті самі вистраждані переконання у незаперечній правомірності своїх вимог, те саме Шевченкове “Борітеся — поборете!” Так вимальовуються обриси революції нової епохи —

* Комсомольская правда. 2011. 2 февр.

це вже не знеособлена маса повсталих, а демонстрація власної гідності кожним, хто виборює право на повагу до себе.

Звісно, що людей турбує матеріальний достаток. Попри цілком пристойні в останні 10—15 років більш як п'ятивідсоткові темпи економічного зростання в Єгипті (за рівнем ВВП на одну особу він в 1,2 раза перевищує Індонезію, хоча майже вдвічі поступається Туреччині), в країні понад 40 % населення перебуває за межею бідності. Панує свавілля бюрократії та корупції. Ми вже зазначали, що існує критична межа майнової диференціації, переступивши яку, суспільство входить у зону ризику соціальної катастрофи. Тож Єгипет давно переступив цю межу: рівень диференціації доходів тут вищий, ніж у країнах Латинської Америки та більшості інших країн, що розвиваються. У цьому сенсі події в Єгипті не стали чимось неочікуваним. Вони мають вагоме соціальне підґрунтя.

Водночас я пропоную подивитися на єгипетське питання і в дещо іншому контексті — розглянути його крізь призму сучасних глобально-цивілізаційних перетворень, формування нової епохи, утвердження ще далеко не повністю зрозумілого для нас суспільства, яке відомий німецький учений У. Бек назвав суспільством "постновітньої сучасності". Говорячи про це, не слід забувати, що Єгипет — один із найстародавніших осередків цивілізації, епіцентр інтелектуального життя арабських держав, країна із самобутньою культурою, високим для африканських стандартів рівнем загальної освіти, країна, що дала світові низку видатних діячів науки і літератури, в тому числі нобелівських лауреатів. Звідси — виразна розмежованість психології народу: почуття власної національної гідності й водночас усвідомлення системної невпорядкованості суспільства і держави, їхньої фактичної деградації.

Важливі й такі обставини. По-перше, єгипетська революція не є революцією маргіналів. Учасники мані-

фестацій стали на сторожі віковичних музейних цінностей, які могли бути розграбовані мародерами. По-друге, єгипетська революція не здійснювалася за зовнішніми рецептами. Це, повторюю, “реальна революція нового покоління”. Поряд із представниками середнього класу та інтелігенції основним суб’єктом єгипетської революції стала саме молодь (в Єгипті майже половина населення — люди віком до 25 років), яка найбільшою мірою інтегрована у світовий інформаційний простір, яка найгостріше відчуває не просто реалії сучасної епохи, а й її визначальну якість — дух гуманізму та свободи.

У цьому сенсі панарабська (як я її називаю) революція має незаперечний зв’язок із подіями всесвітньої революції 1968 року, що охопила США і Францію, Німеччину і Японію, Мексику і Туніс, десятки інших країн світу. Наукова аналітика оцінила її як вияв кризи світоглядних цінностей євроцентризму, кінець епохи модернізму і початок постмодерністського світу, як “час розриву”, “усвідомлення водорозділу” між суспільством, що вже вистало свій конструктивний потенціал і відходить у минуле, і суспільством, що пробуджується і має повернути людині найголовніше — її власне “Я”, її індивідуальність.

За словами відомого французького соціолога Р. Арона, революція 1968 року “не піддавалася точним характеристикам, однак мала багато ознак тих лавин, котрі якщо покотилися, ніхто не в змозі зупинити”. Те саме можна сказати й про панарабську революцію: “час розриву”, який фактично вже настав на Півночі Африки і на Близькому Сході, також незупинний у своїй динаміці. Його суть — не лише заперечення минулого. Це водночас і реальний початок “постновітньої сучасності” й у цьому регіоні. Так народжується нова епоха. Історія твориться саме таким чином.

Відповідно до цього окреслюється по суті єдиний за своїм суспільно-історичним навантаженням ланцюг взаємозалежних подій становлення “постновітнього світу”: всесвітня революція 1968 року як “початок розриву”

зі старою епохою — Велика антикомуністична революція 1989 — 1991 рр. як поглиблення цього розриву — нинішня панарабська революція як новий цикл такого поглиблення. Все це не лише уточнює наше розуміння суті сучасних революцій, а й дозволяє оцінити їх у значно ширшому — глобально-історичному — контексті, відчуті реальну хронологію всесвітньої ліберальної революції.

Світову громадськість, природно, турбує демократичне наповнення останніх подій в арабському світі. У своїх вітаннях із приводу мирної зміни влади в Єгипті про це в унісон заявили Б. Обама, А. Меркель, Н. Саркозі, Д. Кемерон та інші світові лідери. Існують і певні застереження, зміст яких, переконаний, добре зрозумілий читачеві.

У зв'язку з цим, як на мене, не слід перебільшувати загрози ісламізації Єгипту, радикалізації у цій країні деструктивного фундаменталізму. Відомий американський вчений-політолог індійського походження Ф. Закарія зазначає своєрідну чутливість мусульманського світу до ліберально-демократичних ідей. Сьогодні більшість мусульман світу, констатує він, живе в демократичних країнах. Це конче важливий факт. Найбільш багаточисельна мусульманська країна у світі — Індонезія (230 млн населення) — має світський уряд від часів здобуття у 1949 р. незалежності. Те саме можна сказати про Туреччину, Пакистан та інші арабські країни. В Індії також проживає понад 120 млн мусульманського населення.

Звісно, що самобутня арабська ліберально-демократична ідея у багатьох своїх аспектах не може цілком збігатися з європейськими визначеннями. Всі ми є свідками нежиттєздатності імпортованих зразків демократії, нав'язування демократичної моделі ззовні. Демократія здатна утвердитися в тому чи іншому суспільстві лише тоді, коли вона виростає із його глибинних світоглядних основ, базується на відповідних інституційних (політичних, соціальних, економічних) традиціях, особливостях релігії, ментальності, світосприйняття народу. Основні

принципи формування “постновітньої сучасності” — не уніфікація, а, навпаки, плюралістична глобалізація, формування міжнародної довіри на основі поваги до гідності кожного, визнання природного права бути самим собою. Однак будемо правдиві: ці принципи лише започатковуються. Водночас бачимо й незаперечне — сучасний світ у своєму розвитку не має їм альтернативи. Дуже важливо, щоб наші очікування перспектив панарабської революції відповідали цим узагальненням.

Зазвичай соціальна революція поєднує в собі три фази: фазу пробудження та емоціонального пориву, фазу демонтажу поваленого режиму і нарешті — конструктивну фазу. Як підказує світовий досвід, вихід із революційного стану і входження суспільства у конструктивну фазу є найбільш складними. Ми добре знаємо це і на власному прикладі: після Помаранчевої революції українське суспільство й до сьогодні залишається поза межами конструктивного діалогу. І провина в цьому, як зазначалося, не Майдану. Провина в цьому політиків, попередніх і нинішніх, які за рівнем своєї толерантності, свого інтелектуального потенціалу суттєво поступаються достоїнствам Майдану. Важливо, щоб період виходу із революційного стану в арабських країнах, і насамперед у Єгипті, настав якомога швидше. Принципово значущими тут є внутрішня витримка учасників революційного процесу, їхнє “почуття можливого”. Революція сама по собі не утверджує демократію, як і не створює додаткового продукту, котрий можна було б справедливо розподілити. Революція створює передумови для цього, і їх потрібно реалізовувати. Але то вже проблема іншого порядку, проблема, що вирішується за межами революційного сплеску, який має бути своєчасно погашений.

Усе це — чинники, котрі ще раз доводять і мені, й, переконаний, шанованому мною читачеві, що обрана нами у 1991 році траєкторія ліберально-демократичних трансформацій, для якої свобода вибору і вільний розвиток особистості є найвищими цінностями, не може бути

перервана. Вона повною мірою відповідає логіці світового прогресу, яка попри всі передбачувані й непередбачувані, мислимі й немислимі колізії з нездоланною силою пробиває собі дорогу. Глибоке усвідомлення цього примножуватиме наші сили, надаватиме нам такої необхідної сьогодні впевненості у своїх устремліннях.

Гальчинський Анатолій Степанович —

доктор економічних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України,

головний науковий співробітник

Інституту світової економіки

і міжнародних відносин НАН України.

1994—2005 рр. — радник Президента України,

голова Ради Національного банку України,

директор Національного інституту стратегічних досліджень.

Автор понад 200 наукових праць, зокрема:

«Світова валютна система» (1993)

«Становлення суспільства постінформаційної цивілізації» (1993)

«Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі?» (1996)

«Теорія грошей» (1996)

«Україна — на перехресті геополітичних інтересів» (2002)

«Час національного пробудження» (2004)

«Помаранчева революція і нова влада» (2005)

«Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи» (2006)

«Криза і цикли світового розвитку» (2009)

«Економіка методологія. Логіка оновлення» (2010)

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Глава I

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЛІБЕРАЛІЗМУ 12

Сторінки історії 15

Періодизація лібералізму 17

Теоретичні витоки 22

Гуманістичні цінності лібералізму 24

Ідеали свободи 25

Рівність, толерантність, справедливість 33

Індивідуальність та індивідуалізм 37

Людина і суспільство	45
Спонтанний порядок	52
Владні повноваження ліберальної держави	55
Держава і економіка	62
Соціальні пріоритети	67

Соціалізація лібералізму	74
Неолібералізм — нова ліберальна альтернатива	91

Розширення зони лібералізації	117
Виклики лібералізові	129
Суперечності ринку	133
Домінантність постматеріальних мотивацій	140
Оновлення суб'єктності економіки	141
Суперечності демократії	144
Третій шлях лібералізму	147
Завершення каденції капіталізму	150

Основи нового синтезу лібералізму і соціалізму	153
Прерогативи глобального суспільства	157
Взаємодія на принципах конвергенції	163

Глава 5

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ 170

Початок нового етапу лібералізації 173

Світоглядний вакуум 185

Переосмислення історії	189
Активне утвердження української мови	192
Відтворення ідентичності української нації	195
Ущербність політики “наздоганяльної” модернізації	198

Шляхом поглиблення демократії 201

Відмінності цивілізаційної генетики	206
Демократична спадщина	209

Лібералізація власності 218

Адміністративний ринок — головний ворог середнього класу	221
Удосконалення корпоративних відносин	224
Осучаснення крупного капіталу	229
Політика підтримки малого підприємництва	233
Завершення земельної реформи	236
Оздоровлення державної власності	238
Захист інтелектуальної власності	240

Гуманізація соціальної сфери 243

Зміцнення позицій середнього класу	247
------------------------------------	-----

Зростання вартості робочої сили 251

Політика доходів 255

Гуманізація відносин між працею та капіталом 257

Становлення сучасної недержавної соціальної
інфраструктури 262

Суб'єкти лібералізації 266

ПІСЛЯМОВА 276

Про автора 283

Гальчинський, Анатолій

Г17   **Лібералізм : уроки для України : наук.-попул. есе /**
А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2011. — 288 с.
ISBN 978-966-06-0593-0.

У книжці розглянуто світоглядні засади лібералізму, його людино-ствердну спрямованість, гуманістичні цінності, які домінують у західному світі й поволи набирають глобальних обширів. Простежено історичну еволюцію лібералізму, розкрито специфіку його сучасних форм, зокрема пост-соціалістичної, що безпосередньо стосується конче необхідних перетворень українського суспільства. Для політиків, політологів, усіх небайдужих до перспективи нашої держави.

УДК 329.12:316.32

ББК 66.1(0)

Науково-популярне видання

Гальчинский Анатолий Степанович

ЛІБЕРАЛІЗМ: уроки для України

Науково-популярне есе

Художник-оформлювач та художній редактор *Олексій Григір*

Коректори *Алла Бараз, Людмила Іванова*

Верстальниця *Оксана Новоселя*

Підп. до друку 11.04.2011. Формат 60 × 84/16. Папір офсет.
Гарн. *TimesC*. Друк офсет. Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 16,00.
Тираж 1000 пр. Вид. № 4562. Зам. № 11-147.

Державне підприємство «Спеціалізоване видавництво "Либідь"»,
вул. Пушкінська, 32, м. Київ, 01004

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3055 від 12.12.07

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Леся Курбаса, 4, м. Біла Церква, Київська обл., 09117

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 567 від 14.08.01